ह्रस्वादिति वर्तते। इहापि तर्हि न प्राप्नोति। अग्नीनां वायूनाम्। किं कारणम्। दीर्घत्वे कृते ह्रस्वाभावात्। इदमिह सम्प्रधार्यं दीर्घत्वं क्रियतां स्वर इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वाद्दीर्घत्वम्। एवं तर्हि, नाम्स्वरे मतौ ह्रस्वग्रहणम् *। नाम्स्वरे मतौ ह्रस्वग्रहणं कर्तव्यम्। मतौ ह्रस्वान्तादिति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। आहायं ह्रस्वान्तादिति। न च नामि ह्रस्वान्तोऽस्ति। तत्र भूतपूर्वगतिर्विज्ञास्यते। ह्रस्वान्तं भूतपूर्वमिति। सांप्रतिकाभावे भूतपूर्वगतिर्विज्ञायते। अयं चास्ति सांप्रतिकः। तिसृणामिति। नैतदस्ति। षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरित्यनेनात्र भवितव्यम्। तस्मिन्नित्ये प्राप्ते इयं विभाषा आरभ्यते। एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते। षट्त्रिचतुर्भ्यो नामुदात्तो भवति। ततो हलादिः। हलादिश्च विभक्तिरुदात्ता भवति। षट्त्रिचतुर्भ्य इति। इदं तर्हि त्वं नृणां नृपते जायसे शुचिः। ननु चात्रापि नृचान्यतरस्यामित्येष स्वरो बाधको भविष्यति। न सिद्ध्यति। किं कारणम्। झल्ग्रहणं तत्रानुवर्तते। किं पुनः कारणं झल्ग्रहणं तत्रानुवर्तते। इह मा भूत् त्रा त्रे॥ उदात्तयणो हल्पूर्वादित्येष स्वरो बाधको भविष्यति। इदं तर्हि नरि। नैकमुदाहरणं ह्रस्वग्रहणं प्रयोजयति। यद्येतावत्प्रयोजनं स्यान्नामित्येव ब्रूयात्। तत्र वचनाद् भूतपूर्वगतिर्विज्ञास्यते। ह्रस्वान्तं यद्भूतपूर्वमिति। अथ वा नैवं विज्ञायते। नाम्स्वरे मतौ ह्रस्वग्रहणं कर्तव्यमिति। कथं तर्हि, नाम्स्वरे मतौ ह्रस्वादिति वर्तत इति॥

न गोश्वन्त्साववर्णराडङ्क्रुङ्कृद्भ्यः॥ १.८२॥ साविति किमिदं प्रथमैकवचनस्य ग्रहणमाहोस्वित्सप्तमीबहुवचनस्य। कुतः सन्देहः। समानो निर्देशः। पुरस्तादेष निर्णयः सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणमिति। इहापि तदेव भवितुमर्हति। यदि सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणम्। ताभ्यां ब्राह्मणाभ्यां याभ्यां ब्राह्मणाभ्यामत्र

पूर्वैकादेश आद्गुणस्ततो ह्रस्वाभावान्मतुप्स्वरो न प्राप्नोतीति वचनम्। त्रिवतीरिति। छन्दसीर इति वत्वम्। वा छन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घः॥ १७६॥

नाम॥ मतौ ह्रस्वान्तादिति। मतुपि ह्रस्वान्तं यद् दृष्टं तस्मात्परो नामन्यतरस्यामनुदात्तो भवतीत्यर्थः। भूतपूर्वगतिरिति। अकृते दीर्घे ह्रस्वान्तात्परो नामभूदिति दीर्घे कृते स्वरः प्रवर्त्तते। षट्त्रिचतुर्भ्यो नामिति। विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थो योगविभाग इति सांप्रतिकाभावाद्भूतपूर्वगतिराश्रीयते। नैकमुदाहरणमिति। ह्रस्वनुड्भ्यां मतुबित्यत्र ह्रस्वग्रहणस्य स्वरितत्वमिहार्थं प्रतिज्ञातं तच्च सर्वह्रस्वसंग्रहार्थमिति विषयसंकोचो न युक्तोऽन्यथा लाघवाय नृचान्यतरस्यामित्यनन्तरं नामिति ब्रूयादित्यर्थः। मतौ ह्रस्वादिति वर्तत इति। मतुब्ग्रहणमिहानुवृत्तं सामर्थ्यात्सप्तम्यन्तं संपद्यते। ततो मतौ यद्ध्रस्वान्तं दृष्टं तस्मात्परो नामुदात्तो भवतीत्यर्थः संपद्यते॥ १७७॥

न गोश्व॥ इहापीति। एकप्रकरणोपादानादिति भावः। ताभ्यामिति।

न प्राप्नोति । विधिरप्यत्र न सिध्यति । किं कारणम् । नह्येतद्भवति यत्सौ भवति रूपम् । इदं तर्हि तेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो येभ्यो ब्राह्मणेभ्यः । विधिश्च सिद्धो भवति । निषेधस्तु न प्राप्नोति । अस्ति पुनः सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणे किं चिदिष्टं संगृहीतं भवति आहोस्विद्दोषान्तमेव । अस्तीत्याह । इह याभ्यो ब्राह्मणीभ्यस्ताभ्यो ब्राह्मणीभ्य इति । विधिश्च सिद्धो भवति प्रतिषेधश्च । अस्तु तर्हि प्रथमैकवचनस्य ग्रहणम् । यदि प्रथमैकवचनस्य ग्रहणं, तेनेति स्वरः पुंसि न सिध्यति । न चावश्यं पुंस्येव स्त्रियां पुंसि नपुंसके च । तेन ब्राह्मणेन । तया ब्राह्मण्या । तेन कुण्डेनेति । सप्तमीबहुवचनस्यापि ग्रहणे एष दोषः । तस्मादुभाभ्यामपि प्रतिषेधे यत्तदोश्च ग्रहणं कर्तव्यमिति । न गोश्वन्त्साववर्णराडङ्क्रुङ्कृद्भ्यो यत्तदोश्चेति ॥

तित्स्वरितम् ॥ १८५ ॥ तिति प्रत्ययग्रहणम् * । तिति प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् । ऋत इद्धातोः । किरति । गिरति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । नैष तकारः । कस्तर्हि । दकारः । यदि दकारः । आन्तर्यतो दीर्घस्य दीर्घः प्राप्नोति । भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेत्येवं न भविष्यति । यदि भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेत्युच्यते । अदसोसेर्दादुदोमः अमूभ्यामित्यत्र न प्राप्नोति । एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति । भवत्युकारेण भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणमिति । यदयं दिव उदिति उकारं तपरं करोति । एवमर्थमेव तर्हि

सप्तमीबहुवचने तेष्वित्यवर्णान्तत्वाभावात्प्रतिषेधो न प्राप्नोति । विधिरप्यत्रेति । तेष्विति सप्तमीबहुवचने यदेकारान्तं रूपं न तस्मादत्र परा तृतीयादिः । ताभ्य इति । तास्विति सप्तमीबहुवचने ऽवर्णान्यत्वात् । तेनेति । स इति प्रथमैकवचने यदवर्णान्तं न तस्मात्परं तृतीयैकवचनं किं तर्हि रूपान्तरयुक्तात् । तयेति । सेति प्रथमैकवचने यदवर्णान्तं तस्मात्परा तृतीया । नपुंसके च तदिति साववर्णान्तमेव न भवतीति तेन ब्राह्मणकुलेनेति प्रतिषेधाप्रसङ्गः । सप्तमीबहुवचनस्यापीति । तेष्विति पुंनपुंसकयोस्तावदवर्णान्तं न भवति । तास्विति । स्त्रियां यद्यप्यवर्णान्तं तथापि तयेत्यत्र रूपान्तरयुक्तात्परा तृतीयेति प्रतिषेधो न प्राप्नोति । तस्मादिति । प्रथमैकवचनस्य त्विहग्रहणमिति निर्णयस्तेन वृत्रघ्नानित्यादावपि मतुप उदात्तत्वप्रतिषेधो भवति । सप्तमीबहुवचने त्ववर्णान्ता वृत्रादयो न भवन्तीति मतुप उदात्तत्वनिषेधो न स्यात् । तेनेति यदुपन्यस्तं प्राप्तस्तत्र कथं स्वरः । एकारान्तं यदेकाच् सौ तस्मादत्र परो न टा ॥ न चादृगुणे कृते प्राप्तिर्निषेधादुभयाश्रये । विधावन्तादिवत्त्वस्य चिन्त्यं यस्मादिदं बुधैः ॥ १८२ ॥

तित्स्वरितम् ॥ किरतीति । ता प्रत्यायितः संज्ञाधर्मेण संज्ञी कथ्यते इत्यस्ति तिद्व्यपदेश आदेशस्य यथाऽचो यदिति प्रत्ययस्य । इत्संज्ञा प्रत्यायकएव व्यवस्थितस्य प्रवर्तते । लोपविधानद्वारेण च तस्यासत्त्वं प्रत्याय्यते प्रतिपाद्यते तथा चायमर्थो ऽजन्ताद्धातोर्यः प्रत्ययो भवति स च तित्कार्यं लभत इति अनेकप्रयोजनदर्शनाच्चानुबन्धानां तकारस्तत्कालग्रहणार्थश्च स्यात् स्वरितार्थश्च । प्रत्ययाप्रत्ययोः प्रत्यये

प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यमत्र मा भूदिति । नैष तकारः । कस्तर्हि दकारः । यदि दकारो न ज्ञापकं भवति । एवं तर्हि तपरस्तत्कालस्येति दकारोऽपि चर्त्वभूतो निर्दिश्यते । यद्येवं चर्त्वस्यासिद्धत्वाद्धशि चेत्युत्वं प्राप्नोति । सौत्रो निर्देशः । अथ वा असंहितया निर्देशः करिष्यते । अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययस्तपरस्तत्कालस्येति ॥

तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमह्न्विङोः ॥१८६॥

अदुपदेशादिति कथमिदं विज्ञायते अकारो य उपदेश इति आहोस्विदकारान्तं यदुपदेश इति । किं चातः । यदि विज्ञायते अकारो य उपदेश इति । हतो हथ इत्यत्रापि प्राप्नोति । अथ विज्ञायते अकारान्तं यदुपदेश इति । न दोषो भवति । ननु चाकारान्तं यदुपदेश इत्यपि विज्ञायमानेऽत्रापि प्राप्नोति । एतदपि व्यपदेशिवद्भावेनाकारान्तं भवत्युपदेशः । अर्थवता व्यपदेशिवद्भावः । यदि तर्हि अकारान्तं यदुपदेश इति विज्ञायते । मा हि धुक्षातां मा हि धुक्षाथामत्रापि प्राप्नोति । अस्त्वनुदात्तत्वे कृते लोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण सिद्धम् । न सिध्यति । इदमिह संप्रधार्यम् । अनुदात्तत्वं क्रियतां लोप इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाल्लोपः । एवं तर्हि इदमद्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वं प्रत्ययस्वरस्यापवादः । न चापवादविषय उत्सर्गोऽभिनिविशते । पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते

संप्रत्यय इति परिभाषा तु भाष्यवार्तिककाराभ्यां न क्वचिदाश्रिता । एवमर्थमेवेति । उकारार्थमित्यर्थः । कस्तर्हि दकार इति । इत्संज्ञायां च कर्तव्यायां वावसाने इति चर्त्वस्य पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वात्तित्वाभावात् स्वरितत्वाभावः । दकारोऽपीति । नन्वेवं सति तपरस्तत्कालस्येत्यत्र पञ्चमीसमासस्याश्रयणादृदोरबित्यत्रोकारस्य दपरत्वाद्भिन्नकालग्रहणाप्रसङ्गः । एवं तर्हि थकारस्य स्थाने जश्त्वं कृत्वा निर्देशः ऋदोरबिति करिष्यते । जश्त्वस्य पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वाद्दपरत्वाभावः । अन्यत्रापि भाष्ये यदुक्तं नैष तकारः कस्तर्हि दकार इति तस्यापि थस्य जश्त्वेन यो दकारः स विज्ञेयः ॥ १८५ ॥

तास्यनुदात्ते ॥ कथमिति । यदोपदेशोऽकारेण विशेष्यते तदा तदन्तविधिसद्भावाददकारान्तउपदेश इत्यर्थः संपद्यते । तदा तूपदेशेनाकारो विशेष्यते निपातनाच्च विशेषणस्य परनिपातस्तदाऽकार उपदेश इत्यर्थ इति पक्षद्वयसंभवात्प्रश्नः । हत इति हन्तेरकार उपदेशो भवति ततः परं लसार्वधातुकमिति स्वरप्रसङ्गः।हन्तिस्त्वकारान्त उपदेशे न भवतीत्यकारान्त उपदेश इति विज्ञायमाने न दोषः।तदपीति।अथ हकार एवादन्ततया कस्मान्नाश्रीयते । नैतदस्ति । समुदायपरत्वादुपदेशस्य नास्ति हकारस्योपदेशत्वम्।तथा हि। हन्तिर्नकारान्तो व्यवसित उपदेशे हकारस्तु कल्पितोऽकारान्तत्वेनेति नासाविह गृह्यते । अर्थवतेति । यः शब्दोऽर्थवान् सोऽर्थस्य त्यागोपादानाभ्यां भेदं प्रतिपद्यते । यथेयायेत्यत्रेणधातुस्ततश्चैकाजिति व्यपदिश्यते । अनर्थकस्य तु भेदनिबन्धनाभावाद्व्यपदेशिवद्भावाभावः । मा हि धुक्षातामिति । लोपे कृतेऽकारादुपदेशात्परं लसार्वधातुकं न भवतीति तास्यनुदात्तत्वप्रसङ्गः । उपदेशे यदकारान्तमित्यत्र तु पक्षे क्सस्योपदेशे

पश्चादुत्सर्गाः, प्रकल्प्य चापवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशते। तत्र तावदत्र कदाचित्प्रत्ययस्वरो भवति अपवादविषयं लसार्वधातुकानुदात्तत्वं प्रतीक्षते। तत्रानुदात्तत्वं क्रियतां लोप इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वाल्लोपः। यद्यपि परत्वाल्लोपः सोऽसावविद्यमानोदात्ते अनुदात्ते उदात्तो लुप्यते। तास्यादिभ्योऽनुदात्तत्वे सप्तमीनिर्देशोऽभ्यस्तसिजर्थः * । तास्यादिभ्योऽनुदात्तत्वे सप्तमीनिर्देशः कर्तव्यः। सार्वधातुक इति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। अभ्यस्तसिजर्थः। अभ्यस्तानामादिरुदात्तो भवति लसार्वधातुके सिजन्तस्यादिरुदात्तो भवति लसार्वधातुके। लसार्वधातुकमित्युच्यमाने तस्यैवाद्युदात्तत्वं स्यात्। स यदि सप्तमीनिर्देशः क्रियते लसार्वधातुके तास्यादीनामनुदात्तत्वं प्राप्नोति। नैष दोषः। तास्यादिभ्य इत्येषा पञ्चमी लसार्वधातुक इति सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति चित्स्वरात्तास्यादिभ्योनुदात्तत्वं विप्रतिषेधेन * । चित्स्वरात्तास्यादिभ्योनुदात्तत्वं भवति विप्रतिषेधेन। चित्स्वरस्यावकाशः, चलनः। चोपनः। तास्यादिभ्योनुदात्तत्वस्यावकाशः, आस्ते। शेते। इहोभयं प्राप्नोति, आसीनः। शयानः। तास्यादिभ्योनुदात्तत्वं भवति विप्रतिषेधेन। नैष युक्तो विप्रतिषेधः। किं कारणम्। द्विकार्ययोगो हि विप्रतिषेधः। न चात्रैको द्विकार्ययुक्तः। आदेरनुदात्तत्वमन्तस्योदात्तत्वम्। नावश्यं द्विकार्ययोग एव विप्रतिषेधः। किं तर्ह्यसंभवोपि। ननु चात्रास्ति संभवो यदुभयं स्यात्। आदेरनुदात्तत्वमन्तस्य चोदात्तत्वमिति। अस्ति च संभवो यदुभयं स्यात्। नैषोस्ति संभवः। आदेरनुदात्तत्वमन्त्यस्य चोदात्तत्वमिति। कथम्। वक्ष्यत्येतत् स्वरविधौ सङ्घातः कार्यी भवति। मुकश्चोपसंख्यानम् * । मुकश्चोपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। पचमानो यजमानः। मुका व्यवहितत्वाददुपदेशाल्लसर्वाधातुकमनुदात्तं भवतो-

---

ऽकारान्तत्वात् कृते लोप एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्तदुत्तरं लसार्वधातुकमिति स्वरप्रसङ्गः। तत्र तावदत्रेति। लसार्वधातुकस्य प्रत्ययाद्युदात्तत्वं न प्रवर्तत इत्यर्थः। सोसाविति। परत्वाल्लोपे कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरः क्रियतां लसार्वधातुकानुदात्तत्वं चेति विचारे यद्यपि परत्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वं भवति तथापि पुनः प्रसङ्गविज्ञानादुदात्तनिवृत्तिस्वरो भवत्येव। तस्यैवाद्युदात्तत्वं स्यादिति। असति सप्तमीनिर्देशे अभ्यस्तानामादिरुदात्तो लसार्वधातुकं चोदात्तमिति सूत्रार्थः स्यात्। वचनसामर्थ्याच्च यौगपद्यं स्यात्। यथान्तश्च तत्रै युगपदित्यत्र पर्यायो वा प्रसज्येत न चैतच्छक्यते वक्तुं लसार्वधातुकमित्युच्यमाने ऽर्थाद्विभक्तिविपरिणामो भविष्यतीति यथाश्रुतसंबन्धसंभवे विभक्तिविपरिणामस्यायोगात्। तास्यादिभ्य इत्येषेति। अकृतार्था हि पञ्चमी सप्तमीनिर्देशस्तत्र कृतार्थः। संघातः कार्यीति। ततश्चानस्य सर्वस्यानुदात्तत्वेन भाव्यं न त्वादेः परस्येति वचनादादेः। तत्रोदात्तानुदात्तयोरेकविषयत्वादास्ति विरोध

त्यनुदात्तत्वं न प्राप्नोति । ननु चायं मुगदुपदेशभक्तोऽदुपदेशग्रहणेन ग्राहिष्यते । न सिध्यति । अङ्गस्य मुगुच्यते । विकरणान्तं चाङ्गं सोऽसौ सङ्घातभक्तः । अशक्यो मुक् अदुपदेशग्रहणेन ग्रहीतुम् । अथायमतो भक्तः स्याद् गृह्येतायमदुपदेशग्रहणेन बाढं गृह्येत । अद्भक्तस्तर्हि भविष्यति । तत्कथम् । वक्ष्यत्येतस्य परिहारम् । इतश्चोपसंख्यानम् ॥ । इतश्चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । इद्भिश्च व्यवहितत्वादनुदात्तत्वं न प्राप्नोति । पचतः । पठतः । इतश्चानेकान्तत्वात् । अनेकान्ता अनुबन्धाः । यद्यनेकान्ता अनुबन्धाः । अदिप्रभृतिजुहोत्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । अत्तः । जुहुत इति । अदुपदेशादित्यनुदात्तत्वं प्राप्नोति । तत्रादिप्रभृतिभ्यो जुहोत्यादिभ्यो ऽप्रतिषेधः स्थान्यादेशाभावात् ॥ । तत्रादिप्रभृतिभ्यो जुहोत्यादिभ्योऽप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः । अनुदात्तत्वं कस्मान्न भवति । स्थान्यादेशाभावात् । नैवात्र स्थानिनं नैवादेशं पश्यामः । अनुदात्तङिद्ग्रहणाद्वा ॥ । अथ वा यदयमनुदात्तङिद्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न लुक्श्लुविकरणेभ्योनुदात्तत्वं भवतीति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । श्नमर्थमेतत्स्यात् । विन्दाते खिन्दाते । यत्तर्हि ङिद्ग्रहणं करोति । न हि श्नम्विकरणो ङिदस्ति । ङितोनुदात्तत्वे विकरणेभ्यः ऽप्रतिषेधो वक्तव्यः । चिनुतः । लुनीतः । ङित इत्यनुदात्तत्वं प्राप्नोति । ङितोनुदात्तत्वे विकरणेभ्योऽप्रतिषेधः सर्वस्योपदेशविशेषणत्वात् ॥ । ङितो ऽनुदात्तत्वे विकरणेभ्यो ऽप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः । अनुदात्तत्वं कस्मान्न भवति । सर्वस्योपदेशवि-

---

इति परत्वात् चित्स्वरं बाधित्वा ऽनुदात्तत्वं भवतीत्यर्थः। वक्ष्यतीति । सप्तमेध्यायेऽङ्गस्य योऽकारस्तस्य मुगिति सूत्रार्थव्यवस्थापनात् तत्र स्वावयवेन व्यवधानाभावादुपदेशग्रहणान्मुकि सत्यध्यर्धमात्रत्वेपि प्रवर्तते निघातः । आतो ङित इति यादेशस्त्वाकारस्यात इति तपरकरणान्न भवति । स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति परिहारो नोक्तः । हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवदित्येवं व्यवस्थापनात् । इतश्चेति । तुदत इत्यादौ सावकाशं वचनं पचत इत्यादौ न प्रवर्तते । शप उपदेशे हलन्तत्वादकारान्तत्वाभावादिति वचनमित्संज्ञकादनुदात्तार्थम् । अनेकान्ता इति । यद्यपि तस्य लोप इत्यत्रैकान्तपक्षः स्थापितस्तथापि पक्षान्तराश्रयेणात्र परिहार उक्तः । एकान्तपक्षेप्युदीचां माङ इति कृतात्त्वस्य निर्देशात् । ज्ञापकात्कार्येष्वनुबन्धानामप्रतिबन्धकत्वमनुमीयते । अत्त इति । यथा पचाव इति कृतेपि दीर्घत्वउपदेशग्रहणान्निघातो भवत्येवं शब्लोपेपि प्राप्नोतीति भावः । नैवात्रेति । आदेशस्यात्राभावरूपत्वाददुपदेशात्परं लसार्वधातुकं न भवति । न च स्थानिवद्भावोस्ति । अल्विधित्वात् । नापि प्रत्ययलक्षणम् । वर्णाश्रयत्वात् । पचाव इत्यत्र तु दीर्घीभूतोकारो विद्यत एवेति प्रवर्तत एव निघातः । अनुदात्तङिद्ग्रहणाद्वेति । आस्ते शेत इत्येवमाद्यर्थात् । विन्दात इति विन्दीन्धिखादिभ्यः प्रतिषेधमनाश्रित्येदमुक्तम् । विकरणेभ्य इति । सिद्धं तु पूर्वस्य आया-

शेषणत्वात् । सर्वमुपदेशग्रहणेन विशेषयिष्यामः । उपदेशे ऽनुदात्तेतः । उपदेशे ङितः । उपदेशे ऽकारान्तादिति ॥

आदिः सिचोन्यतरस्याम् ॥ १८७ ॥ सिच आद्युदात्तत्वे ऽनिटः पित उपसंख्यानम् * । सिच आद्युदात्तत्वे ऽनिटः पित उपसंख्यानं कर्तव्यम् । मा हि कार्षम् । अनिट इति किमर्थम् । मा हि लाविषम् ॥

स्वपादिर्हिंसामच्यनिटि ॥ १८८ ॥ स्वपादीनां वावचनादभ्यस्तस्वरो विप्रतिषेधेन * । स्वपादीनां वावचनादभ्यस्तस्वरो भवति विप्रतिषेधेन । स्वपादीनां वावचनस्यावकाशः, स्वपन्ति । श्वसन्ति । अभ्यस्तस्वरस्यावकाशः, ददति दधति । इहोभयं प्राप्नोति । जाग्रति । अभ्यस्तस्वरो भवति विप्रतिषेधेन ॥

अनुदात्ते च ॥ १९० ॥ अनुदात्ते चेति बहुव्रीहिनिर्देशो लोपयणादेशार्थः * । अनुदात्ते चेति बहुव्रीहिनिर्देशः कर्तव्यः । अविद्यमानोदात्ते ऽनुदात्त इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । लोपयणादेशार्थम् । लोपयणादेशयोः कृतयोराद्युदात्तत्वं यथा स्यात् । मा हि स्म दधात् । दधात्यत्र ॥

सर्वस्य सुपि ॥ १९१ ॥ सर्वस्वरोऽनकच्कस्य * सर्वस्वरोऽनकच्कस्येति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । सर्वके ॥

भीह्रीभृहुमदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात्पूर्वं पिति ॥ १९२ ॥ भ्यादिग्रहणं किमर्थम् । इह मा भूत् । ददाति । दधाति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । अभ्यस्तस्वरोत्र बाधको भविष्यति । अन्तत उभयं स्यात् । अनवकाशः

तिदेशादित्यनपेक्ष्य चोद्यप्रतिसमाधाने उक्ते ॥ १८६ ॥

आदिः । अनिटः पित इति । अनिटः सिचः परः पित्पक्षउदात्तो भवति । पक्षे त्वनुदात्तः । तेन मा हि कार्षमिति तिङन्तं पक्षे आद्युदात्तं पक्षे त्वन्तोदात्तं भवति । अन्यथा धातुस्वरेण नित्यमाद्युदात्तं स्यात् । मा हि लाविषमिति पक्षआद्युदात्तं तिङन्तं पक्षे मध्योदात्तं सिचः स्वरेण न त्वन्तोदात्तम् ॥ १८७ ॥

स्वपादि ॥ आगणान्ताः स्वपादयः । स्वपन्तीति । पक्षे आद्युदात्तं पदं पक्षे प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तम् ॥ १८८ ॥

अनुदात्ते ॥ मा हि स्म दधादिति । शास्त्रीयेऽनुदात्ते गृह्यमाणे नित्यत्वादन्तरङ्गत्वादेकारलोपे कृतेऽचोनुदात्तस्य परस्याभावादाद्युदात्तं न स्यात् । बहुव्रीहिविज्ञाने तु भवति । दधात्यत्रेति । अत्र यणादेशस्य बहिरङ्गत्वादसिद्धत्वादपि स्वरः सिध्यति ॥ १९० ॥

सर्वस्य ॥ सर्वशब्द उणादिष्वन्तोदात्तो निपातितः । सर्वस्य विकारः सार्व इत्यत्रानुदात्तादिलक्षणोञ् यथा स्यादिति । तस्य सुप्याद्युदात्तत्वं विधीयते । सर्वस्वरोनकच्कस्येति । तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यतइति साकच्कस्याप्युदात्तत्वे प्राप्ते वचनम् ॥ १९१ ॥

भीह्री ॥ अनुदात्ते चेत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते वचनम् । भ्यादिग्रहणमिति । अनुदात्ते

खल्वपि विधयो बाधका भवन्ति । सावकाशश्चाभ्यस्तस्वरः । कोऽवकाशः । मिमीते । अथ प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् । प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं यथा स्यात् । आटः पूर्वस्य मा भूदिति । बिभयानि । नचैवास्ति विशेषः । प्रत्ययाद्वा पूर्वस्योदात्तत्वे सत्याटो वा । अपि च पिद्भक्तः पिद्ग्रहणेन ग्राहिष्यते । इदं तर्हि प्रयोजनं प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं यथा स्यात् । आट एव मा भूदिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । पिद्भक्तः पिद्ग्रहणेन ग्राहिष्यते । एवं तर्हि सिद्धे सति यत्प्रत्ययग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः स्वरविधौ सङ्घातः कार्यी भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । चित्स्वरात्तास्यादिभ्योनुदात्तत्वं विप्रतिषेधेनत्युक्तं तदुपपन्नं भवति । अथ पूर्वग्रहणं किमर्थम् । न तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति पूर्वस्य भविष्यति । एवं तर्हि सिद्धे सति यत्पूर्वग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः स्वरविधौ सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्यो भवन्ति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । उपोत्तमं रिति रिदन्तस्य । चङ्यन्यतरस्यां चङन्तस्य । यद्येतज्ज्ञाप्यते चतुरः

चेत्यनेनाद्युदात्तत्वं विधीयते । अनेन च प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वमिति विरोधाल्लक्ष्यस्य दर्शनवशाद् भ्यादीनामेव प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वं भविष्यतीति प्रश्नः । ददातीति । वचनमन्तरेण विषयविभागो न लभ्यतइति भावः । पूर्वोक्तेनाभिप्रायेण चोदक आह अभ्यस्तस्वर इति । सिद्धान्तवाद्याह अन्तत इति । विरोधात्समावेशाभावे पर्यायेणोभयं स्यादित्यर्थः । अथ वा सर्वेषामभ्यस्तानां पितो लसार्वधातुकात् पूर्वस्योदात्तत्वं स्यादिति प्रतिपादयितुमाह अनवकाशा इति । मिमीत इति । ङित्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे कृते अनुदात्ते चेत्याद्युदात्तत्वम् । अथ प्रत्ययग्रहणमिति । भ्यादिभ्यः परः प्रत्यय एव पित् संभवतीति प्रश्नः । आटः पूर्वस्येति । आडुत्तमस्य पिच्चेति पित्त्वमाट एव विधीयतइति पक्षाश्रयेणेदमुक्तम् । आट् चागमो न प्रत्ययः । प्रत्ययाद्वेति । अत्र हि यः प्रत्ययात् पूर्वः स एवाट इति विशेषाभावः । अपि चेति । पित्त्वं लोडुत्तमस्यैव विधीयते न त्वाट इत्याट्सहितो लोडुत्तमः पिद्भवति । ततश्च पूर्वस्योदात्तत्वं भवत्येवेत्यर्थः । आट एवेति लोडादेशात्पितः पूर्व आड् भवति प्रत्ययात्तु पूर्वो न भवत्याट्सहितस्य प्रत्ययत्वात् । पिद्भक्त इति । ततश्च स्वावयवेन पौर्वापर्याभावः । एवं तर्हीति । प्रत्ययग्रहणमन्तरेण साट्कात्पितः पूर्वस्योदात्तत्वे सिद्धे प्रत्ययग्रहणं प्रत्ययात् पूर्वस्याच उदात्तत्वं यथा स्यात् संघातस्य मा भूदित्येवमर्थम् । संघातस्य कार्यित्वे पर्यायेणोदात्तत्वप्रसङ्गः । यदि च स्वरविधौ संघातः कार्यी भवति ततस्तन्निवृत्त्यर्थमिह प्रत्ययग्रहणमर्थवद्भवतीत्यर्थः । चित्स्वरादिति । यतो लसार्वधातुकस्य सर्वस्यानुदात्तत्वं नत्वादेस्ततो विप्रतिषेध उपपद्यते । एकस्मिन् विषये प्रसङ्गादुदात्तानुदात्तयोरित्यर्थः । पूर्वग्रहणमिति । प्रत्यये पितीति वक्तव्यमिति प्रश्नः । स्वरविधौ सप्तम्य इति संघातस्य प्रत्ययान्तस्य कार्यनिवृत्त्यर्थं पूर्वग्रहणं स्वरविधौ तदन्तस्य कार्यित्वं ज्ञापयतीत्यर्थः । तदन्तपक्षे चायमर्थः स्यात् । भ्यादिविहितपिदन्तस्योदात्तत्वं भवतीति । उपोत्तमं रितीति । अत्र

शसि शसन्तस्यापि प्राप्नोति । शस्ग्रहणसामर्थ्यान्न भविष्यति । इतरथा हि तत्रैवायं ब्रूयाद् ऊडिदं पदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः चतुर्भ्यश्चेति । अथ पिद्ग्रहणं किमर्थम् । इह मा भूत् । जाग्रति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । भवत्येवात्र पूर्वेण । इदं तर्हि प्रयोजनम् । दरिद्रति । आकारेण व्यवहितत्वान्न भविष्यति । लोपे कृते नास्ति व्यवधानम् । स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव । प्रतिषिध्यते ऽत्र स्थानिवद्भावः स्वरविधिं प्रति न स्थानिवद्भवतीति ॥

अचः कर्तृयकि ॥ १९५ ॥ यकि रपर उपसंख्यानम् * । यकि रपर उपसंख्यानं कर्तव्यम् । स्तीर्यते स्वयमेव । उपदेशवचनात्सिद्धम् * । उपदेश इति वक्तव्यम् । उपदेशवचने जनादीनाम् * । उपदेशवचने जनादीनां स्वरो न सिध्यति । जायते स्वयमेव । जायते स्वयमेव । योगविभागात्सिद्धम् । योगविभागः करिष्यते । अजन्तानां कर्तृयकि । वा आदिरुदात्तो भवति । चीयते स्वयमेव चीयते स्वयमेव । जायते स्वयमेव जायते स्वयमेव । तत उपदेशे । उपदेशे ऽजन्तानां कर्तृयकि वा आदिरुदात्तो भवति । स्तीर्यते स्वयमेव स्तीर्यते स्वयमेव । तत्तर्ह्युपदेशग्रहणं कर्तव्यम् । न ह्यन्तरेणोपदेशग्रहणं योगाङ्गं जायते । न कर्तव्यं प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमह्निङ्वोरिति । ननु चोक्तमुपदेशे जनादीनामिति । नैष दोषः । नैवं विज्ञायते । उपदेशवचने जनादीनां स्वरो न सिध्यतीति । कथं तर्हि । जनादीनामप्यात्वे उपदेशवचनं कर्तव्यमिति । तत्तर्हि तत्रो-

---

हि रिति प्रत्यये परत उपोत्तमोदात्तप्रसङ्गो रित्प्रत्ययान्तस्य चोपोत्तमोदात्तत्वमिष्यते । चतुर्भ्यश्चेति । असर्वनामस्थानग्रहणानुवृत्त्या षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरिति हलादेश्चोदात्तत्वविधानाच्छस्येव भविष्यतीति भावः । भवत्येवात्र पूर्वेणेति । अभ्यस्तानामादिरित्यनेन । ननु च स्वरभेदो भवति । अनेन पूर्वस्य ऋकारस्योदात्तत्वं भवति । ततश्चोदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितप्रसङ्गोऽभ्यस्तानामादिरित्यनेन तूदात्तत्वे परमाद्युदात्तं भवति एवं तर्हि नित्यत्वात् पूर्वं यणादेशे कृते नास्ति स्वरभेदः । ननु स्वरभिन्नस्य प्राप्नुवन् यणादेशोऽप्यनित्यः । एवं तर्हि स्पष्टोदाहरणान्तसद्भावान्न सुष्ठु भाष्यकारेणैतन्निरूपितम् । दरिद्रतीति । अत्रेकारस्योदात्तत्वं मा भूदाद्युदात्तत्वमेव यथा स्यादित्येवमर्थं पिद्ग्रहणमित्यर्थः । लोपे कृते इति । श्नाभ्यस्तयोरात इति परत्वाल्लोपः ॥ १९१ ॥

अच कर्तृ ॥ जायते स्वयमेवेति । अन्तर्भावितण्यर्थत्वाज्जनिः कर्मकर्तृयग्विषयः । एकं द्वादशधा जज्ञइत्यादौ चान्तर्भावितण्यर्थस्य सकर्मकस्य दृश्यते प्रयोगः । न कर्तव्यमिति योगविभागमन्तरेणोपदेशग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धत्वात् । तत्र ये विभाषेति यकारादिप्रत्ययविषयभाव उपदेशे जनादीनामात्वविधानादिह च तस्यादिसूत्रादुपदेशग्रहणानुवर्तनादुपदेशे ऽजन्तस्य कर्तृयक्याद्युदात्तस्य विधानात् सर्वत्रैव विषये स्वरः सिद्धः ॥ १९५ ॥

पदेशग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङितीति ॥

थलि च सेटीडन्तो वा ॥ १९६ ॥ सेड्ग्रहणं किमर्थम् । न थलीडन्तो वेत्युच्येत । इडन्तो वेत्युच्यमाने इहापि प्रसज्येत । पपक्थ । नैतदस्ति प्रयोजनम् । अच इति वर्तते । इदं तर्हि प्रयोजनम् । ययाथेति ॥

संज्ञायामुपमानम् ॥ २०४ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । न ञ्नित्यादिर्नित्यमेव सिद्धम् । ञ्नितीत्युच्यते । न चात्र ञ्नित्त्वं पश्यामः । प्रत्ययलक्षणेन । न लुमता तस्मिन्निति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः । अङ्गाधिकारोक्तस्य स प्रतिषेधः । न लुमताङ्गस्येति । अत उत्तरं पठति । उपमानस्याद्युदात्तवचनं ज्ञापकमनुबन्धलक्षणे स्वरे प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधस्य * । उपमानस्याद्युदात्तवचनं ज्ञापकार्थं क्रियते । किं ज्ञाप्यम् । एतज्ज्ञापयत्याचार्यः । अनुबन्धलक्षणे स्वरे प्रत्ययलक्षणे प्रत्ययलक्षणं न भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । गर्गाः । वत्साः । बिदाः । उर्वाः । उष्ट्रग्रीवा । वामरज्जुः । ञ्नितीत्याद्युदात्तत्वं न भवति । इह वा त्रय इति तद्धितस्य कित इत्यन्तोदात्तत्वं न भवति । यद्यनुबन्धलक्षण इत्युच्यते पथिप्रियो मथिप्रिय इति पथिमथोः सर्वनामस्थान इत्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति । एवं तर्ह्याचार्यो ज्ञापयति स्वरे प्रत्ययलक्षणं न भवतीति । एवमपि सर्पिरागच्छ सप्तागच्छतेति । आमन्त्रितस्येत्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति । इह च मा हि दातां मा हि धातामादिः सिचोन्यतरस्यामित्येष स्वरो न प्राप्नोति । एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः सप्तमीनिर्दिष्टे स्वरे प्रत्ययलक्षणं न भवतीति । एवमपि सर्वस्तोमः सर्वपृष्ठः । सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति । एवं तर्ह्यनुबन्धलक्षण इत्येव । कथं पथिप्रियो

थलि ॥ सेड्ग्रहणमिति । इड्ग्रहणादेव थल् सेड् गृहीष्यतइति प्रश्नः । पपक्थेति । थलीत्यनेन थलन्तस्य ग्रहणादत्राप्यन्तोदात्तत्वम् । पक्षे चाद्युदात्तत्वम् स्याल्लित्स्वरेण मध्योदात्तत्वं चेष्यते । इड्ग्रहणं तु यदेडागमः क्रियते पेचिथेति तदोदात्तत्वार्थं स्याद्यथा च लुलविथेत्यादौ चतुर्णां पर्यायेणोदात्तत्वविधाने पपिथेत्यादौ चतुर्थाभावे ऽपि पर्यायेणोदात्तत्रयं भवत्येवमिडभावे ऽपि पपक्थेत्यत्र स्यात् ॥ १९६ ॥

संज्ञायाम् ॥ प्रत्ययलक्षणेनेति । चञ्चेव चञ्चा वध्रिकेव वध्रिकेत्यादौ संज्ञायामिति विहितस्य कनो लुम्मनुष्य इति लुब्विधानात् अङ्गाधिकार इति । सौवर्यः सप्तम्य इति वचनान्नलुमता तस्मिन्निति न्यासे ऽपि नास्ति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेध इत्यर्थः । अनुबन्धलक्षण इति । अनुबन्धमात्राश्रयस्वराविषयं ज्ञापकमित्यर्थः । उष्ट्रग्रीवेति । इवे प्रतिकृताविति विहितस्य कनो जीविकार्थे चापण्य इति लुप् । पथिप्रिय इति । बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति पूर्वपदप्रकृतिस्वर आद्युदात्तत्वं च प्राप्नोत्यन्तोदात्तत्वं चेष्यते । सर्वस्तोम इति । बहुव्रीहौ प्रकृत्याद्युदात्तत्वं सर्वशब्दस्येष्यते । अनुबन्धलक्षण इत्येवेति । एवं च कित्स्वरोपि प्रत्ययलक्षणेन न भवति । सिच् सर्वाम-

मथिप्रियः। वक्तव्यमेवैतत्। पथिमथोः सर्वनामस्थाने लुकि लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं भवतीति।

निष्ठा च द्व्यजनात् ॥ २०५ ॥ निष्ठायां यञि दीर्घत्वे प्रतिषेधः * । निष्ठायां यञि दीर्घत्वे प्रतिषेधो वक्तव्यः। दत्ताभ्यां गुप्ताभ्याम्। न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात्। न वा वक्तव्यः। किं कारणम्। बहिरङ्गलक्षणत्वात् * । बहिरङ्गोत्र दीर्घः। अन्तरङ्गः स्वरः। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे। अन्तरेण प्रतिषेधमन्तरेण चैतां परिभाषां सिद्धम्। कथम्। नैवं विज्ञायते। न चेदकारान्ता निष्ठेति। कथं तर्हि न चेदाकारात्परा निष्ठेति। यद्येव निर्देशश्चैवं नोपपद्यते। नह्येषाआकारात्परा पञ्चमी युक्ता। इह च प्राप्नोति। आप्तो राद्ध इति। एवं तर्हि न चेदवर्णात्परा निष्ठेति। भवेन्निर्देश उपपन्न इह तु प्राप्नोति। आप्तो राद्ध इति। इह च न प्राप्नोति यतः रत इति। एवं तर्हि विहितविशेषणमकारान्तग्रहणम्। न चेदकारान्ताद्विहिता निष्ठेति। एवमपि दत्तः अत्र न प्राप्नोति। इह च प्राप्नोति। आप्तो राद्ध इति। एवं तर्हि कार्यिविशेषणमाकारग्रहणम्। न चेदाकारः कार्यी भवतीति। एवमपि अद्याष्टः कदाष्टः। अत्र न प्राप्नोति। तस्मात्सुष्ठूच्यते निष्ठायां यञि दीर्घत्वे प्रतिषेधो न वा बहिरङ्गलक्षणत्वादिति ॥

आशितः कर्ता ॥ २०७ ॥ किं निपात्यते। आशिते कर्तरि निपातनमुपधादीर्घत्वमाद्युदात्तत्वं च * । आशित इति क्तः कर्तरि निपात्यते। आशितवान्। आशितः। उपधादीर्घत्वमाद्युदात्तत्वं च निपात्यते। आद्युदात्तत्व-

---

न्त्रितस्वरास्तु भवन्ति। अत्राय इत्यत्रेतश्चानिञ इति ढकोऽत्रिभृगुकुत्सेति लुक्। सर्पिरागच्छेत्यत्र स्वमोर्नपुंसकादिति सोर्लुक्। मा हि दातामित्यत्र गातिस्थाघ्वेति सिचो लुक् ॥ २०४ ॥

निष्ठा च ॥ निष्ठायां यञीति। अनाकारान्ता या निष्ठेत्याश्रित्य वार्तिकारम्भः। निर्देश इति। अनात इति भाव्यमित्यर्थः। इह च प्राप्नोतीति। विधिः प्रतिषेधाभावात्। न चेदाकार इति। तेनाप्तो राद्ध इत्यादावाकारस्योदात्तत्वाभावः। अद्याष्ट इति। एकादेशे कृते आकारः कार्यीत्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति। तस्मात्कार्यिविशेषणपक्षेऽवश्याश्रयितव्या बहिरङ्गपरिभाषेत्याह तस्मादिति। बहिरङ्गलक्षणत्वादिति सुष्ठूच्यते अवश्याश्रयितव्यत्वादस्याः परिभाषायास्ततश्चाद्याष्ट इत्यत्रैकादेशस्य बहिरङ्गत्वादसिद्धत्वादनादिति प्रतिषेधाभावः ॥ १०५ ॥

आशितः ॥ सकर्मकत्वादशेः कर्तर्यप्राप्तः क्तो निपात्यते। नचाविवक्षितकर्मत्वादकर्मकव्यपदेशात्कर्तरि क्तो लभ्यते। पचिददात्यादीनामपि कर्मविशेषाविवक्षायां कर्तरि क्तप्रसङ्गात्। तस्माद्यस्य न कदाचिदेकस्मिन्नेवार्थे द्रव्यकर्मणा संबन्धः

मनिपात्यमधिकारात् सिद्धम् । उपधादीर्घत्वमनिपात्यम् आङ्पूर्वस्य प्रयोगः । यद्येवमवग्रहः प्राप्नोति । न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्यम् यथालक्षणं पदं कर्तव्यम् ॥

रिक्ते विभाषा ॥ २०८ ॥ विभाषा वेण्विन्धानयोः ॥ २१५ ॥ किमियं प्राप्ते विभाषा आहो स्विदप्राप्ते । कथं च प्राप्ते कथं चाप्राप्ते । यदि संज्ञायामुपमानं निष्ठा च द्व्यजनादिति च नित्ये प्राप्ते आरम्भः ततः प्राप्ते अन्यथा त्वप्राप्ते । वेणुरिक्तयोरप्राप्ते विभाषाप्राप्ते नित्यो विधिः वेणुरिव वेणुः । रिक्तो नाम कश्चित् ॥

उपोत्तमं रिति ॥ २१७ ॥ उपोत्तमग्रहणं किमर्थम् । न रिति पूर्वमित्येवोच्यते । तत्रायमर्थः । मतोः पूर्वमात्संज्ञायां स्त्रियामित्यत्र पूर्वग्रहणं न कर्तव्यं भवति । एवं तर्हि उपोत्तमग्रहणमुत्तरार्थम् । चङ्यन्यतरस्याम् । उपोत्तममित्येव । इह मा भूत् । मा हि स्म दधत् ॥

अन्तोवत्याः ॥ २२० ॥ ईवत्याः ॥ २२१ ॥ किमर्थमिदमुभयमुच्यते । न वत्या इत्येवोच्येत । वत्या इतीयत्युच्यमाने राजवती अत्रापि प्रसज्येत । अथावत्या इत्युच्यमाने कस्मादेवात्र न भवति । असिद्धो नलोपस्तस्यासिद्धत्वान्नैषोऽवतीशब्दः । कस्तर्हि । अन्वतीशब्दः । यथैव तर्हि नलोपस्यासिद्धत्वान्नावतीशब्दः । एवं वत्वस्यासिद्धत्वान्न वतीशब्दः । आश्रयात्सिद्धत्वं स्यात् ॥

चौ ॥२२२॥ चोरतद्धिते॥ । चुस्वरः अतद्धिते इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । दधीचो माधूच इति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । प्रत्ययस्वरोऽत्र बाधको भविष्यति । स्थानान्तरप्राप्तश्चुस्वरः प्रत्ययस्वरस्यापवादः । अनुदात्तौ सुप्पिताविति । अनुदात्तौ

सो ऽकर्मको न्यायः । आङ्पूर्वस्येति । थाथादिस्वरापवाद आद्युदात्तत्वं विधीयते । न लक्षणेनेति । संहितैवापौरुषेयाणीति भावः ॥ २०७ ॥

रिक्ते ॥ वेणुरिक्तयोरिति । संज्ञायां पूर्वविप्रतिषेधान्नित्यो विधिः प्रवर्तेत इति भावः ॥ २१५ ॥

उपोत्तमम् ॥ न रितीति । रइदस्येत्यन्तो वर्णो रिच्छब्देनोच्यते । तस्मात् पूर्वमुदात्तमिति विज्ञायमाने नार्थ उपोत्तमग्रहणेनेत्यर्थः । मा हि स्म दधदिति । धेटो विभाषा धेट्श्व्योरिति च्लेश्चङादेशः । तत्र त्रिप्रभृतीनामभावादुपोत्तमं चङन्तस्य नास्तीति चङ एवोदात्तत्वं भवति । पूर्वग्रहणे क्रियमाणे चङः पूर्वस्य धातोः स्यात् ॥ २१७ ॥

चौ ॥ चोरतद्धित इति । चौ यः स्वरो विधीयते स चौः संबन्धी भवतीति षष्ठीनिर्देशः कृतः । प्रत्ययस्वरोऽत्रेति । यत्रानुदात्तप्रत्ययः स चुस्वरस्यावकाशः । दधीचो दधीचेति भावः । स्थानान्तरप्राप्त इति । अपवादस्थानं प्राप्तो बलवानित्यर्थः । तदेवापवादत्वं दर्शयति प्रत्ययस्वरस्येति । प्रत्ययस्वरस्यैवोदात्तनिवृत्तिस्वरेण प्रत्यापत्तिः क्रियत इति प्रत्ययस्वरापवादश्चुस्वर इत्यर्थः । कृत् स्वरेण चाञ्चतेरकार उदात्तः ।

सुप्पितावेतस्योदात्तनिवृत्तिस्वरः । उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य चुस्वरः । स यथैवोदात्तनिवृत्तिस्वरं बाधते । एवं प्रत्ययस्वरमपि बाधेत । नात्रोदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोति । किं कारणम् । न गोश्वन् साववर्णेति प्रतिषेधात् । नैष उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य प्रतिषेधः । कस्य तर्हि । तृतीयादिस्वरस्य । यत्र तर्हि तृतीयादिस्वरो नास्ति । दधीचः पश्येति । एवं तर्हि न तृतीयादिलक्षणस्य प्रतिषेधं शिष्मः । किं तर्हि । येन केन चिल्लक्षणेन प्राप्तस्य विभक्तिस्वरस्य प्रतिषेधम् । यदि विभक्तिस्वरस्य प्रतिषेधः । वृक्षवान् । प्लक्षवान् अत्र न प्राप्नोति । मतुब्ग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । ह्रस्वनुड्भ्यां मतुबिति । यदि तदनुवर्तते । वेतस्वान् अत्रापि प्राप्नोति । मतुब्ग्रहणमनुवर्तते । ड्मतुबेषः । यदि तर्हि मतुपो ग्रहणे ड्मतुपो ग्रहणं न भवति । वेतस्वानिति वत्वं न प्राप्नोति । सामान्यग्रहणं वत्वे । इह पुनर्विशिष्टस्य ग्रहणम् । यत्र तर्हि विभक्तिर्नास्ति दधीची इति । यदि पुनरयमुदात्तनिवृत्तिस्वरस्यापि प्रतिषेधो विज्ञायेत । नैवं शक्यम् । इहापि प्रसज्येत । कुमारीति । सतिशिष्टः खल्वपि चुस्वरः । कथम् । चावित्युच्यते । यत्रास्यैतद्रूपम् । क्व चास्यैतद्रूपम् । यजादावसर्वनामस्थाने अभिनिर्वृत्ते नकारलोपे अकारलोपे च । तस्मात्सुष्ठूच्यते चोरतद्धित इति ॥

समासस्य ॥ २२३ ॥ समासान्तोदात्तत्वे व्यञ्जनान्तेषूपसंख्यानम् * । समासान्तोदात्तत्वे व्यञ्जनान्तेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । राजदृषत् । ब्राह्मणसमित् ।

न गोश्वन्निति । अञ्चतिर्धातुरेव तत्रोपात्तो न तु नाञ्चेः पूजायामिति प्रतिषिद्धनलोपः क्विन्नन्तः । तृतीयादिस्वरस्येति । न गोश्वन्नित्यत्र साववेकाच इत्यतस्तृतीयादिग्रहणमनुवर्तते । यत्र तर्हीति । तत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरस्य बाधक एव च स्वर इत्यर्थः । एवं तर्हीति । न गोश्वन्नित्यत्र विभक्तिग्रहणमेवानुवर्तते न तृतीयादिग्रहणमित्यर्थः । ततश्चुस्वरः प्रत्ययस्वरस्य न बाधक इति उपसंख्यानं नारब्धव्यम् । प्रत्ययस्वरेण सिद्धत्वात् । वृक्षवानिति । मतुपो विभक्तित्वाभावात्प्रतिषेधाभावे ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप उदात्तत्वं प्राप्नोति । वेतस्वानिति । कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप्प्रत्ययः । तत्र लक्षणविशेषानपेक्षे उदात्तत्वमात्रप्रतिषेधे विज्ञायमाने उदात्तनिवृत्तिस्वरस्यात्र निषेधः प्राप्नोतीत्यर्थः । ड्मतुप् चैष इति । तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्येति मतुब्ग्रहणेन ड्मतुपो ग्रहणं न भवति । वत्वविधौ तु मतोरित्यपकारानुबन्धकानिर्देशात् परिभाषानुपस्थानाद्द्वयोरपि ग्रहणम् । यत्र तर्हीति । ततश्च स्थानान्तरप्राप्तत्वमस्त्येव चुस्वरस्येत्यर्थः । कुमारीति । कुमारशब्दः साववर्णान्त इति ईकारस्योदात्तनिवृत्तिस्वरप्रतिषेधप्रसङ्गः । तस्माद्दधीचीत्यत्र स्थानान्तरप्राप्त एव चुस्वर इति चोरतद्धित इति वक्तव्यमेव । सतिशिष्ट इति । दधि अच् अस् इति स्थिते अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग्बाधते लुङ्निमित्तं चेति पूर्वतद्धितः पश्चादच इत्यल्लोपः ॥ २२२ ॥

समासस्य ॥ व्यञ्जनान्तेष्विति । उच्चैरुदात्त इत्यत्राच इत्यनुवर्तनादजन्तस्य समा-

हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्। अथ वा हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवद् भवतीत्येषा परिभाषा कर्तव्या। किमर्थमिदमुभयमुच्यते। न हल्स्वरप्राप्तावविद्यमानवदित्येवोच्येत। स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीति वा। द्विर्बद्धं सुबद्धं भवतीति। यदि हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीत्युच्यते। दधि। उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति स्वरितत्वं न प्राप्नोति। उदात्ताच्च स्वरितविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीत्येषा परिभाषा कर्तव्या। कान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि। प्रयोजनं लिदाद्युदात्तान्तोदात्तविधयः। लिति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं भवतीति। इहैव स्यात्। भौरिकिविधम्। भौलिकिविधम्। चिकीर्षको जिहीर्षक इत्यत्र न स्यात्। ञ्नित्यादिरुदात्तो भवतीति। इहैव स्यात्। अहिचुम्बकायनिः। आग्निवेश्यः। गार्ग्यः। कृतिरित्यत्र न स्यात्। धातोरन्तउदात्तो भवतीतीहैव स्यात्। ऊर्णौति। पचतीत्यत्र न स्यात्। इदं तावदयुक्तम्। यदुच्यते हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीति। कथं हि हलो नाम स्वरप्राप्तः स्यात्। तच्चापि ब्रुवता उदात्ताच्च स्वरितविधाविति वक्तव्यम्। तथा नुदात्तादेरन्तोदात्ताच्च यदुच्यते तद्व्यञ्जनादेर्व्यञ्जनान्ताच्च न प्राप्नोति। यदि पुनः स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीत्युच्येत। अथ स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीत्युच्यमाने ऽनुदात्तादेरन्तोदात्ताच्च यदुच्यते तत्किं सिद्धं भवति व्यञ्जनादेर्व्यञ्जनान्ताच्च। बाढं सिद्धम्। कथम्। स्वरविधिरिति सर्वविभक्त्यन्तःसमासः। स्वरेण विधिः स्वरविधिः। स्वरस्य विधिः स्वरविधिः। स्वरतो विधिः स्वरविधिरिति। नैव शक्यम्। इह हि दोषः स्यात्। उदश्वित्वान् घोषः। विद्युत्वान् बलाहक इति। ह्रस्वनुड्भ्यां मतुबित्येष स्वरः प्रसज्येत। अस्तु तर्हि हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीति। ननु चोक्तं कथं हि हलो नाम स्वरप्राप्तिः स्यादिति। उच्चैरुदात्तः। नीचैरनुदात्त इत्यत्र षष्ठीति निर्दिष्टमज्ग्रहणं निवृत्तम्। तस्मिन्निवृत्ते हलोपि स्वरप्राप्तिर्भवति। यदप्युच्यते उदात्ताच्च स्वरितविधाविति वक्तव्यमिति।

सस्यान्तोदात्तत्वविधानाद्धलन्तस्य न प्राप्नोतीति वचनम्। हल्स्वरप्राप्ताविति। हल एव प्रकृतत्वादविद्यमानत्वं प्रतिज्ञास्यते। स्वरप्राप्ताविति। प्रकृतत्वाद्व्यञ्जनस्यैव प्राप्तिः प्रत्येष्यते। द्विर्बद्धमिति। उभयोपादाने स्पष्टावगतिर्भवतीत्यर्थः। स्वरितत्वं न प्राप्नोतीति। हल्स्वरप्राप्त्यभावाद्धकारस्य व्यवधायकत्वात्। भौरिकिविधमिति। भौरकीणां विषयो देशः। भौरिक्याद्यैषुकार्यादिभ्यो विधल्भक्तलाविति विधल्प्रत्ययः। चिकीर्षक इति। रेफषकाराभ्यामीकारस्य व्यवधानात्। अहिचुम्बकायनिरिति। प्राचामवृद्धात् फिन् बहुलमिति फिन्। आग्निवेश्य इति। गर्गादित्वाद्यञ्। गार्ग्य इति। हलादित्वादच आदित्वाभावात्। कथं हीति। अज्धर्मत्वादुदात्तादीनाम्। सर्वविभ-

न वक्तव्यम् । नेदं पारिभाषिकानुदात्तस्य ग्रहणम् । किं तर्हि अन्वर्थग्रहणम् । अविद्यमानोदात्तमनुदात्तं भवति । उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति । यदप्युच्यते अनुदात्तादेरन्तोदात्ताच्च यदुच्यते तद्व्यञ्जनादेर्व्यञ्जनान्ताच्च न प्राप्नोति । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति तत्र सिद्धं तद्भवति व्यञ्जनादेर्व्यञ्जनान्ताच्चेति । यदयं नोत्तरपदेऽनुदात्तादावित्युक्त्वा अपृथिवीरुद्रपूषमन्थिष्विति प्रतिषेधं शास्ति । सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषेति । यदयं यतोऽनाव इति नावः प्रतिषेधं शास्ति ।

इति श्रीषष्ठस्याध्यायस्य प्रथमे पादे षष्ठमाह्निकम् ॥

पादश्च समाप्तः ॥

बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् ॥ १ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । बहुव्रीहिस्वरं शास्ति समासान्तविधेः सुकृदाचार्यः समासान्तोदात्तत्वे प्राप्ते बहुव्रीहिस्वरमपवादं शास्ति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । नञ्सुभ्यां नियमार्थं तु * । नञ्सुभ्यामित्येतन्नियमार्थं भविष्यति । नञ्सुभ्यामेव बहुव्रीहेरन्त उदात्तो भवति नान्यत इति । एवमपि कुत एतत् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं भविष्यति । न पुनः परस्येति । परस्य शिति शासनात् * । शितेर्नित्याबह्वज्विप्येतन्नियमार्थं भविष्यति । शितेरेव न्यायत इति । यत्तावदुच्यते नञ्सुभ्यामिमि नियमार्थमिति । क्षेपे विधिर्नञोऽसिद्धः । उदराश्वेषुषु क्षेप इत्येतस्मिन् प्राप्ते तत एतदु-

---

क्त्यन्त इति । सर्वविभक्त्यन्तावयवत्वात्सर्वविभक्त्यन्तः । सर्वग्रहणमनेकोपलक्षणार्थम् । सर्वविभक्तीनामिहानुपयोगात् । अविद्यमानोदात्तमिति । अज्झल्समुदायोनुदात्त उदात्तात्पर इति दधिशब्दे स्वरितः सिद्धः ॥ २२३ ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे षष्ठाध्यायस्य प्रथमे पादे षष्ठमाह्निकम् ॥ पादश्च प्रथमः समाप्तः ॥

बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् ॥ किमर्थमिति । अन्तरेणैतत् सूत्रमिष्टस्यार्थस्य सिद्धिं मत्वा प्रश्नः । समासान्तविधेरिति । समासान्तस्योदात्तविधानात्तद्बाधनार्थमिदमित्यर्थः । सुकृदिति । शोभनं लक्षणं कृतवानिति सुकर्मपापेति क्विप् । नञ्सुभ्यामिति । सिद्धे विधिरारभ्यमाणो नियमाय भवतीति न्यायात् । एवमपीति । नानास्वरपदप्राप्तौ समासान्तोदात्तत्वविधानान्नियमेन तद्व्यावृत्तौ द्वयोरपि पूर्वपदोत्तरपदयोः प्रकृतिस्वरप्रसङ्गः । परस्येति । उत्तरपदस्य नियमादसति प्रकृतिस्वरे पारिशेष्यात् पूर्वपदस्यैव प्रकृतिस्वरो भविष्यतीत्यर्थः । क्षेपे विधिरिति । अनुदरः सूदर इत्यादौ पूर्वपदान्तोदात्तत्वं क्षेप इति प्राप्तं तद्बाधनार्थं नञ्सुभ्यामिति स्याद् न तु नियमार्थम् । विधिनियमसम्भवे विधेर्बलवत्त्वात् । नञ्ग्रहणमुपलक्षणम् । सोऽपि क्षेपविषयत्वसम्भवात् शितेर्नित्याबह्वजेवेति । शिति ललाटादिषूत्तरपदप्रकृतिस्वरे

च्यते। यदप्युच्यते परस्य शिति शासनादिति। परस्य नियमो भवेत्। परस्यैष नियमः स्यात्। शितेर्नित्याबह्वजेव नान्यदिति। यदि तर्हि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं समासान्तोदात्तत्वं बाधेत चप्रियः वाप्रियः अत्रापि बाधेत। अन्तश्च वाप्रिये सिद्धम्॥ अन्तोदात्तत्वं च वाप्रिये सिद्धम्। कुतः। संभवात्। असत्यपि संभवे बाधनं भवति। अस्ति च संभवो यदुभयं स्यात्। सत्यपि संभवे बाधनं भवति। तद्यथा। दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेति। सत्यपि संभवे दधिदानस्य तक्रदानं निवर्तकं भवति। एवमिहापि सत्यपि संभवे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं समासान्तोदात्तत्वं बाधिष्यते। एवं तर्हि प्रकृताद्विधेः बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवतीति। किं च प्रकृतम्। उदात्त इति वर्तते। एवमपि कार्यप्रियः हार्यप्रिय इत्यत्र न प्राप्नोति। स्वरितेऽप्युदात्तोऽस्ति। अथ वा स्वरितग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। तित्स्वरितमिति। बहुव्रीहावृते सिद्धम्। अन्तरेणापि बहुव्रीहिग्रहणं सिद्धम्। तत्पुरुषे कस्मान्न भवति। तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्या इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति। द्विगौ तर्हि कस्मान्न भवति। इगन्ते द्विगावित्येतन्नियमार्थं भविष्यति। द्वन्द्वे तर्हि प्राप्नोति। राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेऽन्धकवृष्णिष्विति नियमार्थं भविष्यति। अव्ययीभावे तर्हि प्राप्नोति। परिप्रत्युपापावर्ज्यमानाहोरात्रावयवेष्वित्येतन्नियमार्थं भविष्यति। एवमपि कुत एतत् एवं नियमो भविष्यति। एतेषामेव तत्पुरुषादिष्विति। न पुनरेवं नियमः स्यात् एतेषां तत्पुरुषादिष्वेवेति। इष्टतश्चावधारणम्। इष्टतश्चावधारणं भविष्यति।

नियमेन निवर्त्यते न तु चित्रप्रभृतिष्वित्यर्थः। तदेवं सूत्रं कर्त्तव्यत्वेन स्थापितम्। चप्रिय इति। चादयोऽनुदात्ता इति चवाशब्दावनुदात्तौ तयोः प्रकृतिस्वरे सति समासान्तोदात्तत्वं न प्राप्नोति अस्ति च सम्भव इति। उदात्तानुदात्तयोर्भिन्नविषययोर्विरोधाभावात्। सत्यपीति। सामान्यविशेषविषयत्वानिबन्धनत्वाद् बाध्यबाधकभावस्य। ननु चासत्यपि समासान्तोदात्तत्वे प्रियशब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्त एव भविष्यति। न च प्रत्ययस्वरस्य बाधकः पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। एवं तर्ह्युदाहरणदिक् भाष्यकारेण प्रदर्शिता। इदं तूदाहरणं समपाद इति। समशब्दः सर्वानुदात्तः। पादशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्तस्तत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण समासान्तोदात्तत्व बाधिते पादशब्द आद्युदात्तः श्रूयते। प्रकृताद्विधेरिति। उदात्तस्य यत्प्रकृतं विधानं तस्मात्प्रकृतिभावद्वारेणानुज्ञायमानाच्च प्रियादौ प्रकृतिस्वरो न भवतीत्यर्थः। स्वरिते ऽपीति। नन्वच उदात्तसंज्ञा विहिता वर्णैकदेशश्च वर्णग्रहणेन न गृह्यते। एवं तर्ह्युदात्तावयवत्वात् स्वरितोऽप्युदात्तग्रहणेन गृह्यते। गौणमुख्यन्यायश्च लक्ष्यदर्शनवशान्नाश्रीयते। अत एवास्मिन् पक्षे असमाश्वस्य पक्षान्तरमाह अथ वेति। बहुव्रीहाविति। विनापि बहुव्रीहिग्रहणेन बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः सिद्ध इत्यर्थः। द्विगौ तर्हीति। यद्यपि

एतेषां तर्हि बहुव्रीहेश्च पर्यायः प्राप्नोति। द्विपादिष्टेर्वितस्तेश्च पर्यायो न प्रकल्पते। यदयं द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धसु बहुव्रीहौ दिष्टिवितस्त्योश्चेति सिद्धे पर्याये पर्यायं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः पर्यायो न भवतीति। उदात्तं ज्ञापकं त्वेतत्। उदात्त एतज्ज्ञापकं स्यात्। स्वरितेन समाविशेत्। स्वरितेन च समावेशः प्राप्नोति। स्वरितेष्युदात्तोऽस्ति। बहुव्रीहिस्वरं शास्ति समासान्तविधेः सुकृत्। नञ्सुभ्यां नियमार्थं तु परस्य शिति सासनात्॥ १॥ क्षेपे विधिर्नञोऽसिद्धः परस्य नियमो भवेत्। अन्तश्च वामिये सिद्धं संभवात्प्रकृताद्विधेः॥ २॥ बहुव्रीहावृते सिद्धमिष्टतश्चावधारणम्। द्विपादिष्टेर्वितस्तेश्च पर्यायो न प्रकल्पते॥३॥ उदात्ते ज्ञापकं त्वेतत्स्वरितेन समाविशेत्॥

तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः॥ २॥

तत्पुरुषे विभक्तिप्रकृतिस्वरत्वे कर्मधारये प्रतिषेधः*। तत्पुरुषे विभक्तिप्रकृतिस्वरत्वे कर्मधारये प्रतिषेधो वक्तव्यः। परमं कारकम् परमकारकम्। परमेण कारकेण परमकारकेण। परमे कारके परमकारके इति। सिद्धं तु लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणात्*। सिद्धमेतत्। कथम्। लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति प्रतिपदं यो द्वितीयातृतीयासप्तमीसमासस्तस्य ग्रहणम्। लक्षणोक्तश्चायम्। अव्यये परिगणनं कर्तव्यम्। अव्यये नञ्कुनिपातानाम्*। अव्यये नञ्कुनिपातानामिति वक्तव्यम्। नञ्, अब्राह्मणः अवृषलः। नञ्। कु, कुब्राह्मणः कुवृषलः। कु। निपात, निष्कौशाम्बिः निर्वाराणसिः।

द्विगुस्तत्पुरुषस्तथापि तत्र नियमान्तरप्रतिपादनाय प्रश्नः। इष्टतश्चेति। प्रयुक्तानामन्वाख्यानाच्छास्त्रनिष्ठार्थो शास्त्रप्रवृत्तिः। एतेषामिति। तत्पुरुषादीनामित्यर्थः। असति बहुव्रीहिग्रहणे समासान्तोदात्तत्वस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य चैकविषयत्वाद्विरोधाच्च पर्यायः प्राप्नोति। चित्रगुस्तुल्यश्वेतः पञ्चारत्निरित्यादौ। यस्मात्तत्पुरुषादिषु तुल्यार्थादीन्येव पूर्वपदप्रकृतिस्वराणि भवन्ति नान्यानीत्येवंरूपो नियमः कृतो न तु प्रकृतिस्वराण्येवेति नियमस्ततश्च पर्यायप्रसङ्गः। द्विपादिति। द्वौ पादवस्य द्विपादित्यादौ समासान्तोदात्तत्वपूर्वपदप्रकृतिस्वरौ पर्यायेण सिद्धाविति द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्द्धसु बहुव्रीहावित्यन्तोदात्तविकल्पो न विधेयो विहितस्तु ज्ञापयति बहुव्रीहिरन्तोदात्तो न भवतीति। तथा दिष्टिवितस्त्योश्चेति ज्ञापकं येषामिह पूर्वपदप्रकृतिस्वरो नियम्यते तेषां समासान्तोदात्तत्वं पक्षे न भवतीति बहुव्रीहिग्रहणं प्रत्याख्यातम्। उदात्ते ज्ञापकमिति। इहोदात्तग्रहणानुवृत्त्या द्वयोरुदात्तयोः पर्यायो मा भूत् ज्ञापकात्। कार्यप्रिय इत्यादौ तूदात्तस्वरितयोः समावेशः प्राप्नोत्येवेत्यर्थः। स्वरितेऽपीति। एतत् पूर्वमेव व्याख्यातम् ॥१॥

तत्पुरुषे॥ कर्मधारये प्रतिषेध इति। विशेषणसमासो न प्रथमान्तानामेव भवत्यपितु द्वितीयाद्यन्तानामपीति भावः। लक्षणोक्त इति। विभक्तिविशेषम-

क्व मा भूत् । स्नात्वाकालकः पीत्वास्थिरकः । क्त्वायां वा प्रतिषेधः । क्त्वायां वा प्रतिषेधो वक्तव्यः । स्नात्वाकालकः पीत्वास्थिरकः । उभयं न वक्तव्यम् । निपातनात्सिद्धम् । किं निपातनम् । अवश्यमत्र समासार्थं ल्यबभावार्थं च निपातनं कर्तव्यं तेनैव यत्नेन स्वरो न भविष्यति ॥

सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये ॥ ११ ॥ सदृशग्रहणमनर्थकं तृतीयासमासवचनात् * । सदृशग्रहणमनर्थकं किं कारणं तृतीयासमासवचनात्सदृशशब्देन तृतीयासमास उच्यते तत्र तृतीयापूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवतीत्येव सिद्धम् । षष्ठ्यर्थं तर्हीदं वक्तव्यं पितुः सदृशः पितृसदृश इति । षष्ठ्यर्थमिति चेत्तृतीयासमासवचनानर्थक्यम् * । षष्ठ्यर्थमिति चेत् तृतीयासमासवचनमनर्थकं स्यात् । किं कारणम् । इहास्माभिस्त्रैशब्द्यं साध्यम् । पित्रा सदृशः पितुः सदृशः पितृसदृश इति । तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकेण विग्रहः । अपरेण वृत्तिर्भविष्यति अविरविकन्यायेन । तद्यथा । अवेर्मांसमिति विगृह्याविकशब्दादुत्पत्तिर्भवति । आविकमिति । एवं पितुः सदृश इति विगृह्य पितृसदृश इति भविष्यति । पित्रा सदृश इति विगृह्य वाक्यमेव भविष्यति । अवश्यं तृतीयासमासो वक्तव्यः । यत्र षष्ठ्यर्थो नास्ति तदर्थं भोजनसदृशोऽध्ययनसदृश इति । यदि तर्हि तस्य निबन्धनमस्ति तदेव वक्तव्यम् । इदं न वक्तव्यम् । इदमप्यवश्यं वक्तव्यम् । यत्र षष्ठी श्रूयते तदर्थं, दास्याः सदृशः वृषल्याः सदृश इति ॥

इगन्तकालकपालभगालशरावेषु द्विगौ ॥ २९ ॥ इगन्तप्रकृतिस्व-

नुपादाय सामान्यलक्षणेनायं समासो विहित इत्यर्थः । नञ्कुनिपातानामिति । निपातत्वादेव सिद्धे नञ्ग्रहणं विस्पष्टार्थम् । अकरणिरित्यादौ कृत्स्वरादिबाधनार्थं वा तेन यत्रोपपदं कृति नञ्तस्य च स्वरो बलीयावान् भवति सहनिर्दिष्टस्य च नञ् स्वरो बलीयावान् भवतीति न वक्तव्यं भवति क्त्वायां वेति । परिगणनं वा कर्तव्यम् । क्त्वायां प्रतिषेधो वा वक्तव्य इत्यर्थः । ननु भिन्नफलत्वाद्विकल्पोऽनुपपन्नः परिगणने सति सामिकृतं स्वयं धौतमित्यादिषु प्रकृतिस्वराभावः । क्त्वायां प्रतिषेधे तु प्रकृतिस्वरप्रसङ्ग इति चिन्त्यमेतत् । अवश्यमत्रेति । अनेकप्रयोजनसंपत्तिर्निपातनाद्भवतीत्यर्थः । तेनैवेति । अन्तोदात्तानां पाठेनेत्यर्थः ॥ २ ॥

सदृश ॥ अविरविकन्यायेनेति । अविरविक इति समुदायैकदेशानुकरणमिति सुप्त्वाभावाल्लोपाभावः । अनेनैतद्दर्शयति अवेर्मांसमिति प्राप्तोपि तद्धितोऽनभिधानान्न भवति । किं पुनः पित्रा सदृश इत्यत्राविहितस्तृतीयासमासो भविष्यति । भोजनसदृशइति । हेतावेति भोजनादिभ्यस्तृतीया । अत्र षष्ठ्यभावात् षष्ठीसमासाभावः । दास्याः सदृश इति । षष्ठ्या आक्रोश इत्यलुक् । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ११ ॥

इगन्त ॥ यण्गुणयोरिति । पदस्य स्वरविधानात् सुप्युत्पन्ने नित्यत्वाद्यण्गुण-

रत्वे यणगुणयोरुपसंख्यानम् * । इगन्तप्रकृतिस्वरत्वे यणगुणयोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । पञ्चारत्न्यो दशारत्न्यः । पञ्चारत्नयः । दशारत्नयः । यणगुणयोः कृतयोरिगन्ते द्विगाविशेषे स्वरो न प्राप्नोति। न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् । न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । बहिरङ्गलक्षणत्वात् । बहिरङ्गौ यणगुणौ । अन्तरङ्गः स्वरः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥

परिप्रत्युपापावर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु ॥ ३३ ॥ परिप्रत्युपापेभ्यो वनं समासे विप्रतिषेधेन*। परिप्रत्युपापेभ्यो वनं समासइत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। परिप्रत्युपापावर्ज्यमानाहोरात्रावयवेष्वित्यस्यावकाशः, परित्रिगर्तम् । परिसौवीरम् । वनं समासइत्यस्यावकाशः, प्रवणे यष्टव्यम् । इहोभयं प्राप्नोति । परिवनम् । अपवनम् । वनंसमासइत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । न वा वनस्यान्तोदात्तवचनं तदपवादनिवृत्त्यर्थम् * । न वार्थो विप्रतिषेधेन, किं कारणम् । वनस्यान्तोदात्तवचनं तदपवादनिवृत्त्यर्थम् । सिद्धमत्रान्तोदात्तत्वमुत्सर्गेणैव । तस्य पुनर्वचन एतत् प्रयोजनं ये ऽन्ये तदपवादाः प्राप्नुवन्ति तद्बाधनार्थम् । स यथैव तदपवादमव्ययस्वरं बाधते । एवमिममपि बाधिष्यते ॥

आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी ॥ ३६ ॥ आचार्योपसर्जनेनेकस्यापि पदस्य पूर्ववदत्वात्संदेहः *। आचार्योपसर्जनेऽनेकस्यापि पदस्य पूर्वपदत्वात्संदेहो भवति । आपिशलपाणिनीयव्याडीयगौतमीयाः । एकं पदं वर्जयित्वा सर्वाणि पूर्वपदानि । तत्र न ज्ञायते कस्य पूर्वपदस्य स्वरेण भवितव्यमिति । लोकविज्ञा-

---

योः कृतयोरिगन्तत्वाभावात् प्रकृतिस्वरो न प्राप्नोतीति वचनम् । पञ्चारत्न्य इति । पञ्चारत्न्यः प्रमाणमेषामिति तद्धितार्थे द्विगुः । प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति मात्रचो लुक् जस् जसि चेति गुणो जसादिषु छन्दो वावचनमिति वचनान्न भवति तयोर्यणादेशः । नवेति । पदग्रहणस्य परिमाणार्थत्वात्प्राक् सुबुत्पत्तेः स्वरो भवन्नन्तरङ्गः संपद्यते । यणगुणौ तु सुबपेक्षत्वाद् बहिरङ्गत्वात् स्वरे कर्तव्ये असिद्धावित्यर्थः ॥ २९ ॥

परिप्र ॥ परिप्रत्युपापेभ्य इति । सर्वनिर्देशेऽप्यपपरी एव गृह्येते । तयोरेव वर्जनविषयत्वसंभवाद्वनशब्दस्य च वर्ज्यमानार्थत्वसंभवात् । प्रवणे इति । तत्पुरुषः । वनं समासइत्येतत् सूत्रक्रमापेक्षया प्राथम्याद् बहुव्रीहितत्पुरुषपूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यापवादं मत्वा विप्रतिषेधोपन्यासः । अनेन तु सूत्रेण पारिशेष्यादव्ययीभावे स्वरविधिः । परिवनमिति । वनं वर्जयित्वेत्यर्थः । अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्येत्यव्ययीभावः । स यथैवेति । बाध्यसमुदायापेक्षायां विशेषाभावात्सर्वस्य प्रकृतिस्वरस्यासौ बाधकः ॥३३

आचार्यो ॥ अनेकस्यापीति । द्वयोर्द्वन्द्वे ऽस्य चरितार्थत्वाद् बहूनां द्वन्द्वे संदेहाद्प्रतिपत्तिः पर्यायो वा प्राप्नोति । लोकविज्ञानादिति । आद्यस्याव्यभिचारिपूर्वपदत्वं मध्यमस्य तु परापेक्षया पूर्वपदत्वम् । पूर्वापेक्षया तु न पूर्वपदत्वमिति तस्याग्रहणम् ।

नातिसिद्धम् । तद्यथा । लोकेमीषां ब्राह्मणानां पूर्वमानयेति यः सर्वपूर्वः स आनीयते । एवमिहापि यत्सर्वपूर्वपदं तस्य प्रकृतिस्वरत्वं भविष्यति ॥

महान् व्रीह्यपराह्णगृष्टीष्वासजाबालभारभारतहैलिहिलरौरवप्रवृद्धेषु ॥ ३८ ॥ किमर्थं महतः प्रवृद्धशब्द उत्तरपदे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमुच्यते । न कर्मधारये निष्ठेत्येव सिद्धम् । न सिध्यति । किं कारणम् । श्रेण्यादिसमास इत्येवं तत् । किं पुनः कारणं श्रेण्यादिसमास इत्येवं तत् । इह मा भूत् । महानिरष्टो दक्षिणा दीयते ॥

कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपापारेवडवातैतिलकद्रूःपण्यकम्बलोदासीभाराणां च ॥ ४२ ॥ कुरुवृज्योर्गार्हपते * । कुरुवृज्योर्गार्हपते इति वक्तव्यम् । कुरुगार्हपतम् । वृजिगार्हपतम् । कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपापारेवडवातैतिलकद्रूः पण्यकम्बलोदासीभारादीनामिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । देवदूतिः । देवनीतिः । वसुनीतिः । ओषधी चन्द्रमाः । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । योगविभागः करिष्यते । कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपापारेवडवातैतिलकद्रूःपण्यकम्बल इति । ततः दासीभाराणां चेति । तत्र बहुवचननिर्देशाद् दासीभारादीनां चेति विज्ञास्यते । पण्यकम्बलः संज्ञायाम् * । पण्यकम्बलः संज्ञायामिति वक्तव्यम् । यो हि

सर्वपूर्व इति । सर्वेषां पूर्व इत्यवयवावयविसंबन्धे षष्ठीं विधाय समासो विधेयः ॥३८॥

महान् व्रीहि ॥ श्रेण्यादिसमास इति । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया क्तान्तेन प्रतिपदोक्तो यः कर्मधारयस्तस्य ग्रहणमित्यर्थः ॥३८॥

कुरु ॥ दासीभारादीनामिति वक्तव्यमिति । दासीभाराणामिति बहुवचनं द्वन्द्वसमासाश्रयं मत्वा वचनं विभक्त्यलोपस्तु सौत्रत्वान्निर्देशस्य स्यात् । योगविभाग इति । नायं द्वन्द्वः किं तर्हि असमस्तान्येव पदानि निर्दिष्टानि । तथा च तैतिलकद्रुः पण्यकम्बल इति विभक्तिरुच्चारिता तत्र दासीभारशब्दसहचरितेषु तद्रूपारोपाद्बहुवचननिर्देशः । एवं च गणपाठः संगृहीतो भवति । पण्यकम्बलः संज्ञायामिति । कृत्यप्रत्ययान्तत्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरे सिद्धे नियमार्थं वचनम् । संज्ञायामेव पण्यकम्बलः प्रकृतिस्वरपूर्वपदो भवति नान्यत्रेति । तत्र नियतप्रमाणो नियतमूल्यो व्यावहारिको यः कम्बलस्तस्य पण्यकम्बल इति संज्ञेत्याहुः । अपर आहेति । कम्बल एवोत्तरपदे पण्यशब्दः प्रकृतिस्वरो यथा स्यादन्यत्र मा भूदिति नियमः । पण्यगव इति । पण्यो गौरिति विशेषणसमासः । गोरतद्धितलुकीति टच् समासान्तः । अत्र तु चित्त्वादेवान्तोदात्तत्वं सिद्धमिति द्वितीयमुदाहरणमुक्तम् । पण्यहस्तीति । कृत्यतुल्याख्या अजात्येति एतत्तु गुणक्रियावाचिनो विशेषणविशेष्यभावस्यानियमात् पूर्वनिपातानियमप्रसङ्गे कृत्यान्तस्य पूर्वनिपातार्थं वचनं न तु जातिप्रतिषेधार्थम् । अजात्येति तु वचनं न्यायसिद्धार्थानुवाद एवेति भाष्यकारमतानुसारिण आहुः । तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यत्र प्रतिपदोक्तपरिभाषा कृत्येषु यदा नाश्रीयते ।

पणितव्यः कम्बलः पण्यकम्बल एवासौ स्यात् । अपर आह पण्यकम्बल एव यथा स्यात् । इह मा भूत् । पण्यगवः पण्यहस्ती ॥

अहीने द्वितीया ॥ ४७ ॥ अहीन इति किमर्थम् । कान्तारातीतः । योजनातीतः । अहीने द्वितीयानुपसर्गे * । अहीने द्वितीयानुपसर्गे इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । सुखं प्राप्तः । सुखप्राप्तः । दुःखं प्राप्तो दुःखप्राप्त इति । तर्हि वक्तव्यम् । यद्यप्येतदुच्यते । अथ वै तर्ह्यहीनग्रहणं न करिष्यते । इहापि कान्तारातीतो योजनातीत इत्यनुपसर्ग इत्येव सिद्धम् ॥

गतिरनन्तरः॥४९॥अनन्तरइति किमर्थम्।अभ्युद्धृतम्।उपसमाहृतम्।गतेरनन्तरग्रहणमनर्थकं गतिर्गताविति वचनात्*।गतेरनन्तरग्रहणमनर्थकम्।किं कारणम्। गतिर्गताविति वचनात्। गतौ परतो गतेरनुदात्तत्वमुच्यते। तद् बाधकं भविष्यति। तत्र यस्याप्रकृतिस्वरत्वं तस्मादन्तोदात्तत्वप्रसङ्गः *। तत्र यस्य गतेरप्रकृतिस्वरत्वं तस्मादन्तोदात्तत्वं प्राप्नोति । अन्तस्थाथघञ्क्ताजबित्रकाणामिति । प्रकृतिस्वरवचनाद्व्यनन्तोदात्तत्वम् * । प्रकृतिस्वरवचनसामर्थ्यादन्तोदात्तत्वं न भवि-

---

तदा नियमार्थमुच्यते । तदाश्रयणे तु विध्यर्थत्वान्नियमानुपपत्तिः । नापि पण्यगव इत्यादौ प्रकृतिस्वरप्रसङ्गः ॥४२॥

अहीने ॥ थाथादिस्वरापवादो योगः । अहीन इति किमर्थमिति । प्रत्याख्यानाय प्रश्नः । कान्तारातीत इति । कान्तारं त्यक्तवानित्यर्थे द्वितीयाश्रितेति समासः । हीनवाच्यत्र द्वितीयान्तामिति थाथादिस्वरो भवति । सुखप्राप्त इति । अत्रापि थाथादिस्वरः । अनुपसर्गग्रहणे चेह क्रियमाणे प्रवृद्धादिषु खट्वारूढशब्दो न पठितव्य आरूढशब्दस्य सोपसर्गत्वादेतत्स्वराभावे थाथादिस्वरेणान्तोदात्तस्य सिद्धत्वात् ॥ ४७ ॥

गति ॥ अनन्तर इति किमर्थमिति । किं व्यवहितगतिनिवृत्त्यर्थमथानन्तरस्यैवापूर्वपदस्यापि गतेस्थाथादिस्वरबाधनार्थं प्रकृतिस्वरविधानार्थमथकृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति परिभाषाज्ञापनार्थमित्यनेकार्थसंभवात् प्रश्नः । अभ्युद्धृतामिति । कृद्ग्रहणपरिभाषया क्तान्तउद्धृतशब्दे परतोऽभिशब्दस्य प्रकृतिस्वरो मा भूदित्येवमर्थमनन्तरग्रहणम् । ननु च क्रियमाणेऽप्यनन्तरग्रहणे प्राप्नोत्येव उद्धृतशब्दस्य क्तान्तस्यानन्तर एव गतिर्भवतीति । अनन्तरग्रहणसामर्थ्याद्धातोरनन्तरो गतिराश्रीयतइत्यदोषः । तद्बाधकमिति । परत्वादिति भावः । तस्माद्व्यवहितगतिनिवृत्त्यर्थमनन्तरग्रहणं न कर्तव्यम् । तत्र यस्येति । गतिर्गताविति निघाते कृते अभेः प्रकृतिस्वरो नास्ति तस्मात्तु परस्योद्धृतशब्दस्य सतिशिष्टत्वात् थाथादिस्वरेणान्तोदात्तत्वं प्राप्नोति । तत्कथम् । उच्यते । उद्धृतशब्दे तावत्समासस्वराव्ययस्वरकृत्स्वरथाथादिस्वरेषु प्राप्तेषु गतिस्वरस्ततोऽभेः समासे कृते कक्ष्यान्तरप्राप्तः थाथादिस्वरः प्राप्नोति । कृद्ग्रहणपरिभाषयोद्धृतशब्दस्य क्तान्तत्वात् । तथा हि । समासे कृते समासान्तोदात्तत्वं प्राप्नोति । ततस्तदपवादः कृद्स्वरेणोद उदात्तत्वं प्राप्नोति । ततस्तदपवादस्याथाथादिस्वरप्रसङ्गः । प्रकृतिस्वरवचनादिति । नाप्राप्ते थाथादिस्वरे

ष्याति। यदि हि स्यात्। प्रकृतिस्वरवचनमिदानीं किमर्थं स्यात्। प्रकृतिस्वरवचनं किमर्थमिति चेद् एकगत्यर्थम् *। प्रकृतिस्वरवचनं किमर्थमिति चेदेकगत्यर्थम्। य एको गतिस्तदर्थमेतत् स्यात्। प्रकृतं प्रहृतम्। एवमर्थमेव तर्ह्यनन्तरग्रहणं कर्तव्यम्। अत्र यथा स्यात्। क्रियमाणेपि वै अनन्तरग्रहणे अत्र न सिध्यति। किं कारणम्। गतिरनन्तरः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवतीत्युच्यते। यश्चात्र गतिरनन्तरः नासौ पूर्वपदम्। यच्च पूर्वपदं नासावनन्तरः। अपूर्वपदार्थं तर्हीदं वक्तव्यम्। अपूर्वपदस्यापि गतेः प्रकृतिस्वरत्वं यथा स्यात्। अपूर्वपदार्थमिति चेत् कारकेतिप्रसङ्गः *। अपूर्वपदार्थमिति चेत्कारकेऽतिप्रसङ्गो भवति। आगतः दूरात् दूरादागतः। स यथैव गतिपूर्वस्य गतेरपूर्वपदस्य भवति। एवं कारकपूर्वपदस्यापि प्राप्नोति। सिद्धं तु गतेरन्तोदात्ताप्रसङ्गात् *। सिद्धमेतत्। कथम्। यत्तदन्तः थाथघञ्क्ताजबित्रकाणामित्येतद्गतेर्न प्रसङ्क्तव्यम्। किं कृतं भवति। कृत्स्वरापवादोयं भवति। तत्र गतिरन्तर इत्यस्यावकाशः, प्रकृतम्। प्रहृतम्। अन्तः थाथघञ्क्ताजबित्रकाणामित्यस्यावकाशः, दूराद् गतः। दूराद् यातः। इहोभयं प्राप्नोति। आगतः दूरात् दूरादागतः। अन्तः थाथघञ्क्ताजबित्रकाणामित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। अवश्यं गतेस्तत् प्रसङ्क्तव्यं

गतिस्वर आरभ्यमाणस्तद्बाधकः। य एको गतिरिति। एकस्मिन्नेव गतावस्य बाधकत्वम्। अभ्युदूधृतादौ तु कक्ष्यान्तरप्राप्तत्वात्थाथादिस्वर एव सतिशिष्टत्वाद् बलवत्त्वात् प्राप्नोति। एवमर्थमेवेति। कक्ष्यान्तरप्राप्तस्यापि थाथादिस्वरस्य बाधनार्थमनन्तरग्रहणमित्यर्थः। यत्र ह्येक एव गतिस्तत्रानन्तरग्रहणस्य न प्रयोजनमित्यनेकगतिसंनिधावप्राप्तस्य गतिस्वरस्यानन्तरग्रहणेन पुनः श्रुत्या प्राप्तिः क्रियते। क्रियमाणेऽपीति। कुगतिप्रादय इत्यत्र सुपेति निवृत्तं सुबित्यनुवर्तत एव निष्कृतादिषु पदकार्यप्रसिद्ध्यर्थम्। तत्र युगपत् समुदायस्य सुबन्तत्वाभावात् समासस्याऽप्रसङ्गात् क्रमेणासौ विधेयस्ततोऽभिशब्दस्योदूधृतशब्देन समासे सत्यपिशब्द एव पूर्वपदं नोच्छब्द इति पूर्वपदस्य गतेः प्रकृतिस्वरो विधीयमानः सत्यप्यन्तरग्रहणे पूर्वपदत्वादुदो न प्राप्नोतीत्यर्थः। अपूर्वपदार्थं तर्हीति। श्रुत्या प्रकरणं दुर्बलं बाध्यते। तत्र योगविभागः क्रियते। गति पूर्वपदं प्रकृतिस्वरो भवति। ततोऽनन्तरो गतिरपूर्वपदमपि प्रकृत्येति। इदानीमतिप्रसङ्गमाह अपूर्वपदार्थमिति चेदिति। दूरादागत इति। अत्र कर्मणि क्तो विधेयः। तृतीया कर्मणीत्यतः कर्मग्रहणानुवर्तनात्कर्मवाचिनः क्तस्य ग्रहणम्। अत्र थाथादिस्वर इष्यते। गतिस्वरोऽनन्तरग्रहणात्प्राप्नोति। सिद्धं त्विति। थाथादिसूत्रे कारकोपपदग्रहणमेवानुवर्तते। तेन गतिग्रहणमस्वरितत्वान्नातश्च गतिस्वरः कृत्स्वरस्यापवादो न थाथादिस्वरस्य तत्र दूरादागते कृत्स्वरापवादयोर्गतिस्वरथाथादिस्वरयोः प्रसङ्गे परत्वात् थाथादिस्वर एव प्रवर्त्तते। अन्तरग्रहणं त्वपूर्वपदार्थमभ्युदूधृतादावेव स्वरं संपादयति। प्रकृतमिति। अवकाशप्रदर्शनमात्रमेवानेन कृतमनन्तर इत्यस्य त्वभ्युदूधृता-

भेदप्रभेद इत्येवमर्थम्। एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते। अन्तः थाथघञ्क्ताजबित्रकाणाम्। ततः क्तः। क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति। अत्र कारकोपपदग्रहणमनुवर्त्तते। गतिग्रहणं निवृत्तम्। अथ वोपरिष्टाद्योगविभागः करिष्यते। इदमस्ति सूपमानात् क्तः संज्ञायामनाचितादीनां प्रवृद्धादीनां चेति। ततो वक्ष्यामि-कारकात्। कारकाच्च क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवतीति। ततः दत्तश्रुतयोरेवाशिषि। कारकादिति। एवं कृत्वा नार्थोऽनन्तरग्रहणेन। कथमभ्युद्धृतम्। उद्धरति क्रियां विशिनष्टि। उदा विशिष्टामभिर्विशिनष्टि। तत्र गतिरनन्तर इति च प्राप्नोति गतिर्गतावित्ति च गतिरनन्तर इत्यस्यावकाशः, प्रकृतं प्रहृतम्। गतिर्गताविस्यस्यावकाशः, अभ्युद्धरति। उपसमादधाति इहोभयंप्राप्नोति। अभ्युद्धृतम्। उपसंहृतम्। उपसमाहृतम्। गतिर्गतावित्येतद् भवति विप्रतिषेधेन। एवं तर्हि सिद्धे सति यदनन्तरग्रहणं करोति तज् ज्ञापयत्याचार्यः भवत्येषा परिभाषा कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयो-

---

दिरवकाशः प्रदर्शियतव्यः। अवश्यं गतेरिति। थाथादिसूत्रेऽवश्यानुवर्त्यं गतिग्रहणमन्यथा प्रभेद इत्यत्र कृत्स्वरेण घञोञित्वाद्धातोरुदात्तत्वं स्यादन्तोदात्तत्वं चेष्यते। एवं तर्हीति। थाथादिसूत्रात् क्तग्रहणमपनीय पृथक् कर्त्तव्यम्। गतिग्रहणं निवृत्तमिति। ननु विशुष्क इत्यादौ कृत्स्वरेणोत्तरपदाद्युदात्तत्वं प्राप्नोति। शुष्कधृष्टावित्याद्युदात्तविधानादन्तोदात्तत्वं चेष्यते इत्याशङ्क्य योगविभागान्तरमाह कारकादिति। तत्र दूराद्यात इत्यादौ थाथादिस्वरेणैवान्तोदात्तत्वस्य सिद्धत्वात्कारकादित्ययं योगो गतिरनन्तर इत्यस्य बाधको विज्ञायते। एवं चेति। कारकादिति योगविभागे सति अनन्तरग्रहणं न कर्त्तव्यम्। कथमिति चेत् उच्यते। आगत इत्यस्य गतिस्वरेणाद्युदात्तत्वे प्रवृत्ते दूरशब्दस्य स्तोकान्तिकेति समासस्ततः कक्ष्यान्तरप्राप्त्या समासस्वरः प्राप्नोति। ततः कृत्स्वरस्ततः क्तस्वर इत्येवं क्तस्वरे सिद्धे कारकादिति सूत्रं नियमार्थम्। तत्र च गतिग्रहणमनुवर्त्तते। तेनायमर्थः। कारकादेव परं गतिपूर्वपदं क्तान्तमन्तोदात्तमिति। तेनाभ्युद्धृत इत्यादौ परत्वाद् गतिनिघाते उदात्तस्वरितानुवृत्त्या सर्वानुदात्तस्य प्रकृतिभावाभावे थाथादिस्वरे च नियमेन निवर्तिते कृत्स्वरेण उद एवोदात्तत्वं भविष्यतीत्यर्थः। कथमिति। अपूर्वपदत्वादुच्छब्दस्य गतिस्वरो न प्राप्नोतीति तदर्थमनन्तरग्रहणं स्यादिति मत्वा प्रश्नः। उद्धरतिक्रियामिति। अयमर्थः। उच्छब्देन हरतेः सम्बन्धादेक उद्धृतशब्दयोः समासस्तत्रोच्छब्दस्य पूर्वपदत्वाद्भवति गतिस्वरः। पश्चादभिशब्दस्य समासेऽभेर्गतिस्वरं बाधित्वा निघातेन भाव्यम्। तत्र कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण उद एव गतिस्वरो भविष्यति नार्थोऽनन्तरग्रहणेन अथ वोद्धरतिक्रियामित्यादिनाभेर्गतित्वं प्रतिपाद्यते। एवं तर्हीति। परविप्रतिषेधमनपेक्ष्य व्यवहितगतिनिवृत्त्यर्थमनन्तरग्रहणं क्रियते। यदि च कृद्ग्रहणपरिभाषा न स्यात्। ततः क्तान्तउत्तरपदे गतेः स्वरो विधीयमानो व्यवहितस्य न प्राप्नोतीति किं तन्निवृत्त्यर्थेनानन्तरग्रहणेन तत् कृतमेतां परिभाषां ज्ञापयति। परिभाषाज्ञापनार्थं-

जनम् । प्रतप्ते नकुलस्थितं त एतत् । उदके विशीर्णं त एतत् । सगतिकेन सन-कुलेन च समासः सिद्धो भवति ॥

तादौ च निति कृत्यतौ ॥ ५० ॥ कृद्ग्रहणं किमर्थम् । यथा तकारादिग्रहणं कृद्विशेषणं विज्ञायते । तकारादौ निति कृतीति । अथाक्रियमाणे कृद्-ग्रहणे तकारादिग्रहणं कस्य विशेषणं स्यात् । उत्तरपदविशेषणम् । तत्र को दोषः । इहैव स्यात् । प्रतरिता प्रतरितुम् । इह न स्यात् । प्रकर्त्ता प्रकर्त्तुम् । तादौ निति कृद्ग्रहणानर्थक्यम् * । तादौ निति कृद्ग्रहणमनर्थकम् । क्रियमाणेपि वै कृद्ग्रहणे ऽनिष्टं शक्यं विज्ञातुम् । तकारादौ उत्तरपदे निति कृतीति । अक्रियमाणेपि चेष्टं नियस्तकारादिस्तदन्त उत्तरपद इति । यावता क्रियमाणे चानिष्टं विज्ञायते । अक्रियमाणे चेष्टम् । अक्रियमाण एवेष्टं विज्ञास्यामः । कृदुपदेशे वा ताद्यर्थमिडर्थम् * । कृदुपदेशे तर्हि ताद्यर्थं कृद्ग्रहणमिडर्थं कर्त्तव्यम् । कृदुपदेशे यस्तकारादिरित्येवं यथा विज्ञायेत । किं प्रयोजनम् । इडर्थम् । इडादावपि सिद्धं भवति । प्रलपिता । प्रलपितुम् ॥

अनिगन्तोञ्चतौ वप्रत्यये ॥ ५२ ॥ अनिगन्तप्रकृतिस्वरत्वे यणादेशे प्रकृतिस्वरभावप्रसङ्गः *। अनिगन्तप्रकृतिस्वरत्वे यणादेशे प्रकृतिस्वरभावः प्राप्नोति । प्रसङ् प्रसञ्चौ प्रसञ्चः । अनिगन्तवचनमिदानीं किमर्थं स्यात् । अनिगन्तवचनं किमर्थमिति चेदयणादिष्टार्थम् * । अयणादेशार्थमेतत् स्यात् । यदा यणादेशो न । कदा च यणादेशो न । यदा शाकलम् । उक्तं वा * । किमुक्तम् । समासे शाकलं न भवतीति । एवं तर्ह्यञ्चतेरकारो लुप्यते । प्रतीचः प्रतीचा । चुस्वरस्तत्र बाधको भविष्यति । अयमेवेष्यते । वक्ष्यत्येतत् । चोरनि-

---

मेव च परप्रातिषेधो नापद्यते । ननु च कृद्गृहणे गतिपूर्वस्यापि गृहणं ज्ञाप्यतां कारकपूर्वस्य कथं ज्ञाप्यते । उच्यते । पूर्वाचार्यैस्तावदेषा परिभाषा पठिता । इह त्वनन्तरगृहणेन सर्वाभ्यनुज्ञायते ॥ ४९ ॥

तादौ ॥ गतेः स्वरविधानात् क्रियायोगे गतिसंज्ञाविधानात्तकारादिः कृदेव सम्भवति नान्य इति मत्वाह कृद्गृहणं किमर्थमिति । यथेति । नितीत्यनेन प्रत्ययगृहणपरिभाषया तदन्तस्योपस्थानात्तस्यैव तकारादित्वं विशेषणं स्यात् । कृद्ग्रहणे तु श्रुतस्य तादित्वं विशेषणं विज्ञायते । तादौ नितीति । यथातश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वादित्यत्र विशेषणविशेष्यभावे कामचारादसंयोगपूर्वग्रहणेनोकारो विशेष्यते न तु प्रत्ययस्तथेहापि तादिगृहणेन निद्विशेष्यते न तु तदन्तम् । कृदुपदेशे वेति । वाशब्दस्तर्ह्यर्थे कृतामुपदेशः शास्त्रं तत्र यस्तादिरित प्रत्ययार्थं कृद्ग्रहणमित्यर्थः ॥ ५० ॥

अनिगं ॥ अनिगन्तेति । प्रतीचेत्यादावर्थवदनिगन्तगृहणमिति प्रत्याङित्यत्र यणादेशे कृते निगन्तत्वात् प्रकृतिस्वरप्रसङ्गः । अनिगन्तवचनमिति । प्रतीच इत्यादिषु

गन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यय इति । यत्तर्हि न्यध्योः प्रकृतिस्वरं शास्ति । एष हि यणादिष्टार्थमारम्भः । एतदप्ययणादिष्टार्थमेव । यदा यणादेशो न । कदा यणादेशो न । यदा शाकलम् । उक्तं वा * । किमुक्तम् । समासे शाकलं न भवतीति । यत्र तर्ह्यञ्चतेरकारो लुप्यते । अधीचः । अधीचा । चुस्वरस्तत्र बाधको भविष्यति। अयमेवेष्यते । वक्ष्यत्येतत् । चोरनिगन्तोऽञ्चतावप्रत्यय इति । यत्तर्हि नेरेव प्रकृतिस्वरं शास्ति । एष यणादिष्टार्थ आरम्भः । एतदप्ययणादिष्टार्थमेव । कथम् । अकृते यणादेशे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे कृते उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येत्येष स्वरः सिद्धो भवति । न्यङ् । तस्मात्सुष्ठूच्यते अनिगन्तप्रकृतिस्वरत्वे यणादेशे प्रकृतिस्वरत्वप्रसङ्ग इति । चोरनिगन्तोऽञ्चतावप्रत्यये * । चुस्वरादनिगन्तोऽञ्चतावप्रत्यय इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । चुस्वरस्यावकाशः, दधीचः पश्य। दधीचा । दधीचे । अनिगन्तोऽञ्चतावप्रत्यय इत्यस्यावकाशः, पराङ् । पराञ्चौ । पराञ्चः । इहोभयं प्राप्नोति । अवाचा । अवाचे । अनिगन्तोऽञ्चतावप्रत्यय इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । न वा चुस्वरस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरभाविनि प्रतिषेधादितरथा हि सर्वापवादप्रसङ्गः * । न वा एतद्विप्रतिषेधेनापि सिध्यति । कथं तर्हि सिध्यति । चुस्वरस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरभाविनि प्रतिषेधात् । चुस्वरः पूर्वपदप्रकृतिस्वरभाविनः प्रतिषेध्यः । इतरथा हि सर्वापवादश्चुस्वरः । अक्रियमाणे हि प्रतिषेधे सर्वापवादोऽयं चुस्वरः। कथम् । प्रत्ययस्वरस्यापवादोऽनुदात्तौ सुप्पितौ। अनुदात्तौ सुप्पिताविस्यस्योदात्तनिवृत्तिस्वरः । उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य चुस्वरः । स यथैवोदात्तनिवृत्तिस्वरं बाधेत एवमनिगन्तस्वरमपि बाधेत । यदि तावत्संख्यातः साम्यम् । अयमपि चतुर्थः । समासान्तोदात्तत्वस्यापवादोऽव्ययस्वरः । अव्ययस्वरस्य कृत्स्वरः कृत्स्वरस्यायम् । उभयोश्चतुर्थयोर्युक्तो विप्रतिषेधः । सति-

---

कृत्स्वरेण भाव्यमिति अनवकाशमनिगन्तग्रहणं मन्यते । यत्तर्हि न्यध्योरिति । न्यध्योरेव कृते यणादेशे प्रकृतिस्वरो यान्यस्येति नियम आश्रीयते । यत्र तर्हीति । अधीचेत्यादावित्यर्थः । यत्तर्हि नेरेवेति । निशब्दस्यैकाच्त्वान्नीचेत्यादौ चुस्वरस्य प्रकृतिस्वरस्य च विशेषो नास्ति । एष हि यणादिष्टार्थ इति । ननु नेर्यणादेशे कृते ऽनच्कत्वात्कस्य स्वरः । एवं मन्यते । यत्र यण् भविष्यति तस्मिन् विषये ऽन्तरङ्गमपि यणं बाधित्वा पूर्वं नेः स्वरो भवति । एवं प्रत्यङ्ङादिष्वनिगन्त इति प्रतिषेधो भविष्यति । पश्चाद्यणादेशः । एतदपीति । वचनसामर्थ्यादकृत एवान्तरङ्गे यणादेशे निशब्दस्वरो भवति यणि कृते स्वरभाजो ऽभावात् प्रत्यङ्ङादिषु तु यणादेश एवान्तरङ्गत्वात् प्राप्नोति । तस्मादिति । न च यणादेशस्य स्थानिवद्भावोऽस्ति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधानादपूर्वविधित्वात् । यदि तावदिति । सर्वापवादत्वं चुस्वरस्य निवर्तयति । लक्षणगणनायां द्वयोरपि चतुर्थत्वमित्यर्थः । अव्ययस्वर इति । तत्पुरुषे तुल्यार्थेति प्रकृतिस्वरः । इह च गति-

शिष्टस्तार्हि चुस्वरः । कथम् । चावित्युच्यते । यत्रास्यैतद्रूपं भवति । क्व चास्यैतद्रूपं भवति । यजादावसर्वनामस्थानेऽभिनिर्वृत्ते अकारलोपे नकारलोपे च कृते । तस्मात्सुष्ठूच्यते न वा चुस्वरस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरभाविनि प्रतिषेधादितरथाहि सर्वापवाद इति । विभक्तीषत्स्वरात्कृत्स्वरः * । विभक्तिस्वरात् , ईषत्स्वराच्च कृत्स्वरो भवति विप्रतिषेधेन । विभक्तिस्वरस्यावकाशः, अक्षशौण्डः । स्त्रीशौण्डः । कृत्स्वरस्यावकाशः, इध्मव्रश्चनः । पलाशशातनः । इहोभयं प्राप्नोति । पूर्वाह्णे स्फोटकः । अपराह्णे स्फोटकः । कृत्स्वरो भवति विप्रतिषेधेन । ईषत्स्वरस्यावकाशः , ईषत्कडारः । ईषत्पिङ्गलः । कृत्स्वरस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति । ईषद्भेदः । कृत्स्वरो भवति विप्रतिषेधेन । चित्स्वराद्धारिस्वरः । चित्स्वराद्धारिस्वरो भवति विप्रतिषेधेन । चित्स्वरस्यावकाशः, चलनः, चोपनः । हारिस्वरस्यावकाशः, याज्ञिकाश्वः । वैयाकरणहस्ती । इहोभयं प्राप्नोति । पितृगवः । मातृगवः । हारिस्वरो भवति विप्रतिषेधेन । कृत्स्वराच्च हारिस्वरो विप्रतिषेधेन । कृत्स्वरस्यावकाशः, इध्मव्रश्चनः । पलाशशातनः । हारिस्वरस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति । अक्षहृतः वाडवहार्यः । हारिस्वरो भवति विप्रतिषेधेन । न वा हरणप्रतिषेधो ज्ञापकः कृत्स्वराबाधकत्वस्य * । न वार्थो विप्रतिषेधेन । किं कारणम् । हरणप्रतिषेधो ज्ञापकः कृत्स्वराबाधकत्वस्य । यदयमहरण इति प्रतिषेधं शास्ति । तज्ज्ञापयत्याचार्यः न कृत्स्वरो हारिस्वरं बाधत इति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । अनो भावकर्मवचन इत्येतस्मिन् प्राप्ते तत एतदुच्यते । यद्येवं साधीयो ज्ञापकं कृत्स्वरस्यापवादोऽनोभावकर्मवचन इति बाधकं किलायं बाधते । किं पुनस्तं न बाधिष्यते । युक्तस्वरश्च कृत्स्वराद्भवति विप्रतिषेधेन । युक्तस्वरस्यावकाशः, गोवल्लवः । अश्ववल्लवः । कृत्स्वरस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति । गोसंख्यः , पशुसंख्यः । अश्वसंख्यः । युक्तस्वरो भवति विप्रतिषेधेन ॥

ग्रहणमनुवर्तते । सतिशिष्ट इति । ततः सर्वापवाद एव चुस्वरः । कृत्स्वरादिति । पूर्वविप्रतिषेधोत्र विवक्षितः । अक्षहृत इति । अनुदाहरणमेतदित्याहुः । अत्र हि तृतीया-कर्मणीत्यनेनं कृत्स्वरापवादः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं प्राप्नोति । तत्परत्वादेव हारिस्वरो बाधते । न कृत्स्वरइति । परोपीत्यर्थः । अनोभावकर्मवचन इत्यनेनान्तोदात्तत्वं विधीयते । कर्मवाची हरणशब्दो वाडवहरणमित्युदाहरणम् । किं पुनस्तमिति । कृत्स्वरमित्यर्थः । तस्मादहरण इति प्रतिषेधो येन केनचिल्लक्षणेन प्राप्तस्य स्वरस्य हारिस्वरो बाधक इति ज्ञापयतीत्यर्थः । युक्तस्वरश्चेति । पूर्वपदाद्युदात्तत्वमत्रापि पूर्वविप्रतिषेधो विवक्षितः । गोसंख्य इति । नन्वत्र थाथादिस्वरः प्राप्नोति न कृत्स्वरः । एवं तर्हि मूलप्राप्तिमाश्रित्योक्तमित्यदोषः ॥ ५२ ॥

उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव ॥ ८० ॥ उपमानमिति किमर्थम् । शब्दार्थप्रकृतावेवेतीयत्युच्यमाने पूर्वेणातिप्रसक्तमिति कृत्वा नियमोऽयं विज्ञायेत । तत्र को दोषः । इह न स्यात् । पुष्पहारी । फलहारी । उपमानग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । अथशब्दार्थग्रहणं किमर्थम् । उपमानं प्रकृतावेवेतीयत्युच्यमाने इहापि प्रसज्येत । वृकवञ्ची । वृकप्रेक्षी । शब्दार्थग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । अथ प्रकृतिग्रहणं किमर्थम् । शब्दार्थप्रकृतिरेव यो नित्यं तत्र यथा स्यात् । इह मा भूत् । कोकिलाभिव्याहारी । गर्दभोच्चारी । अथैवकारः किमर्थः । नियमार्थः । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धे विधिरारभ्यमाणोऽन्तरेणैवकारं नियमार्थो भविष्यति । इष्टतोऽवधारणार्थस्तर्हि । यथैवं विज्ञायेत उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेवेति । मैवं विज्ञायि उपमानमेव शब्दार्थप्रकृताविति । शब्दार्थप्रकृतौ ह्युपमानं चानुपमानं चाद्युदात्तमिष्यते । साध्वध्यायी । विलम्बिताध्यायी ॥

दीर्घकाशतुषभ्राष्ट्रवटं जे ॥ ८२ ॥ जे दीर्घान्तस्यादिरुदात्तो भवतीत्येतस्मादन्त्यात्पूर्वं बह्वच इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । जे दीर्घान्तस्यादिरुदात्तो भवतीत्यस्यावकाशः, कुटीजः । शमीजः । अन्त्यात्पूर्वं बह्वच इत्यस्यावकाशः, उपसरजो मन्दुरजः । इहोभयं प्राप्नोति । आमलकीजः । बलभीजः । अन्त्यात्पूर्वं बह्वच इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥

नभूताधिकसंजीवमद्राश्मकज्जलम् ॥ ९१ ॥ आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छन्दस्युपसंख्यानं * २ कर्तव्यम् । दिवोदासाय गायते । वध्र्यश्वाय दाशुषे ॥

अन्तः ॥ ९२ ॥ **सर्वं गुणकार्त्स्न्ये** ॥ ९३ ॥ सर्वग्रहणं किमर्थम् । गुणकार्त्स्न्यइतीयत्युच्यमाने इहापि प्रसज्येत । परमशुक्लः । परमकृष्ण इति । सर्वग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । अथ गुणग्रहणं किमर्थम् । सर्व

उपमानम् ॥ उपमानमिति किमर्थमिति । योगविभागकरणसामर्थ्याच्छिष्टप्रयोगाच्चोपमानमेव नियम्यतइति प्रश्नः । इतरः सत्यपि योगविभागइष्टा व्यवस्था न लभ्यते । लक्ष्यानुसारेण च प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्ग इत्याह शब्दार्थप्रकृतावेवेति । अथ शब्दार्थग्रहणमिति । प्रकृतिग्रहणादेव विशिष्टार्थे प्रकृतिर्ग्रहीष्यतइति प्रश्नः । इतरस्तु दुर्ज्ञानो विशेष इति मत्वाह उपमानमिति । वृकवञ्चीति । कर्तर्युपमान इति णिनिः । कृत्स्वरप्रवात्र भवति । शब्दार्थप्रकृतिरेव यो नित्यमिति । उपसर्गसंबन्धमन्तरेणैव यो धातुः शब्दे वर्तते स इह गृह्यते । तस्य तूपसर्गेण शब्दार्थत्वं द्योत्यते तस्य ग्रहणं न भवतीत्यर्थः ॥ ८० ॥

न भूत ॥ दिवोदासायेति । दिवश्च दासइति अलुक् ॥ ९१ ॥

सर्वं गु ॥ यत्र गुणान्तरस्याभावः तत्र गुणकार्त्स्न्यं भवति यथा सर्वशुक्ल इति शुक्लेन गुणेन सर्वावयवानां व्यापनात् । परमशुक्ल इति । आश्रयव्याप्त्या शुक्लस्य

कात्स्न्र्यइतीयत्युच्यमाने इहापि प्रसज्येत। सर्वसौवर्णः। सर्वराजत इति। गुणग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। अथ कात्स्न्र्यग्रहणं किमर्थम्। सर्वं गुणइतीयत्युच्यमाने इहापि प्रसज्येत। सर्वेषां श्वेतः सर्वश्वेत इति। कथं वात्र समासः। षष्ठी सुबन्तेन समस्यते इति। गुणेन नेति प्रतिषेधः प्राप्नोति। एवं तर्हि गुणात्तरेण समासस्तरलोपश्च * । गुणात्तरेण समासो वक्तव्यः तरलोपश्च। सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेतः॥

उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च ॥१०५॥ अयुक्तोयं निर्देशः। नह्युत्तरपदं नाम वृद्धिरस्ति। कथं तर्हि निर्देशः कर्त्तव्यः। वृद्धिमत्युत्तरपद इति। स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। नैवं विज्ञायते। उत्तरपदं वृद्धिः उत्तरपदवृद्धिः उत्तरपदवृद्धाविति। कथं तर्हि उत्तरपदस्य वृद्धिरस्मिन् सोयमुत्तरपदवृद्धिः उत्तरपदवृद्धाविति॥

बहुव्रीहौ विश्वंसंज्ञायाम् ॥१०६॥ बहुव्रीहौ विश्वस्यान्तोदात्तात्संज्ञायां मित्राजिनयोरन्तः * । बहुव्रीहौ विश्वस्यान्तोदात्तात्संज्ञायां मित्राजिनयोरन्त इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामित्यस्यावकाशः, विश्वदेवः। विश्वयशाः। मित्राजिनयोरन्तइत्यस्यावकाशः, कुलमित्रम्। कुलाजिनम्। इहोभयं प्राप्नोति। विश्वामित्रः। विश्वाजिनः। मित्राजिनयोरन्त इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। अन्तोदात्तप्रकरणे मरुद्वृधादीनां छन्दस्युपसंख्यानं * २ कर्त्तव्यम्। मरुद्वृधः सुवया उपतस्थे॥

उदराश्वेषुषु ॥१०७॥ क्षेपे ॥१०८॥ उदरादिभ्यो नञ्सुभ्याम् * उदराश्वेषुषुक्षेप इत्येतस्मान्नञ्सुभ्यामित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। उदराश्वेषुषु क्षेपे इत्यस्यावकाशः, कुण्डोदरो घटोदरः। नञ्सुभ्यामित्यस्यावकाशः, अयवः। अतिलः। अमाषः। सुयवः। सुतिलः। सुमाषः। इहोभयं प्राप्नोति। अनुदरः

पारम्यमिति गुणकात्स्न्र्यमस्ति। सौवर्ण इति। विकारविषयमत्र कात्स्न्र्यं न गुणविषयम्। अथ कात्स्न्र्यग्रहणमिति। सर्वशब्दः कात्स्न्र्य एव वर्तत इति प्रश्नः। सर्वेषां श्वेत इति। सर्वशब्दोत्र गुणिकात्स्न्र्ये वर्तते न तु गुणकात्स्न्र्ये सर्वेषां श्वेतो गुण इत्यर्थः। गुणात्तरेणेति। गुणात्परो यस्तरप् तदन्तेनेत्यर्थः। सर्वेषामिति गुणसंबन्धे षष्ठी। पटस्य शौक्ल्यमिति यथा। श्वेततर इति। गुणवाचिन एवाश्रितगुणान्तरप्रकर्षनिमित्तः प्रत्ययः। सर्वेषां पटानां द्रव्यान्तराधारश्चेद् गुणापेक्षया सातिशयः श्वेतो गुण इत्यर्थः॥९२॥९३॥

उत्तर॥ वृद्धावित्येव वृद्धिमद् उत्तरपदमिति परिग्रहे सिद्धे उत्तरपदग्रहणं तदधिकारविहितवृद्धिपरिग्रहार्थम्॥१०५।

उदरा॥ सूदर इति। प्रकरणादिवशादत्र क्षेपप्रतिपत्तिः। कुण्डम्॥ कुण्डशब्दोस्ति

सूदरः । नञ्सुभ्यामित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥

सोर्मनसी अलोमोषसी ॥ ११७ ॥ सोर्मनसोः कपि * । सोर्मनसी अलोमोषसी इत्येतस्मात्कपि पूर्वमित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । सोर्मनसी अलोमोषसी इत्येतस्यावकाशः, सुशर्माणमश्विनावं रुहेम । सुसर्मासि सुप्रतिष्ठानः । सुस्रोताः । सुपयाः । सुवर्चाः । कपि पूर्वमित्यस्यावकाशः, अयवकः । अतिलकः । इहोभयं प्राप्नोति । सुशर्मकः । सुस्रोतस्कः । कपि पूर्वमित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥

कूलतीरतूलमूलशालाक्षसममव्ययीभावे ॥ १२१ ॥ पर्यादिभ्यः कूलादीनामाद्युदात्तत्वं भवति विप्रतिषेधेन । परिप्रत्युपापावर्ज्यमानाहोरात्रावयवेष्वित्यस्यावकाशः, परित्रिगर्त्तम् । परिसौवीरम् । कूलादीनामाद्युदात्तत्वस्यावकाशः, अनुकूलम् । अतिकूलम् । इहोभयं प्राप्नोति । परिकूलम् । प्रतिकूलम् । कूलादीनामाद्युदात्तत्वं भवति विप्रतिषेधेन ॥

चेलखेटकटुककाण्डं गर्हायाम्॥१२६॥**अकर्मधारये राज्यम्**॥१३०॥ चेलराज्यादिभ्योऽव्ययम् * । चेलराज्यादिस्वरादव्ययस्वरो भवति विप्रतिषेधेन । चेलराज्यादिस्वरस्यावकाशः, भार्याचेलम् । पितृचेलम् । ब्राह्मणराज्यम् । अव्ययस्वरस्यावकाशः, निष्कौशाम्बिः । निर्वाराणसिः । इहोभयं प्राप्नोति । कुचेलम् । कुराज्यम् । अव्ययस्वरो भवति विप्रतिषेधेन । स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । इष्टवाची परशब्दः । विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवति । कुण्डं वनम् । कुण्डाद्युदात्तत्वे तत्समुदायग्रहणम् * । कुण्डाद्युदात्तत्वे तत्समुदायग्रहणं कर्त्तव्यम् । वनसमुदायवाची चेत्स कुण्डशब्दो भवतीति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । मृत्कुण्डम् । कुण्डं वनम् ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठस्याध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

———————

भाजनविशेषवाची । अस्ति समुदायवाची । इक्षुकुण्डमिक्षुसमुदाय इत्यर्थः । तत्र वनशब्देन भाजनविशेषवाची निवर्त्यते । वनशब्दस्तु समुदायवाच्यप्यस्ति आम्रवणमिति । जलपर्यायोऽप्यस्ति । ततश्च यथा तटाकादयो विशिष्टाधारजलवाचिन एवं कुण्डशब्दोऽपि यथा नीलं कुण्डमिति । ततश्च वनग्रहणेऽप्युपादीयमाने नास्त्यतिप्रसङ्गनिवृत्तिरित्याह कुण्डाद्युदात्तत्व इति । तच्छब्देन पूर्वपरामर्शः । वनसमुदायवाचीति । वनमेव समुदायो वनसमुदायः वनशब्दवाच्यत्वाच्च वनं समुदाय उच्यते । समुदायवाची वनशब्दोऽत्राश्रयणीयो न तूदकवाचीत्यर्थः । अन्ये त्वाहुः । वनानां समुदायो वनसमुदाय इति । तेन शरवणसमुदायः शरकुण्डशब्देनोच्यते । मृत्कुण्डमिति । भाजनविशेषवाची विशिष्टसंस्थानाधारजलवाची वात्र कुण्डशब्दः । इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे षष्ठस्याध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

गतिकारकोपपदात्कृत् ॥ १३९ ॥ गतिकारकोपपदादिति किमर्थम् । इह मा भूत् । परमं कारकं परमकारकम् । गतिकारकोपपदादित्युच्यमाने ऽप्यत्र प्राप्नोति । एतदपि हि कारकम् । इदं तर्हि देवदत्तस्य कारकं देवदत्तकारकम् । इदं चाप्युदाहरणम् । परमं कारकं परमकारकमिति । ननु चोक्तं गतिकारकोपपदादित्युच्यमाने ऽप्यत्र प्राप्नोति । एतदपि हि कारकमिति । नैतत्कारकम् । कारकविशेषणमेतद् । यावद् ब्रूयात् प्रकृष्टं कारकं शोभनं कारकमिति तावदेव तत्परमकारकमिति । अथ कृद्ग्रहणं किमर्थम् । इह मा भूत् । निष्कौशाम्बिः । निर्वाराणसिरिति । गत्यादिभ्यः प्रकृतिस्वरत्वे कृद्ग्रहणानर्थक्यम् अन्यस्योत्तरपदस्याभावात् * । गत्यादिभ्यः प्रकृतिस्वरत्वे कृद्ग्रहणमनर्थकम् । अन्यस्योत्तरपदस्याभावात् । न ह्यन्यद्गत्यादिभ्य उत्तरपदमस्ति । अन्यदतः कृतः । किं कारणम् । धातोर्हि द्वये प्रत्यया विधीयन्ते । तिङः कृतश्च । तत्र कृता सह समासो भवति । तिङा च न भवति । तत्रान्तरेण कृद्ग्रहणं कृत एव भविष्यति । ननु चेदानीमेवोदाहृतम् । निष्कौशाम्बिः निर्वाराणसिरिति । यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतः । न च निसः कौशाम्बीशब्दं प्रति क्रियायोगः । कृत्प्रकृतौ वा गतित्वादधिकार्थं कृद्ग्रहणम् * । कृत्प्रकृतौ तर्हि गतित्वादधिकार्थं कृद्ग्रहणं कर्त्तव्यम् । कृत्प्रकृतिर्धातुः । धातुं च प्रति क्रियायोगः । तत्र यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवत इति इहैव स्यात् प्रणीरुन्नीरिति । इह न

गतिका ॥ परमकारकमिति । विचार्यं किं चिदत्रास्तीत्यस्योपन्यासः । यथा संप्रदानादयः शब्दा न कारकरूपतां प्रतिपादयन्ति तथा कारकशब्दोपि । तदुक्तम् । स्वशब्दैरभिधाने तु सधर्मो नाभिधीयते । विभक्त्यादिभिरेवासावुपकारः प्रतीयत इति ॥ एवं च तद्विशेषणमपि परमशब्दः कारकवाची न भवतीति प्रत्युदाहरणम् । एतदपीति । न ह्यकारकस्य कारकशब्देनाभिधानम् । ततश्च तद्विशेषणस्यापि कारकत्वमस्त्येव । यथा घटं करोति भीष्ममित्यादौ । देवदत्तस्येति । शेषविवक्षायां षष्ठी तृजकाभ्यां कर्त्तरि कर्त्तरि चेति कारकषष्ठ्याः समासप्रतिषेधादिह षष्ठीसमासो भवत्येव । नैतत्कारकमिति । कृदन्ता हि क्रियायोग्यताविष्टद्रव्यवाचिनो न तद्गतां कारकतां प्रतिपादयन्ति । परमामित्येतच्च न करोतिक्रियाविशेषणम् । यतः कर्मकारकमेतस्यादपि तु द्रव्यविशेषणं तथा च समानाधिकरणसमास उपपद्यते । अथ कृद्ग्रहणमिति । यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतो नान्यं प्रतीति प्रश्नः । निष्कौशाम्बिरिति । क्रमणक्रियापेक्षमस्ति निसो गतित्वमिति भावः । अन्यस्योत्तरपदस्याभावादिति । गतिकारकाभ्यां तावत्संबन्धात् क्रियावाचिकृदन्तमेवोत्तरपदमाक्षिप्तमुपपदमपि धात्वधिकारे सप्तमीनिर्दिष्टं प्रत्ययनिमित्तमुच्यते इति तेनापि कृदन्तमेवाक्षिप्तम । कृत्प्रकृतौ वेति । वाशब्दस्तर्ह्यर्थे । धातुप्रत्ययसमुदायपरिग्रहार्थं कृद्ग्रहणमन्यथा धातावेवोत्तरपदे स्वरः स्यादित्यर्थः । प्रणीरिति । अव्ययस्वरापवादोत्र कृत्स्वरः ।

स्यात्। प्रणायकः। उन्नायकः। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। यत्क्रियायुक्ता इति नैवं विज्ञायते यस्य क्रिया यत्क्रिया यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवत इति। कथं तर्हि या क्रिया यत्क्रिया यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवत इति। न च कश्चिच्छब्दोऽस्ति केवलो यस्तस्यार्थस्य वाचकः स्यात् केवलस्तस्यार्थस्य वाचको नास्तीति कृत्वा कृदधिकस्य भविष्यति। ननु चायं तस्यैवार्थस्य वाचकः प्रणीरुन्नीरिति। एषोऽपि हि कर्तृविशिष्टस्यैव। अयं तर्हि तस्यैवार्थस्य वाचकः। प्रभवनमिति। तस्मात्कृद्ग्रहणं कर्तव्यम्। यदि कृद्ग्रहणं क्रियते। आमन्ते स्वरो न प्राप्नोति। प्रपचतितरामिति। प्रजल्पतितरां प्रजल्पतितमाम्। असति पुनः कृद्ग्रहणे क्रियाप्रधानमाख्यातं तस्यातिशये तरबुत्पद्यते। तरबन्तात् स्वार्थे आम्। तत्र यत्क्रियायुक्ता इति भवत्येव संघातं प्रति क्रियायोगः। न च कश्चित् केवलः शब्दोऽस्ति यस्तस्यार्थस्य वाचकः स्यात्। केवलस्तस्यार्थस्य वाचको नास्तीति कृत्वाधिकस्य भविष्यति। ननु चायं तस्यार्थस्य वाचकः प्रभवनमिति। एषोपि हि द्रव्यविशिष्टस्य वाचकः। कथम्। कृदभिहितो भावो द्रव्यवद्भवति क्रियावदपीति॥

अन्तः॥ १४३॥ किं समासस्यान्त उदात्तो भवति आहो स्विदुत्तरपद-

यस्य क्रियेति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यस्य वाच्या क्रियेत्यर्थः। धातोरेव च क्रियावाच्येति तमेव प्रति गत्युपसर्गसंज्ञाप्रसङ्गः। या क्रियेति। क्रियालक्षणमर्थं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञाप्रसङ्गः। या क्रियेति। क्रियालक्षणमर्थं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतः केवलायाश्च क्रियाया व्यवहारानङ्गत्वाद्वस्त्वन्तरसंसृष्टक्रियावाचिकृदन्तपरिग्रहः सिद्ध इत्यर्थः। न च कश्चित् केवल इति। केवलक्रियावाचित्वात् केवल इत्युक्तम्। इतरस्तु शब्दकैवल्यमनेनोक्तमिति मत्वा चोदयति ननु चायमिति। एषोपीति। तस्मात्कारकसहिताया एव क्रियायाः सर्वत्र प्रतिपादनात् प्रणीप्रयाणकादीनां न कश्चिद्भेदः। प्रभवनमिति। भावे ल्युड्विधानात् कारकासंसृष्टैव क्रियाभिधीयते। प्रपचतितरामिति। प्रशब्दस्यामन्तेन समासः। गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरित्यस्य त्वयमर्थो यदा गत्यादीनां कृद्भिः सह समासो भवति तदा प्राक् सुबुत्पत्तेरिति न तु कृद्भिरेव समास इति। तेन तद्धितान्तेनापि सुप्युत्पन्ने समासः प्रवर्त्तते। नत्वसत्यपि कृद्ग्रहणेत्र स्वरो न सिध्यति संख्याकालसाधनोपग्रहविशिष्टायाः क्रियाया अभिधानान्न केवलाया इत्यत आह असति पुनरिति। द्रव्यविशिष्टस्येति। धातुः साध्यरूपतां प्रतिपादयति प्रत्ययस्तु द्रव्यधर्मलिङ्गसंख्यायुक्तमर्थमिति भावः। द्रव्यवदिति। प्रसिद्धघटादिद्रव्यापेक्षो वतिनिर्देशो यथा घटादि द्रव्यं घटादिभिः शब्दैर्लिङ्गसंख्याकर्मादिशक्तियुक्तमभिधीयते तथा पाकादिभिः शब्दैः पाकादिको भावः। क्रियावदपीति। तेन भोक्तुं पाक इत्यादौ क्रियोपपदाश्रयः प्रत्ययस्तदेवमव्याप्तिप्रसङ्गात् प्रत्याख्यातं कृद्ग्रहणम्॥ १३०॥

अन्तः॥ उभयं प्रकृतमिति। समासस्येत्यपि प्रकृतमुत्तरपदादिरित्यत उत्तरपद-

स्य। कुतः संदेहः। उभयं प्रकृतम्। तत्रान्यतरच्छक्यं विशेषयितुम्। कश्चात्र विशेषः। अन्तोदात्तत्वं समासस्येति चेत्कप्युपसंख्यानम् *। अन्तोदात्तत्वं समासस्येति चेत् कप्युपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। इदमेतत्तद्भ्यः प्रथमपूरणयोः क्रियागणने कपि चेति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। इदंप्रथमकाः। अस्तु तर्ह्युत्तरपदस्य। उत्तरपदान्तोदात्तत्वे नञ्सुभ्यां समासान्तोदात्तत्वम् *। उत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वे नञ्सुभ्यां समासान्तोदात्तत्वं च वक्तव्यम्। अनृचः। बह्वृचः। अपर आह। उत्तरपदान्तोदात्तत्वे नञ्सुभ्यां समासान्तोदात्तत्वम्। उत्तरपदान्तोदात्तत्वे नञ्सुभ्यां समासान्तोदात्तत्वं च वक्तव्यम्। अज्ञकः। अऽवकः। कपि पूर्वमित्यस्यापवादः ह्रस्वान्तेन्त्यात्पूर्वमिति। तत्र ह्रस्वान्तेन्त्यात्पूर्व उदात्तभावो नास्तीति कृत्वोत्सर्गेणान्तोदात्तत्वं प्राप्नोति। न वा कपि पूर्ववचनं ज्ञापकमुत्तरपदानन्तोदात्तत्वस्य*। न वा एष दोषः। किं कारणम्। यदयं कपि पूर्वमित्याह तज् ज्ञापयत्याचार्यः उत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वं न भवतीति। एवमपि कुत एतत् समासस्यान्त उदात्तो भवतीति। प्रकरणाच्च समासान्तोदात्तत्वम् *। प्रकृतं समासग्रहणमनुवर्त्तते। क्व प्रकृतम्। चौ समासस्येति। ननु चोक्तमन्तोदात्तत्वं समासस्येति चेत् कपि उपसंख्यानमिति। नैष दोषः। उत्तरपदग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। उत्तरपदादिरिति। तत्रैवमभिसंबन्धः करिष्यते।

ग्रहणमपि। तत्रान्यतरदिति। अन्तोदात्तविधानेन विशेषेवस्थापयितुमित्यर्थः। अथ वा समासेनोत्तरपदमुत्तरपदेन वा समास इत्यर्थः। इदंप्रथमकाइति। मशब्दाकारस्यान्तोदात्तत्वमिष्यते कपस्तु समासान्तत्वात् प्राप्नोतीति कपि चेति वक्तव्यम्। तेन कपि परतः पूर्वस्योदात्तत्वं सिध्यति। अनृचइति। अकारः समासस्यावयवो नोत्तरपदस्येति तस्योदात्तत्वं न प्राप्नोति। अपर आहेति। प्रकारान्तरसद्भावात् पूर्वस्माद्भेदः। अज्ञक इति। अत्र कप उदात्तत्वमिष्यते तच्च उत्तरपदस्य कार्यित्वे न सिध्यति। समासे तु कार्यभाजि सिध्यति। कपि पूर्वमित्यस्यापवाद इति। अज्ञकशब्दे नञः परस्य कपि पूर्वस्य एकाच्त्वादन्त्यात् पूर्व उदात्तभावी नास्तीति नञ्सुभ्यामित्यनेन स्वरेण भाव्यम्। स च स्वरः कपो न सिध्यति। नन्वन्त्यात् पूर्वो यत्रोदात्तभाव्यस्ति अयवक इत्यादौ तत्र कपि पूर्वमित्येतद् बाध्यतामज्ञकादौ तु कथं बाध्यते। नह्यपवादो ऽप्रवर्त्तमान एवोत्सर्गं बाधते। नैष दोषः। यथा हलादिः शेष इत्यभ्यासजातेराश्रयणादाटतुरित्यादावप्यनादेर्हलो निवृत्तिर्भवति एवं ह्रस्वान्तेऽन्त्यात् पूर्वमित्यत्रापि ह्रस्वजातेराश्रयणात्तक्रकौण्डिन्यन्यायात्सर्वत्र ह्रस्वान्ते कपि पूर्वमित्यस्याप्रवृत्तिरथ वा ह्रस्वान्तेन्त्यादित्येव वक्तव्यम्। कपि पूर्वमित्यतः पूर्वग्रहणमनुवर्त्तिष्यते तत्र पूर्वग्रहणं नियमार्थम्। ह्रस्वान्तेन्त्यादेव पूर्वमुदात्तं भवति न तु कपि पूर्वमिति। एवं पक्षद्वये दोषमभिधाय लिङ्गेन समासस्य कार्यित्वं प्रतिपादयितुमाह न वेति। अकुमारीक इत्यादौ कपि पूर्वस्य उदात्तार्थं कपि पूर्वमित्युच्यते। यदि च नञ्सुभ्यामित्य-

नञ्सुभ्यां समासस्यान्त उदात्तो भवतीति । इदमेतत्राद्वयः प्रथमपूरणयोः क्रियागणने उत्तरपदस्येति ॥

कारकाद्दत्तश्रुतयोरेवाशिषि ॥ १४८ ॥ कारकाद्दत्तश्रुतयोरनाशिषि प्रतिषेधः * । कारकाद्दत्तश्रुतयोरनाशिषि प्रतिषेधो वक्तव्यः । अनाहतो नदति देवदत्तः । सिद्धं तूभयनियमात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । उभयनियमात् । उभयतो नियमः करिष्यते । कारकाद्दत्तश्रुतयोरेवाशिषि । आशिष्येव कारकाद्दत्तश्रुतयोरिति ॥

संज्ञायाम् ॥ १५९ ॥ ऋषिप्रतिषेधो मित्रे * । ऋषिप्रतिषेधो मित्रे वक्तव्यः । विश्वामित्र ऋषिः ॥

बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि ॥ १७५ ॥ किमर्थं बहोर्नञ्वदतिदेशः क्रियते । न नञ्सुबहुभ्य इत्येवोच्येत । नैवं शक्यम् । उत्तरपदभूम्नीति वक्ष्यति तद्बहोरेव यथा स्यात् नञ्सुभ्यां मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । एकयोगेऽपि हि सति यस्योत्तरपदभूमास्ति तस्य भविष्यति । कस्य चास्ति, बहोरेव । इदं तर्हि प्रयोजनम् । न गुणादयोऽवयवा इति वक्ष्यति तद् बहोरेव यथा स्यात् । नञ्सुभ्यां मा भूदिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । एकयोगे ऽपि हि सति यस्य गुणादयोऽवयवाः सन्ति तस्य भविष्यति । कस्य च सन्ति । बहोरेव । अत उत्तरं पठति । बहोर्नञ्वदुत्तरपदाद्युदात्तार्थम् * । बहोर्नञ्वदतिदेशः क्रियते । उत्तरपदस्याद्युदात्तार्थम् । उत्तरपदस्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात् । विदेशस्थमपि यन्नञः कार्यं तदपि बहोर्यथा स्यात् । नञो जरमरमित्रमृताः । अजरः । अमरः । अमित्रः । अमृतः । बहुजरः । बहुमित्रः । बहुमृतः ॥

नेनोत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वं स्यात्ततस्तेनैव सिद्धत्वात् कपि पूर्वमिति न कर्त्तव्यं स्यात् । नञ्सुभ्यामिति । नञ्सुभ्यां यदुत्तरपदं तदन्तस्य समासस्येत्यर्थः ॥ १४३ ॥

कारकात् ॥ संज्ञायामनाचितादीनामिति विहितमन्तोदात्तत्वमनेन नियम्यते तेन देवपालित इत्यादौ न भवति तृतीयाकर्मणीत्यनेन तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवति । अनाहत इति । देवदत्तशब्दः शङ्खविशेषस्य संज्ञा । तत्राशीरभावादन्तोदात्तत्वाभावः । सिद्धं त्विति । तन्त्रेण सूत्रद्वयस्योच्चारणादेकं सूत्रम् । आशिष्येवेति । भिन्नक्रमत्वादेवकारस्येति भावः ॥ १४८ ॥

संज्ञायाम् ॥ विश्वामित्रे इति मित्रे चर्षाविति दीर्घः । परत्वादनेनान्तोदात्तत्वं प्राप्तं प्रतिषिध्यते । ततो बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं भवति ॥१५९॥

बहोः ॥ यस्य गुणादय इति । यस्य विशेष्या इत्यर्थः । ननु चागुणः सुगुण इत्यादौ नञ्सुभ्यामुत्तरे गुणादयः सन्त्येव । एवं तर्ह्युत्तरपदभूमग्रहणेन पूर्वपदस्य

उपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवमपर्शु ॥ १७७ ॥ मुखस्यान्तोदात्तत्वादुपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवम् * । मुखस्यान्तोदात्तत्वादुपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवं भवति विप्रतिषेधेन । मुखस्यान्तोदात्तत्वस्यावकाशः, गौरमुखः । श्लक्ष्णमुखः । उपसर्गात्स्वाङ्गंध्रुवमित्यस्यावकाशः, प्रस्फिक् । प्रोदरः । इहोभयं प्राप्नोति । प्रमुखः । उपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवमित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । कः पुनरत्र विशेषः । तेन वा सत्यनेन वा । सापवादः स विधिः । अयं पुनर्निरपवादः । अव्ययात्तस्य प्रतिषेधोपवादः ॥

अभेर्मुखम् ॥ १८५ ॥ अपाच्च ॥ १८६ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । न उपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवमित्येव सिद्धम् । अभेर्मुखमपाच्चाध्रुवार्थम् * । अध्रुवार्थोऽयमारम्भः । अबहुव्रीह्यर्थो वा * । अथ वा बहुव्रीहेरिति वर्तते । अबहुव्रीह्यर्थोयमारम्भः ॥

स्फिगपूतवीणाञ्जोऽध्वकुक्षिसीरनामनाम च ॥ स्फिगपूतग्रहणं किमर्थम् । न उपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवमित्येव सिद्धम् । स्फिगपूतग्रहणं च किम् । अध्रुवार्थमबहुव्रीह्यर्थमेव वा ।

अतेरकृत्पदे ॥ १९१ अतेर्धातुलोपे * अतेर्धातुलोपइति वक्तव्यम् । अकृत्पद इति ह्युच्यमाने इह च प्रसज्येत । शोभनो गार्ग्यः अतिगार्ग्य इति । इह च न स्यात् । अतिकारकः । अतिपदा शकरी ॥

द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धसु बहुव्रीहौ ॥ १९७ ॥ किमिदं द्वित्रिभ्यां मूर्द्ध-

---

विशेषणाद् बहोरेव परेषां गुणादीनां प्रतिषेधो भविष्यति यस्योत्तरपदभूमिन वर्त्तमानस्येति हि भाष्यकाराभिप्रायः ॥ १७५ ॥

उपसर्गात् ॥ नित्यं यदेकरूपं तदिह ध्रुवं गृह्यते । निर्गतं ललाटमस्य निर्ललाट इति । ललाटस्य नित्यं निर्गमनाद् ध्रुवत्वम् । इह तु न भवत्यन्तोदात्तत्वमुद्बाहुः क्रोशतीति न हि बाहोर्नित्यमूर्ध्वदिगवस्थानम् । प्रमुख इति । यस्य नित्यं प्रगतं मुखं स प्रमुखः । अत्राहुः । मुखं स्वाङ्गमिति प्राप्तिर्नाव्ययदिक्छब्देति प्रतिषिद्धा ततो विप्रतिषेधानुपपत्तिः । उच्यते । नाव्ययदिक्छब्देति प्रतिषेधो बाधकोस्त्वथोपसर्गादिति । तत्र परत्वात्प्रतिषेधं बाधित्वैतदन्तोदात्तत्वं बाधकं प्रवर्तते ॥ १७७ ॥

अतेर ॥ अतिकारक इति । कारकमतिक्रान्त इति समासः । अतिशब्दो वृत्तिविषये क्रान्तार्थवृत्तिरिति क्रमेरप्रयोग एवात्र लोपः । स्वरव्यङ्ग्यश्चात्र धातुलोपः।यदा पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्तदा शोभनः कारक इत्यतिकारकशब्दस्यार्थः ॥ १९१ ॥

द्वित्रि ॥ पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादो योगः । किमिदमिति । ननु चाकारान्तनिर्देशे मूर्धस्विति भाव्यमिति द्वैतानुपपत्तिः । उच्यते । न शब्दाश्रयं द्वैतं किं तु कार्यिभेदाश्रयम् । यदा समासस्यान्तोदात्तत्वं विधीयते नित्यश्च समासान्त इति पक्षस्तदाकारान्तग्रहणमेव सामर्थ्याद् भवति । यदा तूत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वमिति पक्षस्तदा कृते पि समासान्ते तस्योत्तरपदे अनन्तर्भावान्नका-

न्यकारान्तग्रहणमाहोस्विन्नकारान्तग्रहणम् । कश्चात्र विशेषः । द्वित्रिभ्यां मूर्द्धन्यकारान्तग्रहणं चेन्नकारान्तस्योपसंख्यानम् * । द्वित्रिभ्यां मूर्द्धन्यकारान्तग्रहणं चेन्नकारान्तस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । द्विमूर्धा । त्रिमूर्धा । अस्तु तर्हि नकारान्तग्रहणम् । नकारान्तेऽकारान्तस्य * । नकारान्ते सत्यकारान्तस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । द्विमूर्धः । त्रिमूर्धः । उदात्तलोपात्सिद्धम् । अस्तु तर्हि नकारान्तग्रहणम् । अन्तोदात्तत्वे कृते लोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण सिद्धम् । इदमिह संप्रधार्यम् । अन्तोदात्तत्वं क्रियतां लोप इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाल्लोपः । एवं तर्हि इदमिह संप्रधार्यम् । अन्तोदात्तत्वं क्रियतां समासान्त इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादन्तोदात्तत्वम् । नित्यः समासान्तः । कृतेऽप्यन्तोदात्तत्वे प्राप्नोत्यकृतेपि प्राप्नोति । अन्तोदात्तत्वमपि नित्यम् । कृतेऽपि समासान्ते प्राप्नोत्यकृतेपि प्राप्नोति । अनित्यमन्तोदात्तत्वं नहि कृते समासान्ते प्राप्नोति । परत्वाल्लोपेन भवितव्यम् । भवत्येव लोपः । यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यम् । न च समासान्त एवान्तोदात्तत्वस्य निमित्तं विहन्ति । अवश्यं लक्षणान्तरं लोपः प्रतीक्ष्यः । उभयोर्नित्ययोः परत्वादन्तोदात्तत्वम् । अन्तोदात्तत्वे कृते समासान्तः । टिलोपः । टिलोपे कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरेण सिद्धम् । युक्तं पुनरिदं विचारयितुम् । नन्वनेनासन्दिग्धेन नकारान्तग्रहणेन भवितव्यम् । यावता मूर्धस्वित्युच्यते । यद्यकारान्तग्रहणं स्यात् मूर्धेष्विति ब्रूयात् । सैषा समा-

---

रान्तस्य स्वरविधिरिति पक्षोवतिष्ठते नकारान्तस्योपसंख्यानमिति । समासश्चेत् कार्यी नित्यश्च समासान्तस्तदा नकारान्तस्य साधुत्वं स्वरश्चोपसंख्येय इत्यर्थः । द्विमूर्ध इति ॥ यदोत्तरपदस्य कार्यित्वं तदा कृते समासान्ते उत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वं विधीयमानं प्रत्ययस्य न प्राप्नोति । उदात्तलोपादिति । उत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वे सति शेषनिघातेन प्रत्ययोनुदात्तस्तत्रानुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप इति प्रत्ययस्योदात्तत्वं सिद्धमित्यर्थः । परत्वाल्लोप इति । ततश्चोदात्तलोपो न भवतीत्यर्थः । एवं तर्हि इदमिहेति । यदा कृते समासे समासान्तः क्रियते इति पक्षस्तदेयं सम्प्रधारणा यदा तु समासार्थादुत्तरपदात्समासान्तः क्रियत इति पक्षस्तदा सम्प्रधारणैवात्र नास्ति । युक्तं पुनरिति । ननु कृते ऽपि समासान्ते नकारान्त एव मूर्धशब्द उत्तरपदं सम्भवतीति किमत्रायुक्तम् । एवं मन्यते तथा पाद्दादिति समासान्तनिर्देशः । एवं मूर्धष्विति समासान्तनिर्देश एव न्याय्यः । एवं ह्यसंदिग्धं समासस्य कार्यित्वं विज्ञायते । न च कृतम् । यस्मादुत्तरपदस्यैव कार्यित्वेन भाव्यम् । सैषा समासान्तार्थेति । यदि नित्यः समासान्तः स्यात्तदा कार्यिविशेषसन्देहव्यावृत्तये प्रक्रमाभेदाय वा समासान्त एवोच्चार्येत । तदनुच्चारात्तु समासान्तस्यानित्यत्वं ज्ञाप्यते । तत्र यदा समासान्तो नास्ति तदा समासस्योत्तरपदस्य वा कार्यित्वे विशेषाभावो यदा तु समासान्तः क्रियते तदा समासस्य कार्यित्वे सिद्धं समासान्तस्योदात्तत्वम् । यदाप्युत्तर-

सान्तार्था विचारणा । एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यो विभाषा समासान्तो भवतीति ॥

परादिश्छन्दसि बहुलम् १९९ ॥ असत्यमिदमुच्यते । परादिश्च परान्तश्च पूर्वान्तश्चापि दृश्यते । पूर्वादयश्च दृश्यन्ते व्यत्ययो बहुलं स्मृतः ॥ अन्तोदात्तत्वप्रकरणे त्रिचक्रादीनां छन्दसि * । अन्तोदात्तत्वप्रकरणे त्रिचक्रादीनां छन्दस्युपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । त्रिचक्रेण त्रिवन्धुरेण त्रिवृता रथेन । इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठाध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमान्हिकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

अलुगुत्तरपदे ॥ १ ॥ आ कुतोयमधिकारः । अलुगधिकारः प्रागानङः । उत्तरपदाधिकारः प्रागङ्गाधिकारात् । कानि पुनरुत्तरपदाधिकारस्य प्रयोजनानि । उत्तरपदाधिकारस्य प्रयोजनम् । स्तोकादिभ्योऽलुगानङिकोह्रस्वनलोपाः * । पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः । स्तोकान्मुक्तः । अल्पान्मुक्तः । कतिपयान्मुक्तः । उत्तरपद इति किमर्थम् । निष्क्रान्तः स्तोकान्निःस्तोकः । आनङिकोह्रस्वनलोपाः प्रयोजनम् । आनङ् । होतापोतारौ । उत्तरपद इति किमर्थम् । होतापोतृभ्याम् । इको ह्रस्वो ऽङ्यो गालवस्य प्रयोजनम् । ग्रामणिकुलम् । से-

---

पदस्य कार्यित्वं तदा परत्वादन्तोदात्तत्वे कृते समासान्तस्तत्र विलोप इति उदात्तनिवृत्तिस्वरेणापि सिद्धम् । ननु प्रत्ययस्वरेण समासान्तस्य भाव्यम् । नैतदस्ति । बहुव्रीहिस्वरेण तस्य बाधनात् । बहुव्रीहिस्वरस्याप्यनेन ॥ १९७ ॥

परादि ॥ व्यत्ययो बहुलं स्मृत इति । बहुलग्रहणलभ्यः स्वरव्यत्यय इत्यर्थः । त्रिचक्रेणेत्यादौ बहुव्रीहिस्वरे प्राप्ते ऽन्तोदात्तत्वं विधीयते ॥ १९९ ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे षष्ठस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ।
पादश्च द्वितीयः समाप्तः ॥

अलुगुत्तरपदे ॥ आकुतोऽयमिति । अन्येष्वधिकारेषु व्याख्यानादवधिनिर्णयोऽत्र तु सामर्थ्यादिति प्रतिपादयितुं चोद्यप्रतिसमाधानोपन्यासः । प्रागानङिति । उत्तरपदेऽनन्तरस्य ऋकारान्तस्यानङा भाव्यम् । अलुकि च सति विभक्त्या व्यवधाना-दृकारान्तयोः पूर्वपदोत्तरपदयोरानन्तर्यं न स्यादिति सामर्थ्यात्प्रागानङो लुगधिकारः । अथ वा कार्यान्तरं प्रकृतस्य विधेर्निवर्त्तकमित्यलुगधिकारः प्रागानङः । प्रागङ्गाधिकारादिति । प्रत्यये परतोऽङ्गं भवति न तूत्तरपद इति सामर्थ्यादवधिपरिच्छेदः । कानीति । समास एव लुक् प्राप्तः प्रतिषिध्यत इति सामर्थ्यात् समासाधिकाराद्गोत्तरपदं लभ्यते । कार्यान्तरविधावपि वर्नं समास इत्यतः समासग्रहणानुवृत्त्योत्तरपदलाभ इति प्रश्नः । निः स्तोक इति । यद्यप्यत्र स्तोकान्तिकेति प्रतिपदोक्तसमासाश्रयणाल्लुङ् भवतीति शक्यते वक्तुं तथाप्यन्यार्थोवश्यं वक्तव्य उत्तरपदाधिकार इति लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा नाश्रिता । होतापोतृभ्यामिति । पोतृशब्दस्यानङ् न भवति होतापोतारावित्यत्र तु परत्वाद् गुणेनानङ् बाध्यत इत्युदाहरणान्तरोपन्यासः ।

नानिकुलम् । उत्तरपद इति किमर्थम् । ग्रामणीः । सेनानीः । नलोपः प्रयोजनम् । नलोपो नञः । अब्राह्मणः । अवृषलः । उत्तरपद इति किमर्थम् । परमन । नैषोऽस्ति प्रयोगः । इदं तर्हि नतरां गमनम् । एकवच्च * । एकवच्चालुग्भवतीति वक्तव्यम् * । किं प्रयोजनम् । स्तोकाभ्यां मुक्तः स्तोकेभ्यो मुक्त इति विगृह्य स्तोकान्मुक्त इत्येव यथा स्यात् । एकवद्वचनमनर्थकम् * । एकवद्भावश्चानर्थकः । द्विबह्वोरलुक्कस्मान्न भवति । द्विबहुष्वसमासः । द्विवचनबहुवचनान्तानामसमासः । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । उक्तं वा * । किमुक्तम् । अनभिधानादिति । तच्चावश्यमनभिधानमाश्रयितव्यम् । एकवद्वचने हि गोषुचरे ऽतिप्रसङ्गः * । एकवचने हि गोषुचरे ऽतिप्रसङ्गः स्यात् । गोषुचरः । वर्षाभ्यश्च जे * । वर्षाभ्यश्च जे ऽतिप्रसङ्गो भवति । वर्षासुजः । अपो योनियन्मतिषु चोपसंख्यानम् * । अपो योनियन्मतिषु चोपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । जे चरे च * । अतिप्रसङ्गो भवति । योनि, अप्सुयोनिः । योनि । यत्, अप्सव्यम् । यत् । मति, अप्सुमतिः । मति । जे, अप्सुजः । जे ।

अथ विभक्त्यपेक्षत्वाद् गुणो बहिरङ्ग आनङ् तु तदनपेक्षत्वादन्तरङ्गस्तथा सति होतापोतारावित्युदाहरणं भवति । ग्रामणिकुलमिति । षष्ठीसमासः । ग्रामणीरिति । समासाधिकारे ऽप्यत्रोत्तरपदस्य ह्रस्वप्रसङ्गः । परमनेति । यथा नतरामितिप्रतिषेधस्य प्रकर्ष एव पारम्यमपीति भावः । नैषोस्ति प्रयोगइति । प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानं प्रवृत्तमितिभावः।नतरांगमनमिति।गमनस्यायुक्ततरस्य प्रतिपादनाय प्रतिषेधप्रकर्षाश्रयस्तरपः प्रयोगः । अत्र तु समासानुवृत्त्यापि नलोपः शक्यते पराकर्त्तुम् । एकवच्चेति । अर्थातिदेशोयं तेन द्वावर्थौ बहवश्चैकवत्समासे भवन्तीति स्तोकाभ्यां मुक्तः स्तोकेभ्यो मुक्त इति समासे स्तोकान्मुक्त इत्येव भवति । द्विबह्वोरिति । भावप्रत्ययमन्तरेणापि वृत्तिविषये द्विबहुशब्दौ द्वित्वबहुत्वयोर्वर्त्तेते । यथा द्व्येकयोरिति । अनभिधानादिति । समास उपसर्ज्जनार्थस्य द्वित्वबहुत्वानवगमादभेदैकत्वसंख्याया एवोपजनाद्विशेषपरित्यागात् संख्यासामान्यमभेदैकत्वसंख्योच्यते । यथा सन्तमसे रूपमात्रमवधार्यते न तु शुक्लकृष्णादिर्विशेषः । एवं राजपुरुष इत्यत्र संख्यावान् राजार्थो न त्वव्ययार्थवदसंख्य इत्येतावान् संप्रत्ययो भवति न तु संख्याविशेषप्रतिपत्तिः । अन्ये तु सर्वसंख्याविशेषाणामविभागो ऽभेदैकत्वसंख्येत्याहुः । यथौषधिरसाः सर्वे मधुन्यविभागेनावस्थिता एवमुपसर्जनार्थे संख्याविशेषः । क्वचित्तु वृत्तावपि संख्याविशेषावगमो यथा तावत्कीन इत्यादावादेशप्रयोगादेकत्वप्रतीतिः । मासजातः शौर्पिक इत्यादौ प्रातिपदिकस्यैव विशिष्टार्थाभिधायित्वादेकत्वावगमः । कुण्डशो ददाति वनशः प्रविशतीत्यादौ प्रकरणादिवशादेकत्वावसायः । स्तोकाभ्यां मुक्त इत्यादावपि तर्ह्यलुग्विधानाद् द्वित्वबहुत्वावगमात्समासोस्तु । नैतदस्ति । प्रयुक्तानामन्वाख्यानान्न च स्तोकाभ्यां मुक्त इति समासो लोके प्रयुज्यते । तन्निबन्धनस्यैकस्वर्यस्याभावात् । स्तोकाभ्यां मुक्त इत्यादावपादाने पञ्चमी न तु करणे च स्तोकाल्पेत्यनेन । धर्ममात्रवाचित्वे

चरे, अप्सु चरो गह्वरेष्ठा ॥

पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः ॥ २ ॥ पञ्चमीप्रकरणे ब्राह्मणाच्छंसिन उपसंख्यानम् * । पञ्चमीप्रकरणे ब्राह्मणाच्छंसिन उपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । ब्राह्मणाच्छंसी । अन्यार्थे च * । अन्यार्थे चैषा पञ्चमी द्रष्टव्या । ब्राह्मणानि शंसतीति ब्राह्मणाच्छंसी । अथ वा युक्त एवात्र पञ्चम्यर्थः । ब्राह्मणेभ्यो गृहीत्वाहृत्याहृत्य शंसतीति ब्राह्मणाच्छंसी ॥

ओजः सहोम्भस्तमसस्तृतीयायाः ॥ ३ ॥ तृतीयायामञ्जस उपसंख्यानम् * । तृतीयायामञ्जस उपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । अञ्जसाकृतम् । पुंसानुजोजनुषान्धोविकृताक्ष इति च * । पुंसानुजोजनुषान्धोविकृताक्ष इति चोपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । पुंसानुजः । जनुषान्धः । विकृताक्षः ॥

आज्ञायिनि च ॥ ५ ॥ **आत्मनश्च पूरणे** ॥ ६ ॥ आत्मनश्च पूरण उपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । आत्मना पञ्चमः । आत्मना दशमः । अन्यार्थे च * । अन्यार्थे चैषा तृतीया द्रष्टव्या । आत्मा पञ्चमोस्य आत्मनापञ्चमः । आत्मना दशमः । अथ वा युक्त एवात्र तृतीयार्थः । आत्मनाकृतं तस्य तद् येनासौ पञ्चमः । कथं जनार्दनस्त्वात्मचतुर्थ एवेति । बहुव्रीहिरयम् । आत्मा चतुर्थोस्येति ॥

वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः ॥ ७ ॥ **परस्य च** ॥ ८ ॥ आत्मनेभाषपरस्मैभाषयोरुपसंख्यानम् * । आत्मनेभाषपरस्मैभाषयोरुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । आत्मनेभाषः । परस्मैभाषः । तत्कथं कर्त्तव्यम् । यदि व्याकरणे भवा वैयाकरणी वैयाकरणी आख्या वैयाकरणाख्या वैयाकरणाख्यायामिति । अथ हि

द्वित्वबहुत्वयोर्दुर्लभत्वादित्याहुः । गोषुचर इति । गोशब्दो बहुवचनान्त एवाप्शब्दवदुदकस्य वाचकस्तत्रैकवद्भावे सति गविचर इति प्राप्नोति । एवं वर्षासुज इति वर्षाशब्दो बहुवचनान्त एवर्त्तुविशेषवाची न तु ऋतुप्रचयापेक्षमत्र बहुत्वम् । अप्सव्यमिति । अप्सु साधुः तत्र साधुरिति यत् ॥ १ ॥

पञ्चम्याः । अन्यार्थ इति । वृत्तिविषये च द्वितीयार्थे पञ्चमी वक्तव्येत्यर्थः । युक्तएवेति । आहरणाङ्गे शंसने शंसिर्वर्त्तत इत्युपात्तविषयमेतदपादानम् । यथा बलाहकाद्विद्योतते विद्युदिति निस्सरणाङ्गे विद्योतने विद्युतिर्वर्त्तत इति बलाहकोपादानम् ॥ २ ॥

आज्ञायि ॥ अन्यार्थ इति । आत्मा पञ्चमोस्येत्यत्रार्थे आत्मनापञ्चम इत्यादि प्रयुज्यत इत्यर्थः । अत्र च वेति वक्तव्यं तेनात्मपञ्चम इत्यपि भवति । आत्मना कृतमिति । वृत्तिविषये प्रतीयमाना करोतिक्रिया कारकत्वनिमित्तं भवति । हेतौ वा तृतीया कार्या । अथ वा दध्योदनादौ उपसेकादिवत् करोतिक्रियाया अन्तर्भावात् करोतेरप्रयोगः । आत्मनापञ्चमइत्युक्ते आत्मनास्य कृतं पञ्चमत्वमिति संप्रत्ययात् ।

वैयाकरणानामाख्या वैयाकरणाख्या वैयाकरणाख्यायामिति, नार्थ उपसंख्यानेन। यद्यपि व्याकरणे भवा वैयाकरणी वैयाकरणी आख्या वैयाकरणाख्या वैयाकरणाख्यायामिति। एवमपि नार्थ उपसंख्यानेन। वचनाद्भविष्यति। अस्ति वचने प्रयोजनम्। आत्मनेपदं परस्मैपदमिति। निपातनादेतत् सिद्धम्। किं निपातनम्। अनुदात्तङित आत्मनेपदं शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदमिति॥

हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम्॥ ९॥ हृद्द्युभ्यां ङेरुपसंख्यानम् *। हृद्द्युभ्यां ङेरुपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। हृदिस्पृक्। दिविस्पृक्। अन्यार्थे च *। अन्यार्थे चैषा सप्तमी द्रष्टव्या। हृदयं स्पृशतीति हृदिस्पृक्। दिवं स्पृशतीति दिविस्पृक्। हलदन्ताधिकारे गोरुपसंख्यानम् *। हलदन्ताधिकारे गोरुपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। गविष्ठिरः। न कर्तव्यम्। लुकोऽवादेशो विप्रतिषेधेन *। लुक्क्रियतामवादेश इति। अवादेशो भविष्यति विप्रतिषेधेन। अवादेशे कृते हलदन्तादित्येव सिद्धम्। लुकोऽवादेशो विप्रतिषेधेनेति चेद् भूमिपाशेऽतिप्रसङ्गः *। लुकोऽवादेशो विप्रतिषेधेनेति चेद् भूमिपाशेऽतिप्रसङ्गो भवति। भूम्यां

आत्माचतुर्थोऽस्येति। एकस्यैव वस्तुनो बुद्धिप्रकल्पितभेदस्य वर्त्तिपदार्थत्वमन्यपदार्थत्वं च न विरुध्यते॥ ५॥

वैयाकर॥ व्याकरणे भवेति। ऋगयनादिभ्य इत्यण्। अत्र पक्षे आख्याशब्दः संज्ञापर्यायः। आत्मनेभाषपरस्मैभाषशब्दौ च न केषुचिद्व्याकरणेषु संज्ञात्वेन विनियुक्ताविति अलुकोऽप्रसङ्गः। अथ हीति। आख्याप्रतिपादनं व्यवहार इत्यर्थः। आत्मनेपदिनश्च धातवो वैयाकरणैरात्मभाषशब्देन व्यवह्रियन्ते परस्मैपदिनः परस्मैभाषशब्देनेत्यलुक् सिद्धः। यद्यपीति। आत्मनेपदपरस्मैपदशब्दयोर्निपातनादेवालुकः सिद्धत्वादाख्याशब्देन संव्यवहारमात्रमुच्यतइत्यर्थः॥ ८॥

हलदन्तात्॥ हृदयं स्पृशतीति। स्पर्शनक्रियायां हृदयस्य कर्मत्वं नत्वधिकरणत्वमिति वृत्तिविषये द्वितीयार्थे सप्तमी वक्तव्येत्यर्थः। पद्दन्नोमास्हृन्निशितिच्छान्दसो हृदयस्य हृदादेशः। दिविस्पृगित्येतत्तु भाषायामपि भवति। लुकोऽवादेश इति। ननु चावादेशोऽन्तरङ्गो लुक् बहिरङ्ग इति कुतो विप्रतिषेधः। अपि चान्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग् बाधत इत्यवादेशेन भाव्यम्। एवं तर्ह्यन्तरङ्गाभावमनपेक्ष्य विप्रतिषेध उच्यते। कृते चावादेशेऽलुका भाव्यमिति लुकः प्रवृत्तिः सन्दिग्धेति बाधकत्वमपि लुकः सन्दिग्धमिति विप्रतिषेधोपपत्तिः। अन्ये त्वाहुः। किं व्यक्तिपक्षाश्रये एतद्विषये लक्षणस्याचरितार्थत्वाद् भाविहलन्तत्वाश्रयेणालुका लुको बाधनादेवादेशोऽस्त्वथ जातिपक्षे सांप्रतिकहलन्तेषु सावकाशो लुगत्रानुपजातनिमित्तो नालं लुकं बाधितुमिति लुक् प्रवर्ततामित्येवंविधो विप्रतिषेधः। जातौ पदार्थे दृषदिमाषकादिषु सांप्रतिकहलन्तेष्वलुक् सावकाशो भाविहलन्तत्वाश्रयणेन न शक्नोति लुकं बाधितुमन्तरङ्गाणां च विधीनां बाधको लुगिति मन्यमान आह लुक

पाशो भूमिपाशः । अकोत इति वा तत्सन्ध्यक्षरार्थम् । एवं तर्हि अविशेषेण सप्तम्या अलुकमुक्त्वा ऽकोऽत इति वक्ष्यामि । तन्नियमार्थं भविष्यति । अकोत एव भवति नान्यत इति । तत्सन्ध्यक्षरार्थम् । तेन सन्ध्यक्षरार्थम् । तेन सन्ध्यक्षराणां सिद्धं भवति । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं हलदन्ताधिकारे गोरुपसंख्यानमिति । नैष दोषः। निपातनात्सिद्धम् । किं निपातनम् । गविष्ठिरशब्दो बिदादिषु पठ्यते । असकृत्खल्वपि निपातनं क्रियते गवियुधिभ्यां स्थिर इति ॥

कारनाम्नि च प्राचां हलादौ ॥ १० ॥ किमियं प्राप्ते विभाषा आहो स्विदप्राप्ते । कथं च प्राप्ते कथं चाप्राप्ते । यदि संज्ञायामिति वर्तते ततः प्राप्ते। अथ निवृत्तं ततो ऽप्राप्ते । कश्चात्र विशेषः । कारनाम्नि वावचनार्थं चेदजादावतिप्रसङ्गः * । कारनाम्नि वावचनार्थं चेदजादावतिप्रसङ्गो भवति । इहापि प्राप्नोति अविकटे उरणो दातव्यः । अविकटोरणः । अस्तु तर्ह्यप्राप्ते । अप्राप्ते समासविधानम् * । यद्यप्राप्ते समासो विधेयः । प्राप्ते पुनः सति संज्ञायामिसेव समासः सिद्धः । नैष दोषः । एतदेव ज्ञापयति भवत्यत्र समास इति । यदयं

इति । अत्रापि यणादेशे कृते हलन्तत्वादलुक्प्रसङ्गः । अक इति । सप्तम्याः संज्ञायामिति कृत्वाऽकोत इति नियमार्थं कर्तव्यमित्यर्थः । तत्संध्यक्षरार्थमिति । संध्यक्षरान्तेभ्यो लुगर्थमित्यर्थः । असकृदिति । नञ्विषयमेव निपातनमपि तु सर्वार्थमिति दर्शयति गवियुधिभ्यां स्थिर इत्यनेन समासे गविशब्दात्परस्य स्थिरस्य सकारस्य षत्वं विदधत् गविष्ठिरशब्दं सप्तम्या अलुकमभ्यनुजानाति ॥ ६ ॥

कार॥कारःस्वामिग्राह्यो भागः।यदि संज्ञायामिति।संज्ञाग्रहणावृत्तौ रूढो यःकारो नियतद्रव्यो नियतपरिमाणस्तस्य ग्रहणेन भाव्यम् । यस्तु सांप्रतिकः कारः केन चिदेवोत्पादितस्तस्य ग्रहणाभावस्तत्र पूर्वेण नित्यमलुकि प्राप्ते विभाषेयं सम्पद्यते । अथ संज्ञाग्रहणं नानुवर्तते पूर्वविप्रतिषेधाच्च संज्ञायां नित्येनालुका भाव्यम् । तदा सांप्रतिककाराभिप्रायान्यप्राप्तो विभाषा लुग्विधीयतइति पक्षोवतिष्ठते । तस्मिंश्च पक्षे कारनाम्नीति नामशब्दो व्यपदेशमात्राभिधायी । अविकटो रण इति । अवीनां संघातोऽविकटः । संघाते कटच् । उरणो मेषः । कारविशेषस्य रूढिरियमिति पूर्वेणालुक् प्राप्नोतीत्यर्थः । प्राचामिति चैतदुभयथा व्याख्यायते । प्राचामाचार्याणां मतेन हलादावुत्तरपदे कारनाम्न्यलुक् भवति नान्येषामिति विकल्पः संपद्यते व्यवस्थितविभाषा विज्ञायते तेन प्राग्देशे कारनाम्नि हलादौ नित्यमलुक् भवति देशान्तरे तु कारनाम्नि लुगेव यूथपशुरिति । अथ वा प्राचां देशे यत् कारनाम तत्र हलादावुत्तरपदेऽलुक् न तु देशान्तरे यूथपशुः इत्यादाविति सामर्थ्याद् देशभेदेन लुगलुकोर्व्यवस्थानाद्विकल्पः सम्पद्यते । यूथपश्वादय उदग्देशे काराः । हले द्विपदिकादयः प्राग्देशे अविदोरणादयः प्रागुदक् चेति । एतदेवेति । समासमन्तरेण लुक्प्रसङ्गाभावादलुग्वि-

कारनाम्नि सप्तम्या अलुकं शास्ति । यद्यपि तावत् ज्ञापकात्समासः स्यात्स्वरस्तु न सिध्यति । यद्धि तत्सप्तमीपूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवतीति लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेवं तत् । नैवात्रानेन स्वरेण भवितव्यम् । किन्तु सप्तमीहारिणो धर्म्येऽहरण इत्येतेनात्र स्वरेण भवितव्यम् । किं च भोः संज्ञा अपि शास्त्रे क्रियन्ते न लोकः संज्ञासु प्रमाणम् । लोके च कारनाम संज्ञा । ननु चोक्तं कारनाम्नि चावचनार्थं चेदजादावतिप्रसङ्ग इति । नैष दोषः । योगविभागात्सिद्धम् * । योगविभागः करिष्यते । कारनाम्नि च प्राचाम् । ततो हलादौ । हलादौ च कारनाम्नि सप्तम्या अलुक् भवति । इदमिदानीं किमर्थम् । नियमार्थम् । हलादावेव कारनाम्नि सप्तम्या अलुक् भवति नान्यत्र । क मा भूत् । अविकटे उरणो दातव्यः । अविकटोरणः ॥

मध्याद्गुरौ ॥ ११ ॥ गुरावन्ताच्च * । गुरावन्ताच्चेति वक्तव्यम् । अन्तेगुरुः ॥

बन्धे च विभाषा ॥ १३ ॥ स्वाङ्गग्रहणमनुवर्तते उताहो न । किं चातः । यद्यनुवर्तते, सिद्धं हस्तेबन्धः हस्तबन्धः । चक्रे बन्धः चक्रबन्ध इति न सिध्यति । अथ निवृत्तं, सिद्धं चक्रे बन्धः चक्रबन्धः । हस्ते बन्धः हस्तबन्ध इति न सिध्यति । किं कारणम् । नेन्सिद्धबध्नातिष्विति प्रतिषेधः प्राप्नोति । नैष दोषः ।

धानादत्र समासोऽनुमीयतइत्यर्थः । अस्मिन्स्थाने अविकटोरणः सांप्रतिककार इत्यभ्युगमः । यथैव स्तूपेशाणादयः । अत्र हलादिग्रहणादजादिनिवृत्त्यर्थादजादावपि समासानुमानम् । यद्यपीति । यथा परमे कारके परमकारके इत्यत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न भवति लाक्षणिकत्वात्सप्तमीसमासस्य एवं स्तूपेशाणादावपि पूर्वपदप्रकृतिस्वराप्राप्तिः । इतरो यद्यपि संज्ञायामिति प्रतिपदोक्तः सप्तमीसमासो विधीयते तथापि स्वरान्तरेणैवात्र भाव्यमित्याह नैवात्रेति । पूर्वपदाद्युदात्तत्वेन भाव्यमित्यर्थः । एवं स्थिते निर्णेतुमाह किं च भो इति । अयमर्थः संज्ञाग्रहणानुवृत्तौ स्तूपेशाणादयो रूढाः । तन्निवृत्तौ न रूढाः इत्येतन्न क्रियते । एकस्य रूढित्वारूढित्वविरोधात् । लोके चेति । रूढा एव स्तूपेशाणादयस्ते तु चिरन्तनाः सांप्रतिका वा भवन्तीत्यर्थः । संज्ञाग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धेऽर्थे नामग्रहणं विस्पष्टार्थम् । एवं हि स्फुटाप्राप्ते विभाषा भवत्यन्यथा संज्ञाग्रहणानुवृत्तिः संदिह्येत । कारनाम्नि च प्राचामिति । प्राचामेव कारनाम्नीति नियमादुदीचां कारेऽविकटोरणेऽलुङ् निवर्त्यते प्राचामपि कारेऽविकटोरणे हलादावित्यनेन द्वितीयेन नियमेनालुग्निवृत्तिः ॥ १० ॥

बन्धे च ॥ नेन्सिद्धेति । निषेधस्यास्य च विकल्पस्य विषयविभागज्ञानायोपन्यस्यति । स्वाङ्गग्रहणमिति । स्वाङ्गग्रहणेऽनुवर्त्तमाने स्वाङ्गादुत्तरस्याः सप्तम्या अलुको विकल्पः । अन्यस्मात्तु तत्प्रतिषेध इति विषयविभागसिद्धिः । अथ निवृत्तमिति ।

सर्वत्रैवोत्तरपदाधिकारे तत्पुरुषे कृति बहुलमिति प्राप्ते नेन्सिद्धबध्नातिष्विति प्रतिषेध उच्यते तस्मिन्नित्ये प्राप्ते इयं विभाषा आरभ्यते । एवमपि न ज्ञायते कस्मिन् विषये विभाषा कस्मिन् विषये प्रतिषेध इति । घञन्तस्येदं बन्धशब्दस्य ग्रहणं प्रतिषेधेषु च धातुग्रहणम् । तेन घञन्ते विभाषा अन्यत्र प्रतिषेधः ॥

तत्पुरुषे कृति बहुलम् ॥१४॥ तत्पुरुषे कृति बहुलमकर्मधारये * । तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यत्राकर्मधारय इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् परमे कारके करमकारक इति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । बहुलवचनाद् न भविष्यति । अथकिमर्थं लुगलुगनुक्रमणं क्रियते न तत्पुरुषे कृति बहुलमित्येव सिद्धम् । लुगलुगनुक्रमणं बहुलवचनस्याकृत्स्नत्वात् * । लुगलुगनुक्रमणं क्रियते अकृत्स्नं बहुलवचनमिति । यद्यकृत्स्नं बहुलवचनं यदनेन कृतमकृतं तत् । एवं तर्हि न ब्रूमोऽकृत्स्नमिति । कृत्स्नं च कारकं च साधकं च निर्वर्तकं च यदनेन कृतं सुकृतं तत् । किमर्थं तर्हि लुगलुगनुक्रमणं क्रियते उदाहरणभूयस्त्वात् । ते वै खल्वपि विधयः सुपरिगृहीता भवन्ति येषां लक्षणं प्रपञ्चश्च केवलं लक्षणं केवलः प्रपञ्चो वा न तथा कारकं भवति । अवश्यं खल्वप्यस्माभिरिदं वक्तव्यं बहुलमन्यतरस्यामुभयथैकेषामिति । सर्ववेदपारिषदं हीदं शास्त्रं तत्र नैकः पन्थाः शक्य

तदा विकल्पनिषेधयोर्विषयविभागाविज्ञानाद्यथेष्टसिद्ध्यभावः । सर्वत्रेति । चक्रबन्धनमित्यादौ सर्वत्र बध्नातिधातवादावुत्तरपदे लुक्प्रतिषेधः । अत्र तु सूत्रे बन्धशब्दो घञन्त उपात्तो न धातुमात्रनिर्देश इत्यर्थः ॥ १६ ॥

तत्पुरुषे ॥ बहुलवचनादिति । प्रकृतत्वादलुगिति विज्ञेयम् । न्यायोऽप्यत्रास्ति । अन्तरङ्गाकृदन्तवाच्यक्रियानिमित्ता सप्तमी गृह्यते इह तु क्रियान्तरनिमित्ता परमे कारके निधेहीति बहिरङ्गेति न गृह्यते । अकृत्स्नत्वादिति । अकृत्स्नकारित्वादित्यर्थः । नहि बहुग्रहणमात्राल्लुगलुको विषयविभागनिश्चयः । इतरस्त्वपरिपूर्णत्वमकृत्स्नत्वं मन्यमान आह यद्यकृत्स्नमिति । कृत्स्नं चेति एतावत्युक्ते अवयवमात्कल्यमपि कार्त्स्न्यं गम्यत इत्याह कारकं चेति । कृत्स्नकारित्वात् कृत्स्नमित्यर्थः । कारकेपि प्रारब्धस्यान्तागमनात्प्रतिबन्धसद्भावाद् अकृत्स्नं स्यादित्याह साधकं चेति । साधकमपि कदाचिदसामर्थ्यादकृत्स्नं स्यादित्याह निवर्तकं चेति । सर्वदा सर्वं कार्यं निष्पादयतीत्यर्थः । उदाहरणभूयस्त्वादिति । भूयांस्युदाहरणानि प्रपञ्चेन ज्ञापयन्तइत्यर्थः । लक्षणमिति । सामान्यलक्षणं बहुलग्रहणादियुक्तम् । विषयविभागस्याप्रतिपादकत्वान्न तथा कारकम् । प्रपञ्चोऽप्यानन्त्यप्रसङ्गान्न कारक इति मध्यमावस्थाश्रीयतइत्यर्थः । अवश्यं खल्विति । प्रातिशाख्यसद्भावेपि सर्ववेदसाधारणेनानेन शब्दानां प्रतिपादनं क्रियते तच्च प्रतिपदपाठस्याशक्यत्वाद् बहुलादिग्रहणेन कर्तव्यमित्यर्थः । सर्ववेदपारिषदमिति । अध्येतृसंघः परिषत् तत्र भवं पारिषदम् । सर्ववेदानां पारिषदमिति षष्ठीसमासः । नैक इति । वेदेषु वैचित्र्येण व्यवहारात्तदङ्ग-

आस्थातुम् ॥

षष्ठ्या आक्रोशे॥२१॥षष्ठीप्रकरणे वाग्दिक्पश्यद्भ्यो युक्तिदण्डहरेषूपसंख्यानम् * । षष्ठीप्रकरणे वाग्दिक्पश्यद्भ्यो युक्तिदण्डहरेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । वाचोयुक्तिः । दिशोदण्डः । पश्यतोहरः । आमुष्यायणामुष्यपुत्रिका * । आमुष्यायणामुष्यपुत्रिकेत्युपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । आमुष्यायणः । अमुष्यपुत्रिका । अमुष्यकुलिकेति च वक्तव्यम् । अमुष्यकुलिका । देवानांप्रिय इति च उपसंख्यानम्*देवानां प्रिय इति चोपसंख्यानं कर्तव्यम्।देवानांप्रियः।शेपपुच्छलाङ्गूलेषु शुनः सञ्ज्ञायामुपसंख्यानम् * । शेपपुच्छलाङ्गूलेषु शुनः संज्ञायामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । शुनःशेपः । शुनःपुच्छः । शुनोलाङ्गूलः । दिवश्च दासे उपसंख्यानं कर्तव्यम् । दिवोदासाय गायते ॥

ऋतो विद्यायोनिसंबन्धेभ्यः ॥ २३ ॥ विद्यायोनिसबन्धेभ्यस्तत्पूर्वपदोत्तरपदग्रहणम् *। विद्यायोनिसबन्धेभ्यस्तत्पूर्वपदोत्तरपदग्रहणं कर्तव्यम् । विद्यासबन्धेभ्यो विद्यासंबन्धेषु यथा स्यात् । योनिसंबन्धेभ्यो योनिसंबन्धेषु यथा स्यात् । व्यतिकरो मा भूत्। अथैषां व्यतिरेके न भवितव्यम् । बाढं भवितव्यम्। होतुःपुत्रः । पितुरन्तेवासी ॥

आनङृतो द्वन्द्वे ॥२५॥ कथं नकारः श्रूयते । न क्व चिच्छ्रूयते । लोपोऽस्य भवति नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति । यदि न क्व चिच्छ्रूयते किमर्थमुच्चार्यते । रपरत्वं मा भूदिति। क्रियमाणेऽपि वै नकारे रपरत्वं प्राप्नोति । किं कारणम् । नलोपे कृते एषोऽपि हि उः स्थाने अण् शिष्यते । नैष दोषः । उः स्थाने अण् प्रसज्यमान एव रपरो भवतीत्युच्यते न चायमुः स्थाने अणेव शिष्यते किं तर्हि अण् चानण् च । कथं पुनरिदं विज्ञायते किमृकारान्तानां यो द्वन्द्व इति आहो स्विद् द्वन्द्व ऋकारान्तस्येति । कश्चात्र विशेषः । ऋकारान्तानां द्वन्द्वे पुत्र उपसंख्यानं २ कर्त्तव्यम् । पितापुत्रौ । कार्यी चानिर्दिष्टः * । कार्यी

व्याकरणेऽपि तथैव बहुलादिशब्देन व्यवहारः । तेनैतन्न चोदनीयम् । वाग्रहणमेव क्रियतां व्यवस्थितविभाषा वाश्रीयतां किं बहुलग्रहणेनेति ॥ १४ ॥

षष्ठ्या आ ॥ पश्यतोहर इति । षष्ठी चानादर इति षष्ठी पश्यन्तमनादृत्य हरतीत्यर्थः । शुनः शेप इति । ऋषिविशेषसंज्ञेयमकारान्तोऽप्यस्ति शेपशब्दो न केवलं सकारान्तः शुन इव शेपोऽस्येति बहुव्रीहिः ॥ २१ ॥

ऋतो ॥ तत्पूर्वपदोत्तरपदग्रहणमिति । अन्यनिवृत्तिपरत्वादस्य व्यतिकरेऽपि कार्यप्रवृत्तिः ॥ २३ ॥

आनङ् ॥ क्वाश्रममिति । कार्यार्थः श्रवणार्थो वा वर्णानामुपदेश इति मत्वा प्रश्नः ।

चानिर्दिष्टो भवति । ऋकारान्तानां द्वन्द्वे न ज्ञायते कस्यानङ्भवितव्यमिति । अस्तु तर्हि द्वन्द्वे ऋकारान्तस्येति । अविशेषेण पितृपितामहादिष्वतिप्रसङ्गः * । अविशेषेण पितृपितामहादिष्वतिप्रसङ्गो भवति । पितृपितामहाविति । अस्तु तर्हि ऋकारान्तानां यो द्वन्द्व इति । ननु चोक्तमृकारान्तानां द्वन्द्वे पुत्र उपसंख्यानमिति । नैष दोषः । पुत्रग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । पुत्रेऽन्यतरस्यामिति । यदि तदनुवर्तते, विभाषा स्वसृपत्योः पुत्रे वेति पुत्रे ऽपि विभाषा प्राप्नोति । नैष दोषः । सम्बन्धमनुवर्तिष्यते । षष्ठ्या आक्रोशे पुत्रे ऽन्यतरस्याम् । षष्ठ्या आक्रोशे । ऋतो विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यः पुत्रे ऽन्यतरस्याम् । षष्ठ्या आक्रोशे विभाषा स्वसृपत्योः । पुत्रे ऽन्यतरस्याम् । षष्ठ्या आक्रोशे । आनङ् ऋतो द्वन्द्वे । पुत्रग्रहणमनुवर्तते । षष्ठ्या आक्रोश इति निवृत्तम् । यदप्युच्यते कार्यी चानिर्दिष्ट इति । कार्यी च निर्दिष्टः । कथम् । उत्तरपद इति वर्तते । ङिच्चायं क्रियते । सोऽन्तरेणापि कार्यिनिर्देशमृकारान्तस्यैव भविष्यति । पुत्रे तर्हि कार्यी अनिर्दिष्टः । पुत्रे च कार्यी निर्दिष्टः । कथम् । ऋकारग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । ऋतो विद्यायोनिसम्बन्धेभ्य इति । तद्वै पञ्चमीनिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । पुत्र इत्येषा सप्तमी ऋत इति पञ्चम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति । तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति ॥

देवताद्वन्द्वे च ॥ २६ ॥ देवताद्वन्द्वे उभयत्र वायोः प्रतिषेधः * । देवताद्वन्द्वे उभयत्र वायोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । अग्निवायू । वाय्वग्नी । ब्रह्मप्रजापत्यादीनां च * । ब्रह्मप्रजापत्यादीनां च प्रतिषेधो वक्तव्यः । ब्रह्मप्रजापती । शिववैश्रवणौ । स्कन्दविशाखौ । स तर्हि वक्तव्यः । न वक्तव्यः । द्वन्द्व इति वर्तमाने पुनर्द्वन्द्वग्रहणस्यैतत्प्रयोजनम् । लोकवेदयोर्यो द्वन्द्वः तत्र यथा स्यात् । कश्च लोकवेदयोर्द्वन्द्वः । वेदे ये सहनिर्वापनिर्दिष्टाः । न चैते वेदे सह निर्वापनिर्दिष्टाः ॥

इद् वृद्धौ ॥ २८ ॥ इद्वृद्धौ विष्णोः प्रतिषेधः * । इद्वृद्धौ विष्णोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । आग्नावैष्णवं चरुं निर्वपेत् ॥

क्रियमाणेपीति । उः स्थाने य कृतोण् स रपर इति सूत्रार्थं मन्यते । इतरः स्थानग्रहणद्वयानुवृत्त्याश्रयेणाह नैषदोषइति । पुत्रेऽपीति । अनाक्रोशेपि भ्रातुः पुत्रादावित्यभिप्रायः । संबन्धमिति । आक्रोशग्रहणेन संबन्धात् सम्बन्ध्यन्तरेण पुत्रशब्दो न सम्बन्ध्यते तन्निवृत्तौ तु सम्बध्यतइत्यर्थः ॥ २५ ॥

देवता ॥ उभयत्रेति पूर्वपदत्वे उत्तरपदत्वे चेत्यर्थः । लोकवेदयोरिति । साहचर्येण यौ लोकवेदयोः प्रसिद्धौ द्वन्द्वसमासवाच्यौ तत्रानङित्यर्थः । सहनिर्वापः सहदानम् ॥ २६ ॥

मातरपितरावुदीचाम् ॥ ३२ ॥ पितरामातरा च च्छन्दसि ॥ ३३ ॥ किं निपात्यते । पूर्वोत्तरपदयोर्ऋकारस्याकारस्यारारौ निपात्यते । मातरपितरौ भोजय । मातरपितरावानय । आ मा गन्तां पितरामातरा चामा सोमो अमृतत्वाय गम्यात् ॥ इति श्रीभगवत्पतञ्जलिप्रणीते महाभाष्ये षष्ठाध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ्समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु ॥ १ ॥ भाषितपुंस्कादिति कथमिदं विज्ञायते समानायामाकृतौ यद्भाषितपुंस्कमाहो स्वित् क्वचिद्यद्भाषितपुंस्कमिति । किं चातः । यदि विज्ञायते समानायामाकृतौ यद्भाषितपुंस्कमिति । गर्भिभार्यः । प्रसूतभार्यः । प्रजातभार्यः। अत्र न प्राप्नोति । अथ विज्ञायते क्वचिद्यद्भाषितपुंस्कमिति । द्रोणीभार्यः। कुटीभार्यः । अत्रापि प्राप्नोति । अस्तु तर्हि समानायामाकृतौ यद्भाषितपुंस्क-

---

मातर॥ पूर्वोत्तरपदयोरिति। सप्तम्यन्तमेतत्तत्र मातरपितरावित्यत्र पूर्वपदस्यारशब्दोन्तादेशो निपात्यते उत्तरपदस्य तु ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोरिति गुणो रपरत्वं च । पितरामातरेत्यत्र पूर्वपदस्याराशब्दोन्तस्य निपात्यते समासात्तु परस्य प्रथमाद्विवचनस्य सुपांसुलुगित्यकारः पूर्ववत् गुणरपत्वे ॥ ३१ ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे षष्ठाध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

स्त्रियाः पुंवत् ॥ कथमिदमिति । भाषितः पुमान् यस्मिन्नर्थे प्रवृत्तिनिमित्तलक्षणे स भाषितपुंस्क इति प्रवृत्तिनिमित्तस्यान्यपदार्थत्वाश्रयणे तद्योगाच्च शब्दस्यापि भाषिततुंस्कत्वविज्ञाने समानायामाकृतावित्यर्थो लभ्यते । प्रत्यासत्त्या च यस्य शब्दस्य पुंवद्भावो विधीयते तेनैव पुमान् भाषित इति गृह्यते । भाषितपुंस्कग्रहणसामर्थ्याच्च शब्दान्तरेण सर्वस्यार्थस्य भाषितपुंस्कत्वादन्ततोर्थशब्देनापीति व्यवच्छेद्याभावादनर्थकं भाषितपुंस्कग्रहणं स्यात् । यदा तु भाषितः पुमान् येन शब्देन स भाषितपुंस्क इति शब्देन्यपदार्थ आश्रीयते तदा समानायामाकृतावित्यस्य विशेषस्य नास्ति लाभः । गर्भिभार्य इति । स्त्रियां वर्तमानस्य गर्भिशब्दस्यानवयवभूतगर्भसंबन्धः प्रवृत्तिनिमित्तम् । गर्भो व्रीहिरित्यादौ तु पुंसि वर्त्तमानस्यावयवभूतगर्भसंबन्ध इति समानाकृतित्वाभावः । प्रसूतप्रजातशब्दौ स्त्रियां वर्त्तमानौ गर्भविमोचने प्रवृत्तिनिमित्तमाश्रयतः । पुंसि तु गर्भाधानमिति समानाकृतित्वाभावः । द्रोणीभार्य इति । द्रोणशब्दः परिमाणवृत्तिर्भाषितपुंस्कः स एव च सादृश्यनिबन्धनप्रत्यभिज्ञानवशात्तद्दूरत्वनिबन्धनप्रत्यभिज्ञानवशाद्वा अभेदेनावसीयमानो गवादन्यां वर्तत इति नास्ति समानाकृतित्वमेवं कुटशब्दो घटे भाषितपुंस्को गेहे स्त्रीलिङ्गः । पात्रशब्दोर्द्धर्चादित्वाद्भाषितपुंस्को भाजनविशेषे स्त्रीलिङ्गः । कर्त्तव्योत्र यत्न इति । गर्भिशब्दस्य गर्भसंबन्धः प्रवृत्तिनिमित्तं पुंसि स्त्रियां च समानमवान्तरभेदस्त्वविवक्षितः । प्रसूतप्रजातशब्द-

मिति । कथं गर्भिभार्यः । प्रसूतभार्य इति । कर्त्तव्योऽत्र यत्नः । अथ किमर्थमूङः पृथक् प्रतिषेध उच्यते न यत्रैवान्यः प्रतिषेधः तत्रैवायमप्युच्येत न कोपधाया इत्युक्त्वा तत ऊङश्चेत्येवोच्येत । तत्रायमप्यर्थः द्विः प्रतिषेधो न वक्तव्यो भवति । नैव शक्यम् । पठिष्यति ह्याचार्यः पुंवत्कर्मधारये प्रतिषेधार्थमिति । स पुंवद्भावो यथेह भवति । कारिका वृन्दारिका कारकवृन्दारिका । एवमिहापि स्यात् । ब्रह्मबन्धूर्वृन्दारिका ब्रह्मबन्धूवृन्दारिकेति । अथ पृथक्प्रतिषेधेऽप्युच्यमाने यस्मादेव स प्रतिषिद्धार्थ आरम्भः कस्मादेवात्र न भवति । पृथक्प्रतिषेधवचनसामर्थ्यात् । अथ वा अनूङिति तत्रानुवर्त्तिष्यते । अथ वा नायं प्रसज्यप्रतिषेधः । किं तर्हि पर्युदासोऽयं यदन्यदूङ इति । स च प्रतिषेधार्थ आरम्भः । किं पुनरिदं पुंवद्भावे स्त्रीग्रहणं स्त्रीप्रत्ययग्रहणमुत स्त्रीशब्दस्य ग्रहणमाहोस्वित् स्त्र्यर्थस्य ग्रहणम् । कश्चात्र विशेषः । पुंवद्भावे स्त्रीग्रहणं स्त्रीप्रत्ययग्रहणं चेत् तत्र पुंवादित्युत्तरपदे तत्प्रतिषेधविज्ञानम् * । पुंवद्भावे स्त्रीग्रहणं स्त्रीप्रत्ययग्रहणं चेत् तत्र पुंवदित्युत्तरपदे तत्प्रतिषेधोऽयं विज्ञायेत । कस्य । स्त्रीप्रत्ययस्य । किमुच्यते स्त्रीप्रत्ययस्य प्रतिषेध इति न पुनरन्यदपि किं चित् पुंसः प्रतिपदं कार्यमुच्यते यत्समानाधिकरण उत्तरपदे भाषितपुंस्कस्यातिदिश्येत । तत्र च अनारम्भात् पुंसि । न किं चित् पुंसः प्रतिपदं कार्यमुच्यते यत्समानाधिकरणे उत्तरपदे भाषितपुंस्कस्यातिदिश्येत । तत्र किमन्यच्छक्यं विज्ञातुमन्यदतः स्त्रीप्रत्ययप्रतिषेधात् । कथं पुनः पुंवदित्यनेन स्त्रीप्रत्ययस्य प्रतिषेधः शक्यो विज्ञातुम् । वतिनिर्देशोऽयम् । कामचारश्च वतिनिर्देशे वाक्यशेषं समर्थयितुम् । तद्यथा । उशीनरवन्मद्रेषु यवाः सन्ति न सन्तीति । मातृवदस्याः कलाः सन्ति न सन्तीति । एवमिहापि पुंवन्न भवति इत्येवं वाक्यशेषं समर्थयिष्यामहे । यथा पुंसः स्त्रीप्रत्ययो

योरपत्यापत्यवत्संबन्धः समानं प्रवृत्तिनिमित्तमस्तीति दोषाभावः । पृथगिति । पृथक्प्रतिषेधः प्रतिषेधान्तराद्वैलक्षण्यं सूचयतीत्यर्थः अथ वा नायमिति । सत्यामेवानुवृत्तौ पर्युदास आश्रीयते न प्रसज्यप्रतिषेध इति पूर्वस्मात्पक्षादस्य भेदः । भाष्यकारेणात्रानूङ्ग्रहस्यैवोरत्तत्रानुवृत्तिर्दर्शिता न त्वपूरणीप्रियादिष्वित्यस्य । तेन महानवमी महाद्वादशीत्यादावपि पुंवद्भावो भवति । किं पुनरिति । यदा स्त्रीग्रहणं स्वर्यते तदा स्वरितेनाधिकारगतिर्भवतीति स्त्र्यधिकारविहितटाबादिग्रहणं भवति तेनाभाषितपुंस्कात्परस्यानूङः स्त्रीप्रत्ययस्य पुंवद्भवतीति सूत्रार्थः संपद्यते । यदा तु स्त्र्यर्थवाची शब्दः स्त्रीशब्देनोच्यते तदा शब्दग्रहणं भवति । यदा तु स्त्रीत्वयुक्तवस्तु स्त्रीशब्देनोच्यते तदार्थग्रहणं भवति । तत्रार्थग्रहणे स्त्रीशब्दो मुख्यः अर्थस्य तूत्तरपदेन पौर्वापर्यानुपपत्तिः । शब्दग्रहणे तु स्त्रीशब्दो गौणः उत्तरपदेन तु शब्दस्य पौर्वापर्योपपत्तिः । कथं पुनरिति । पुंवदित्यनेन प्रतिषेधो न प्रत्याय्यत इति मत्वा प्रश्नः । वतिनिर्देशोयमिति ।

न भवति एवं समानाधिकरणे उत्तरपदे भाषितपुंस्कस्यापि न सम्भवतीति। प्रातिपदिकस्य च प्रत्यापत्तिः * । प्रातिपदिकस्य च प्रत्यापत्तिर्वक्तव्या । एनी भार्या अस्य एतभार्यः । श्येनी भार्या अस्य श्येतभार्यः । पुंवद्भावेन किं क्रियते। स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिः । अर्थो ऽनिवृत्तः स्त्रीत्वम्। तस्यानिवृत्तत्वात् केन नशब्दो न श्रूयेत । स्त्रियामित्युच्यमानः प्राप्नोति । स्थानिवत्प्रसङ्गश्च * । स्थानिवद्भावश्च प्राप्नोति । पट्वी भार्या अस्य पटुभार्यः । पुंवद्भावेन किं क्रियते । स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिः । तस्य स्थानिवद्भावाद्यणादेशः प्राप्नोति । किमर्थमिदमुभयमुच्यते। न प्रातिपदिकस्य प्रत्यापत्तिरित्येव स्थानिवद्भावोपि चोदितः स्यात् । पुरस्तादिदमाचार्येण दृष्टं स्थानिवत्प्रसङ्गश्चेति तत्पठितम् । तत उत्तरकालमिदं दृष्टं प्रातिपदिकस्य प्रत्यापत्तिरिति । तदपि पठितम् । न चेदानीमाचार्याः सूत्राणि कृत्वा निवर्त्तयन्ति । वतण्ड्यादिषु पुंवद्वचनम् * । वतण्ड्यादिषु पुंवद्भावो वक्तव्यः । के पुनर्वतण्ड्यादयः। लुगलुगस्त्रीविषयाद्विस्त्रीप्रत्ययाः । लुक्,गार्ग्यो वृन्दारिकाः।

उपमानोपमेयभावविषयो वतिस्तत्रोपमाने सत्तासत्ता वा प्रसिद्धोपमेये प्रतिपाद्यत इति यथासम्भवं वाक्यशेषपरिकल्पने कामचार इत्यर्थः । पुंसि च स्त्रीप्रत्ययस्याभावात् स्त्रियामभावोऽतिदिश्यते इति न भवतीति वाक्यशेषः कल्प्यते। अस्मिन् पक्षे यद्वक्तव्यं तदाह प्रातिपदिकस्य चेति । चशब्दो वक्ष्यमाणापेक्षः । एनीभार्येति । एतशब्दाद्वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो न इति ङीप्तकारस्य च नकारस्तत्रैकदेशविकृतमनन्यवदिति भाषितपुंस्कादेतशब्दात् पर ईकार इति तन्निवृत्तावर्थस्यानिवृत्तत्वान्नकारश्रयणप्रसङ्गः । ननु च सन्नियोगशिष्टत्वादीकारनिवृत्तौ नकारस्यापि निवृत्तिर्भविष्यति । एवं तर्हि स्थानिवद्भावात् पुनर्नकारस्योन्मज्जनं न मन्यते उत्तरपदनिमित्तत्वाच्च स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तेः स्थानिवद्भावः । स्थानिवद्भावोपि चोदितः स्यादिति। ननु च प्रातिपदिकस्य च प्रत्यापत्तिरिति परिहारः स्थानिवत्प्रसङ्गश्चेति तु चोद्यं तत्रैव वक्तव्यं स्थानिवद्भावोपि परिहृतः स्यादिति । नैष दोषः । अयं हि भाष्यार्थो यथा दोषसद्भावात् प्रत्यापत्तिवचनं परिहारस्तथा स्थानिवद्भावोपि चोदितः परिहृतश्च भवति । पुरस्तादिदमिति । यद्यपि पश्चात्पठितं तथापि पाठक्रमो बलवानिति पूर्वं दृष्टमित्युच्यते । पूर्वं चोद्यदर्शनं पश्चात्समाधानमिति न्यायात् । तत्पठितमिति पुरस्तादपि दृष्टं पश्चात्पठितमित्यर्थः । प्रत्यापत्तिवचनमेव व्याप्यमुपगम्यतां स्थानिवत्प्रसङ्गश्चेत्येतत्तु परित्यज्यतामित्याशङ्क्याह न चेदानीमिति ।। सूत्रव्याख्यानार्थत्वाद्वाक्यानां विस्पष्टार्थमुभयोरुपादानमित्यर्थः । तत्रैतभार्ये यद्यपि स्थानिवद्भावाश्रयो दोषस्तथापि सन्नियोगशिष्टत्वात् सम्भावितनिवृत्तेर्नकारस्य स्थानिवद्भावाश्रयं पुनरुपस्थानं न त्वीकारो नकारस्य निमित्तमीकारनकारयोः सह विधानाद्यणादेशस्य तु निमित्तमीकार इत्येतावता भेदेनैतभार्यश्येतभार्ययोः पृथगुपन्यासः । लुगलुगिति। लुगलुकौ यथायोगमिष्यमाणौ न सिध्यत इति पुंस्त्वलक्षणार्थातिदेशः कर्त्तव्य इत्यर्थः । यदि पुनरिति लुक्स्त्रियामित्यनेन चेदीकारे परतो लुग्विधीयते तदेकारे पुंवद्भावेन निवर्त्तिते यका-

गर्गवृन्दारिका: । पुंवद्भावेन किं क्रियते । स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिः । अर्थो ऽनिवृत्तः स्त्रीत्वं तस्यानिवृत्तत्वात् केन यशब्दो न श्रूयेत । अस्त्रियामिति हि लुगुच्यते । लुक् । अलुक् , वतण्डी वृन्दारिका वातण्ड्यवृन्दारिका । पुंवद्भावेन किं क्रियते । स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिः । अर्थोऽनिवृत्तः स्त्रीत्वं तस्यानिवृत्तत्वाल्लुक् स्त्रीयां वतण्डाच्चेति यकारस्य लुक् प्राप्नोति । यदि पुनरयमीकार एव लुगुच्येत । तदीकारग्रहणं कर्त्तव्यम् । न कर्तव्यम् । क्रियते न्यास एव । प्रश्लिष्टनिर्देशोऽयम् । स्त्री ई स्त्री स्त्रियामिति । ईकारविधावप्रत्ययकस्य पाठः क्रियते वतण्डेति । शार्ङ्गरवादौ वै सप्रत्ययकस्य पाठः करिष्यते । स वै तत्र सप्रत्ययकस्य पाठः कर्त्तव्यः । अन्तरङ्गत्वाच्च लुक् प्राप्नोति । अलुक् । अस्त्रीविषय, कौण्डी वृसी वृन्दारिका कौण्डीवृस्यवृन्दारिका । पुंवद्भावेन किं क्रियते । स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिः । अर्थोऽनिवृत्तः स्त्रीत्वं तस्यानिवृत्तत्वात् केन यशब्दः श्रूयेत । अस्त्रियामिति हि ञ्यो विधीयते । अस्त्रीविषय । द्विस्त्रीप्रत्यय, गार्ग्यायणी वृन्दारिका गार्ग्यवृन्दारिका इत्यत्र पुंवद्भावो न प्राप्नोति । किं कारणम् । भाषितपुंस्कादनूङः समानाधिकरणे उत्तरपदे पुंवद्भावो भवतीत्युच्यते । यच्चात्र भाषितपुंस्कात् परं नैतदुत्तरपदे यच्चोत्तरपदेन तद्भाषितपुंस्कात् परमिति । अस्तु तर्हि स्त्रीशब्दग्रहणम् । स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दातिदेश इति चेत् सर्वप्रसङ्गोऽविशेषात् * । स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दातिदेश इति चेत् सर्वस्य स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दातिदेशः प्राप्नोति । अस्यापि प्राप्नोति । अङ्गारका नाम

रनिवृत्तौ कर्त्तव्यायां स्थानिवत्प्रसङ्गश्चेति स्थानिवद्भावे प्रतिषिद्धे वातण्ड्यवृन्दारिकेति सिध्यतीति भावः । स्त्री ई इति । स्त्रियां य ईकारस्तस्मिन् परत इत्यर्थः । एकादेशस्य पूर्वान्तवद्भावात् स्त्रिया इति इयङादेशः । ईकारविधाविति । शार्ङ्गरवादिगणे वतण्डशब्दः कृतयङ्लुक् पठ्यते ततश्चाकृते लुकीकारो नास्त्यकृते चेकारे लुकोप्रसङ्ग इतीतरेतराश्रयदोषप्रसङ्गः । अन्तरङ्गत्वाच्चेति । उत्तरपदमनपेक्ष्य लुग्विधीयमानोऽन्तरङ्गत्वात् प्रागेव स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तेः प्राप्नोति । तत्रैतत् स्यान्निमित्ताभावे लुक् निवर्त्तिष्यतइति । एतच्च नास्ति । न ह्येषा परिभाषा सर्वत्राश्रीयते इत्यातिव्यादौ निवृत्तायामपि प्रकृतौ प्रत्ययस्यानिवर्त्तनाद्दर्शिदं बहिरङ्गमन्तरङ्गइनीकारनिवृत्तेर सिद्धत्वाच्च । कौण्डीवृस्यवृन्दारिकेति । स्त्रीत्वस्यानिवर्त्तनात् वृातच्फञार-स्त्रियामिति ञ्यो न प्राप्नोति । गार्ग्यायणीति । ष्फस्योत्तरपदेनानन्तर्याभावात् पुंवद्भावेन निवृत्तिर्न प्राप्नोति । ङीषस्त्वभाषितपुंस्काद् विधानात् श्रवणप्रसङ्ग इत्यर्थः । सर्वप्रसङ्ग इति । यथा प्रत्ययपक्षे भाषितपुंस्कात्परः स्त्रीप्रत्यय इति शक्यते विशेषयितुं नैवं स्त्र्यर्थाभिधायी शब्दो भाषितपुंस्कात्पर इति शक्यते विशेषयितुम् । शुक्लचुडादौ पुंवद्भावस्य प्रसङ्गात् नह्यत्र शुक्लाशब्दो भाषितपुंस्कात्परः । अङ्गारका

शकुनयः। तेषां कालिकाः स्त्रियः। कालिकावृन्दारिकाः अङ्गारकवृन्दारिकाः प्राप्नुवन्ति। क्षेमवृद्धयः क्षत्रियाः। तेषां तनुकेश्यः स्त्रियः। तनुकेश्यो वृन्दारिकाः क्षेमवृद्धिवृन्दारिकाः प्राप्नुवन्ति। हंसस्य वरटा। कच्छपस्य दुली। ऋश्यस्य रोहित्। अश्वस्य वडवा। पुरुषस्य योषित्। किं कारणम्। अविशेषात्। न हि कश्चित् विशेष उपादीयते एवंजातीयकस्य स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दातिदेशो भवतीति। अनुपादीयमाने हि विशेषे सर्वप्रसङ्गः। कथं च नाम नोपादीयते यावता भाषितपुंस्कादित्युच्यते। भाषितपुंस्कानुपपत्तिश्च। ह्यर्थे चायं चः पठितः। सर्वो हि शब्दो भाषितपुंस्कात्परः शक्यः कर्त्तुम्। अस्तु तर्हि अर्थग्रहणम्। अर्थातिदेशे विप्रतिषेधानुपपत्तिः *। अर्थातिदेशे विप्रतिषेधो नोपपद्यते। पठिष्यति ह्याचार्यो विप्रतिषेधं पुंवद्भावाद्ध्रस्वत्वं खिद्घादिकेष्विति स विप्रतिषेधो नोपपद्यते। किं कारणम्। द्विकार्ययोगो हि नाम विप्रतिषेधः। न चात्रैको द्विकार्ययुक्तः। शब्दस्य ह्रस्वत्वमर्थस्य पुंवद्भावः। किं च सर्वप्रसङ्गोऽविशेषादिति सर्वस्य अर्थस्य पुंवदर्थः प्राप्नोति। अस्यापि प्राप्नोति। अङ्गारका नाम शकुनयः तेषां कलिकाः स्त्रियः। कालिकावृन्दारिकाः। अङ्गारकवृन्दारिकाः प्राप्नुवन्ति। क्षेमवृद्धयः क्षत्रियाः। तेषां तनुकेश्यः स्त्रियः। तनुकेश्यो वृन्दारिकाः क्षेमवृद्धिवृन्दारिकाः प्राप्नुवन्ति। हंसस्य वरटा। कच्छपस्य दुली। ऋश्यस्य रोहित्। अश्वस्य वडवा। पुरुषस्य योषित्। किं कारणम्। अविशेषात्। न हि कश्चित् विशेष उपादीयते एवंजातीयकस्यार्थस्य पुंवदर्थो भवतीति। अनुपादीयमाने हि विशेषे सर्वप्रसङ्गः। कथं नाम नोपादीयते यावता भाषितपुंस्कादित्युच्यते। भाषितपुंस्कानुपपत्तिश्च भवति। न ह्यर्थेन पौर्वापर्यमस्ति। अयं तावददोषः। यदुच्यते। अर्थातिदेशे विप्रतिषेधानुपपत्तिरिति। नावश्यं द्विकार्ययोगएव विप्रतिषेधः किं तर्ह्यसंभवेपि। स चात्रास्त्यसंभवः। कोऽसावसम्भवः। पुंवद्भावो ऽभिनिर्वर्त्तमानो ह्रस्वत्वस्य निमित्तं विहन्ति। ह्रस्वत्व-

---

इति। अङ्गारकशब्देन न कदाचित् स्त्रिया अभिधानं कालिकाशब्देन च पक्षिजातौ तस्याः स्त्रिया एवाभिधानमिति। पुंवत्कर्मधारयेत्यनेनार्थत आन्तर्यादङ्गारकशब्दादेशप्रसङ्गः। शक्यन्ते हि कालिका अङ्गारकशब्देन साहचर्यादभिधातुमेवमन्यत्रापि योज्यम्। सर्वो हि शब्द इति। एताः कालिका वृन्दारिका इति भवत्येतच्छब्दात् भाषितपुंस्कात्परः कालिकाशब्द इति पुंवत्प्रसङ्गः। अर्थातिदेश इति। स्त्र्यर्थस्य पुमर्थो भवतीत्यर्थे ऽतिदिष्टे तद्वाची शब्दः प्रवर्त्तते। भिन्नविषयत्वात्तु विप्रतिषेधानुपपत्तिरत्रो ह्रस्वो ऽर्थस्य पुंवद्भावो ऽभिनिर्वर्त्तमान इति। स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तौ दीर्घान्तत्वाभावाद् ह्रस्वस्याप्रवृत्तिरित्यर्थः। ह्रस्वत्वमिति। ह्रस्वे प्रवृत्तेऽप्यर्थस्यानिवृत्ते-

मभिनिर्वर्त्तमानं पुंवद्भावं बाधते एषो ऽसंभवः । सत्यसंभवे युक्तो विप्रतिषेधः । अयं तर्हि दोषः । सर्वप्रसङ्गो ऽविशेषादिति । तस्मादस्तु स एव मध्यमः पक्षः । ननु चोक्तं स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दातिदेश इति चेत्सर्वप्रसङ्गो ऽविशेषादिति । नैष दोषः । समासनिर्देशो ऽयं भाषितपुंस्कादनूङ् यस्मिन् सो ऽयं भाषितपुंस्कादनूङिति । यद्येवं लुक् प्राप्नोति । निपातनान्न भविष्यति । अथ वा अलुक् प्रकृतः सो ऽनुवर्त्तिष्यते । कथं पुनरनूङिस्यनेन स्त्रीप्रत्ययस्य ग्रहणं शक्यं विज्ञातुम् । नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतिः । नञ्युक्तम् इव युक्तमन्यस्मिंस्तत्सदृशे कार्यं विज्ञायते तथा ह्यर्थो गम्यते । तद्यथा । अब्राह्मणमानयेत्युक्ते सब्राह्मण दृश आनीयते नासौ लोष्ठमानीय कृती भवति । एवमिहाप्यनूङित्युक्ते ऊङ्प्रतिषेधादन्यस्मिन् ऊङ्सदृशे कार्यं विज्ञास्यते । किं चान्यत् । अनूङ् ऊङ्सदृशं स्त्रीप्रत्यय इति । एवमपि इडबिडवृन्दारिका ऐडबिडवृन्दारिका । पृथूवृन्दारिका पार्थवृन्दारिका । उशिक्वृन्दारिका औशिजवृन्दारिका । दरद्वृन्दारिका दारदवृन्दारिका । अत्र पुंवद्भावो न प्राप्नोति । कर्तव्योत्र प्रयत्नः । अथेह कथं भवितव्यं पट्वीमृद्व्यौ भार्ये अस्य पट्वीमृदुभार्यः, आहो स्वित् पटुमृदुभार्यः । पट्वीमृदुभार्य इति भवितव्यम् । पुंवद्भावः कस्मान्न भवति । भाषितपुंस्कादित्युच्यते । ननु च भोः पटुशब्दो मृदुशब्दश्च पुंसि भाष्येते । समानायामाकृतौ यद्भाषितपुंस्कम् । आकृ-

---

त्वात् कथं पुंम्वद्भावो ह्रस्वेन बाध्यते । उच्यते । यदि कृतं ह्रस्वत्वं प्रयोगे श्रूयते एवं तत् कृतं भवति यदि तु कृतमपि पुंवद्भावेन निवर्त्येत तदा ऽकृतमेवैतत्स्यादिति परत्वात्प्रवर्त्तमानं ह्रस्वत्वं पुंवद्भावं बाधते । तस्मादास्त्विति । शब्दपक्षे साक्षादुत्तरपदेन पौर्वापर्यसम्भवात् । भाषितपुंस्कादनूङ् यस्मिन्निति समुदायः समासार्थो ऽवयवेन विग्रहः । निपातनादिति । नन्वलौकिकत्वादस्य कथं निपातनादिति परिहारः । लुकापि तर्ह्यलौकिकत्वान्न भाव्यम् । अथ लुकप्रसङ्गो ऽध्यवसीयते ऽलुगप्यध्यवसीयतामित्यदोषः । अथ वेति । ननु च परार्थत्वात् कथं लक्षणयोः सम्बन्धः । उच्यते । अलुगधिकारसामर्थ्याल्लक्षणाङ्गमपि लक्षणं भविष्यति संज्ञापरिभाषवत् । इडबिडिति । इडबिडो ऽपत्यं पृथोरपत्यं जनपदशब्दादित्यञ् । उशिग्दरद्भ्यां द्व्यञ्मगधेत्यण् । उभयोरतश्चेति स्त्रियां लुक् । कर्त्तव्योत्र यत्न इति । नेह टाबादीनामेव ग्रहणं किं तर्हि प्रत्ययमात्रस्य । लुक् च स्थानिवद्भावात्प्रत्ययो भवत्येव । यदा तु भाषितपुंस्कादूङ् यस्मिन्नकृतः स भाषितपुंस्कादनूङिति प्रसज्यप्रतिषेध आश्रीयते तदा दोषस्याप्रसङ्ग एव । पट्वीमृदुभार्य इति । पट्वीशब्दस्योत्तरपदेनानन्तर्याभावात् पुंवद्भावाभावो मृद्वीशब्दस्यानन्तर्यात् पुंवद्भावः । इतरो यथोक्तमप्रतिपद्याह पुंवद्भावः कस्मान्न भवतीति । भाषितपुंस्कादिति । एकदेशेन समस्तं सूत्रं लक्ष्यते तत्रोत्तरपदेनानन्तर्याभावात् पट्वीशब्दस्य पुंवद्भावाभावः । इतरस्तु भाषितपुंस्कत्वमत्र नास्तीत्यनेनोक्तं मत्वाह ननु चेति । इतरः शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थमाह समानायामिति । आकृत्यन्तर

न्तरे चैतौ भाषितपुंस्कौ । समानायामाकृतावपि भाषितपुंस्कौ । कथम् । आरभ्यतेऽत्र मतुब्लोपः । एवं तर्हि भाषितपुंस्कादनूङः समानाधिकरण उत्तरपदे पुंवद्भवतीत्युच्यते । यश्चात्र भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरण उत्तरपदे कृतस्तस्य पुंवद्भावः । यस्य चाकृतो नासौ भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरण उत्तरपदे । पूरण्यां प्रधानपूरणीग्रहणम् * । पूरण्यां प्रधानपूरणीग्रहणं कर्तव्यम् । प्रधानं या पूरणी तत्रेति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । कल्याणी पञ्चमी अस्य पक्षस्य कल्याणपञ्चमीकः पक्ष इति । अथेह कथं भवितव्यम् । कल्याणी पञ्चमी यासां रात्रीणामिति कल्याणीपञ्चमा रात्रय इति भवितव्यम् । रात्रयोऽत्र प्रधानम् ॥

तसिलादिष्वाकृत्वसुचः ॥ ३५ ॥ इह केचित् तसिलादयः आकृत्वसुचः पठ्यन्ते येषु पुंवद्भावो नेष्यते । केचिच्चान्यत्र पठ्यन्ते । येषु पुंवद्भाव इष्यते । तत्र किं न्याय्यम् । परिगणनं कर्तव्यम् । तसिलादी त्रतसौ । त्रतसौ तसिलादी द्रष्टव्यौ । तस्यां शालायां वसति । तत्र वसति । तस्याः ततः । यस्याः यतः । तरप्तमपौ । तरप्तमपौ तसिलादी द्रष्टव्यौ । दर्शनीयतरा । दर्शनीयतमा । चरट्जातीयरौ । चरट्जातीयरौ तसिलादी द्रष्टव्यौ । पटुचरी । पटुजातीया । कल्पब्देशीयरौ तसिलादी द्रष्टव्यौ । दर्शनीयकल्पा । दर्शनीयदेशीया । रूपप्पाशपौ । रूपप्पाशपौ तसिलादी द्रष्टव्यौ । दर्शनीयरूपा । दर्शनीयपाशा । थम्थालौ तसिलादी द्रष्टव्यौ । कया प्रकृत्या कथम् । यया प्रकृत्या यथा । दार्हिलौ । दार्हिलौ तसिलादी द्रष्टव्यौ । तस्यां वेलायां तदा । तस्यां वेलायां तर्हि । तिल्थ्यनौ । तिल्थ्यनौ तसिलादी द्रष्टव्यौ । वृकी । वृकतिः । अजथ्या

इति । पटुर्गुणो मृदुर्गुण इति गुणे भाषितपुंस्कौ भार्यादौ तु स्त्रीलिङ्गाविति भावः । आरभ्यतइति । ततश्च पाटवे मार्दवे च समानप्रवृत्तिनिमित्ते पटुमृदुशब्दौ पुंसि स्त्रियां च वर्तते । इदानीमाचार्यः स्वाभिप्रायं प्रकाशयति एवं तर्हीति । कल्याणपञ्चमीक इति । पक्षे ऽन्यपदार्थे ऽवयवानामत्यन्ततिरोधानान्नास्ति पूरण्याः प्राधान्यम् । अप्पूरणीप्रमाण्योरिति समासान्तोपि प्रधानपूरण्या एवं विहित इत्यत्र न भवतीति नद्यतश्चेति कब् भवति। इतरस्तु सर्वत्र बहुव्रीहौ वर्त्तिपदार्थस्याप्राधान्यं मत्वा पृच्छति अथेह कथमिति । रात्रयो ऽत्रेति । उद्भूतावयवा रात्रयो ऽत्र प्रधानं तत्र यथैव प्रथम या रात्रयः समासाभिधेया एवं पञ्चम्यपीति वर्त्तिपदार्थस्यान्यपदार्थेनुप्रवेशात् प्राधान्यमित्यर्थः । प्रधाने कार्यसम्प्रत्ययात् प्रधानपूरणीग्रहणमित्याहुः ॥ ३४ ॥

तसिला ॥ पटुकल्पेत्यपपाठः घरूपकल्पेति परत्वात् ह्रस्वस्य भावात् । तस्माद्दर्शनीयकल्पेति पाठः । वृकतिरिति । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया वृकीशब्दाद् वृकज्ये-

यूथिः । शसि बह्वल्पार्थस्य * । बह्वल्पार्थस्य शसि पुंवद्भावो वक्तव्यः । बह्वीभ्यो देहि । बहुशो देहि । अल्पशो देहि । त्वतलोर्गुणवचनस्य * । त्वतलोर्गुणवचनस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः । पट्वीभावः पटुत्वम् । मृद्वीभावः मृदुत्वम् । पटुता । मृदुता । गुणवचनस्येति किमर्थम् । कठीभावः । कठीत्वम् । कठीता । भस्याढे तद्धिते * । पुंवद्भावो वक्तव्यः । हस्तिनीनां समूहो हास्तिकम् । अढ इति किमर्थम् । श्यैनेयो रौहिणेयः । यद्यढ इत्युच्यते अग्नायी देवता अस्य स्थालीपाकस्य आग्नेयः स्थालीपाकः;अत्र न प्राप्नोति । इहच प्राप्नोति । कौण्डिन्यः। सापत्न इति । यदि पुनरनपत्यइत्युच्यते । नैवं शक्यम् । इह हि न स्यात् । गार्ग्यायण्या अपत्यं माणवकः । गार्गो जाल्मः । अस्तु तर्हि अढ इत्येव । कथं कौण्डिन्यः सापत्न इति । कौण्डिन्ये निपातनात् सिद्धम् । किं निपातनम् । आगस्त्यकौण्डिन्ययोरिति । सापत्नः प्रकृत्यन्तरत्वात् । सपत्नशब्दः प्रकृत्यन्तरमस्ति । कथमग्नायी देवता अस्य स्थालीपाकस्य आग्नेयः स्थालीपाक इति । अस्तु तर्ह्यनपत्यइत्येव । कथं गार्गो जाल्मः । गार्गाग्नेयौ न संवदेते । कर्त्तव्योऽत्र यत्नः । ठक्छसोश्च * । ठक्छसोश्च पुंवद्भावो वक्तव्यः । भवत्याः छात्राः भावत्काः भवदीयाः । ठग्ग्रहणं किमर्थम् । न इके कृते अजादावित्येव सिद्धम् । नैवं शक्यम् । अजादिलक्षणे हि माथितिकादिवत्प्रसङ्गः * । अजादिलक्षणे हि

ष्ठाभ्यामिति तिल्प्रत्ययः । परिगणनसामर्थ्याच्च जातेश्चेति पुंवद्भावप्रतिषेधाभावः । अजथ्येति । पूर्ववदजाशब्दादजाविभ्यां थ्यन्निति थ्यन्प्रत्ययः । हास्तिकमिति । यद्यत्र पुंवद्भावो न स्यात् तदा हस्तिनीशब्दस्य यस्येति चेति लोपे कृते तस्य स्थानिवत्त्वादसिद्धत्वाच्च नस्तद्धितइति टिलोपो न स्यादिति पुंवद्भावो विधीयते । ठक्छसोश्चेत्यनेनात्र पुंवद्भावो न भवति छसा सहचरितस्य ठको ग्रहणात् । श्यैनेय इति । श्येतरोहिताभ्यां वर्णादिति ङीप्नकारौ । पुंवद्भावे श्यैतेयो रौहितेयइति स्यात् । आग्नायीति । अग्नेर्ढगिति वा सर्वत्राग्निकलिभ्यां ढग्वक्तव्य इति वा ढक् । तत्र पुंवद्भावप्रतिषेधादाग्नायेय इति प्राप्नोति । कौण्डिन्य इति । कुण्डिन्या अपत्यं गर्गादित्वाद् यञ् पुंवद्भावे सति कौण्ड्य इति प्राप्नोति । सपत्नीशब्दादणि सापत इति प्राप्नोति । यदि पुनरिति । अढे इत्यपनीयानपत्यइति उच्यमाने आग्नेय इत्यनपत्यत्वात् सिध्यति । श्यैतेयरौहिणेयकौण्डिन्यसापत्नाश्चापत्यप्रत्ययान्तत्वात् सिध्यन्ति । गार्ग्यायण्या इति । गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण चेति णे अपत्यप्रत्यये पुंवद्भावो न प्राप्नोति । सपत्नशब्द इति । व्यन्सपत्नइति निर्देशोऽत्र लिङ्गं तस्मादेव शार्ङ्गरवादिषु दृष्टान्ङीनि कृते सपत्न्या अपत्यमिति शिवाद्यणि पुंवद्भावे सपत्नः सिध्यति । कर्त्तव्योऽत्रेति । स्त्रियां यो ढो विहितः स्त्रीभ्यो ढगित्यनेन तत्र पुंवद्भावप्रतिषेधो न त्वग्नेर्ढगित्यस्मिन्निति व्याख्येयम् । ठक्छसोरिति । छसः सित्त्वात् तत्र सिति चेति पदसंज्ञाविधा-

माथितिकादिवत्प्रसज्येत । तद्यथा । मथितं पण्यमस्य माथितिक इसकारलोपे कृते तान्तादिति कादेशो न भवति । एवमिहापि न स्यात् । तसिलादि ॥

क्यङ्मानिनोश्च ॥ ३६ ॥ मानिन्ग्रहणं किमर्थम् । मानिन्ग्रहणमस्त्र्यर्थमसमानाधिकरणार्थं च * । मानिन्ग्रहणं क्रियते । अस्त्र्यर्थमसमानाधिकरणार्थं च । अस्त्र्यर्थं तावत् । दर्शनीयां मन्यते देवदत्तो यज्ञदत्तां दर्शनीयमानी अयमस्याः । असमानाधिकरणार्थम् । दर्शनीयां मन्यते देवदत्तां यज्ञदत्ता दर्शनीयमानिनी इयमस्याः ॥

न कोपधायाः ॥ ३७ ॥ किमिदमेवमाद्यनुक्रमणं आद्यस्य योगस्य विषये । आहोस्वित् पुंवद्भावमात्रस्य । किं चातः । यद्याद्यस्य योगस्य विषये । माध्यमिकीयः । शालूकिकीयः । अत्र न प्राप्नोति । विधिरप्यत्र न सिध्यति । किं कारणम् । भाषितपुंस्कादनूङित्युच्यते न ह्येतद्भाषितपुंस्कादनूङ् । इह तर्हि विलेपिकाया धर्म्यं वैलेपिकं विधिश्च सिद्धो भवति प्रतिषेधश्च न प्राप्नोति । अथ पुंवद्भावमात्रस्य विषये हस्तिनीनां समूहो हास्तिकं जातिलक्षणः पुंवद्भावप्रतिषेधः प्राप्नोति । एवं तर्हि न कोपधाया इययं योगः पुंवद्भावमात्रस्य विषये । तत उत्तरमेवमाद्यनुक्रमणमाद्यस्य योगस्य विषये । कोपधप्रतिषेधे तद्धितवुग्रहणम् * । कोपधप्रतिषेधे तद्धितस्य यः ककारो वोश्च यः तस्य ग्रहणं कर्त्तव्यम् । इह मा भूत् । पाकभार्यो भेकभार्यः ॥

स्वाङ्गाच्चेतः ॥ ४० ॥ स्वाङ्गाच्चेतोऽमानिनि * स्वाङ्गाच्चेतोऽमानिनीति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । दीर्घमुखमानी । श्लक्ष्णमुखमानी ।

नाद् भत्वाभावाद्वचनम् । तान्तादिति कादेशो न भवतीति । ठस्येति वर्णमात्रस्य स्थानित्वे ऽल्विधित्वात् स्थानिवत्त्वाभावात् । संघातस्य तु स्थानित्वे सन्निपातपरिभाषोपस्थानात् ॥ ३५ ॥

क्यङ्मा ॥ मानिन्ग्रहणमिति । स्त्रीलिङ्गे समानाधिकरणे उत्तरपदे पूर्वेण सिद्धत्वाद्यथा दर्शनीयामात्मानं मन्यते दर्शनीयमानिनी देवदत्तेति । अत्र ह्येकस्या एव कर्मत्वात् कर्त्रीत्वाच्चास्ति सामानाधिकरण्यम् ॥ ३६ ॥

नकोप ॥ आद्यस्येति । पाणिनिपाठितसूत्रत्रयस्येत्यर्थः । पुंवद्भावमात्रस्येति । औपसंख्यानिकस्यापीति यावत् । माध्यमिकीय इति । मध्यमिकायां भव इति वेणुकादिभ्यश्छण् वक्तव्य इति छण् प्रत्यय । तत्र भस्याढ इति पुंवद्भावप्रसङ्गः । शालूकिकीय इति । शालूकानि विद्यन्तेऽस्यामिति वुञ्छणकेति कः । शालूकिकायां भव इति वृद्धादकेकान्तखोपधादिति छः । विधिरपीति । नगर्यां ग्रामे चाभाषितपुंस्कत्वात् । वैलेपिकमिति । अणमहिष्यादिभ्य इत्यण् । एवं तर्हीति । प्रयोगमूलाद्व्याख्यानाद्यथेष्टविषयाविभागलाभः । पाकभार्य इति । पाकशब्दः प्रथमवयोवाची ततो ङीबपवादोजादित्वा-

यद्यमानिनीत्युच्यते । दीर्घमुखमानिनी श्लक्ष्णमुखमानिनीति न सिध्यति । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीत्येवं भविष्यति ॥

पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु ॥ ४२ ॥ कर्मधारयजातीयदेशीये किमर्थमिदमुच्यते न सामान्येन सिद्धम् । पुंवत्कर्मधारये प्रतिषिद्धार्थम् * । प्रतिषिद्धार्थोऽयमारम्भः । न कोपधाया इत्युक्तम् । तत्रापि पुंवद्भावो भवति । कारिका वृन्दारिका कारिकवृन्दारिका । कारकजातीया कारकदेशीया । संज्ञापूरण्योश्चेत्युक्तम् । तत्रापि पुंवद्भवति दत्ता वृन्दारिका दत्तवृन्दारिका । दत्तजातीया । दत्तदेशीया । पञ्चमी वृन्दारिका पञ्चमवृन्दारिका । पञ्चमजातीया । पञ्चमदेशीया । वृद्धिनिमित्तस्येत्युक्तम् । तत्रापि पुंवद्भावो भवति । स्रौघ्नी वृन्दारिका स्रौघ्नवृन्दारिका । स्रौघ्नजातीया । स्रौघ्नदेशीया । स्वाङ्गाच्चेतोऽमानिनीत्युक्तम् । तत्रापि पुंवद्भावो भवति । श्लक्ष्णमुखी वृन्दारिका श्लक्ष्णमुखवृन्दारिका । श्लक्ष्णमुखजातीया । श्लक्ष्णमुखदेशीया । जातेश्चेत्युक्तम् । तत्रापि पुंवद् भवति । कठी वृन्दारिका कठवृन्दारिका । कठजातीया । कठदेशीया । कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु पुंवद्वचनम् * । कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु पुंवद्भावो वक्तव्यः । कुक्कुट्या अण्डं कुक्कुटाण्डम् । मृग्याः पदं मृगपदम् । काक्याः शावः काकशावः । न वाऽस्त्रीपूर्वपदविवक्षितत्वात् * । न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । अस्त्रीपूर्वपदविवक्षितत्वात् । नात्र स्त्रीपूर्वपदं किं तर्हि अस्त्रीपूर्वपदं विवक्षितम् । उभयोरण्डमुभयोः पदमुभयोः शावः । यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुम् । इह तु कथं मृग्याः क्षीरं मृगक्षीरम् । अत्रापि न वास्त्रीपूर्वपदविवक्षितत्वादित्येव । कथं पुनः सतो नामाविवक्षा स्यात् । सतोऽविवक्षा भवति । तद्यथा । अलोमिका एडका । अनुदरा कन्या । असतश्च विवक्षा भवति । तद्यथा । समुद्रः कुण्डिका । विन्ध्यो वर्द्धितकमिति । अग्नेरीत्वाद्वरुणस्य वृद्धिर्विप्र-

---

ट्टाप् । भेकभार्य इति । भेकशब्दः क्रियाशब्दो मण्डूकजातिवाचित्वे तु भेकीभार्य इति भाव्यम् । जातेश्चेति पुंवद्भावनिषेधात् ॥ ३७ ॥

स्वाङ्गाच्चेतः ॥ स्वाङ्गाच्चेत इत्येतावत्सूत्रमिति मत्वा वार्त्तिकारम्भः ॥ ४० ॥

पुंवत् ॥ किमर्थमिति । कर्मधारये स्त्रियाः पुंवदिति सिद्धः पुंवद्भावो जातीयदेशीययोरपि तसिलादिष्विति मत्वा प्रश्नः । प्रतिषिद्धार्थमिति । प्रतिषिद्धेऽपि पुंवद्भावो यथा स्यादित्येवमर्थम् । नवेति । पुमान् वृत्तिवाक्यविषयः । स्त्रियां तु वाक्यमेव भवति वृत्तिस्त्वनभिधानान्न भवति । इह तु कथमिति । नहि पुंसा क्षीरस्य सम्बन्धसम्भवः । अत्रापीति । जात्यन्तरनिवृत्तिपरायां चोदनायां स्त्रीत्वमनुपकारित्वादविवक्षितमित्यर्थः । यत्र तु लिङ्गविशेष उपकारकस्तत्रासौ विवक्ष्यत एव यथा ऽजामूत्रेण पर्युक्षितं दातव्यमिति । असतश्चेति । विवक्षाया एव बलीयस्त्वमित्यनेन

तिषेधेन ॥ अग्नेरीत्वाद्वरुणस्य वृद्धिर्भवति विप्रतिषेधेन । अग्नेरीत्वस्यावकाशः, अग्नीषोमौ । वरुणस्य वृद्धेरवकाशः, वायुवारुणम् । इहोभयं प्राप्नोति । आग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेत । वरुणस्य वृद्धिर्भवति विप्रतिषेधेन । नैष युक्तो विप्रतिषेधः । द्विकार्ययोगो हि विप्रतिषेधः, नात्रैको द्विकार्ययुक्तः । कथम् । अग्नेरीत्वं वरुणस्य वृद्धिरिति नावश्यं द्विकार्ययोग एव विप्रतिषेधः किं तर्ह्यसंभवोपि । स चात्रास्त्यसम्भवः । कोऽसावसंभवः । अग्नेरीत्वमभिनिर्वर्तमानं वरुणस्य वृद्धिं बाधते । वरुणस्य वृद्धिरभिनिर्वर्तमाना अग्नेरीत्वं बाधते । एषोऽसंभवः । सत्यसंभवे युक्तो विप्रतिषेधः । पुंवद्भावाद् ह्रस्वत्वं खिद्घादिकेषु॥ । पुंवद्भावाद् ह्रस्वत्वं भवति विप्रतिषेधेन । पुंवद्भावस्यावकाशः, पटुभार्यः । मृदुभार्यः । खिति ह्रस्वत्वं भवतीत्यस्यावकाशः, कालिम्मन्यः । हरिणिम्मन्यः । इहोभयं प्राप्नोति । कालिम्मन्या । हरिणिम्मन्या । ह्रस्वो भवति विप्रतिषेधेन । घादिषु नद्या ह्रस्वो भवतीत्यस्यावकाशः, नर्तकितरा । नर्तकितमा । पुंवद्भावस्यावकाशः, दर्शनीयतरा । दर्शनीयतमा । इहोभयं प्राप्नोति । पट्वितरा । पट्वितमा । ह्रस्वो भवति विप्रतिषेधेन । के ह्रस्वो भवतीत्यस्यावकाशः, नर्तकिका । पुंवद्भावस्यावकाशः, दारदिका । इहोभयं प्राप्नोति । पाट्विका । मृद्विका । ह्रस्वत्वं भवति विप्रतिषेधेन । अथेदानीं ह्रस्वत्वे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्पुंवद्भावः कस्मान्न भवति । सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद् बाधितं तद्बाधितमेवेति ॥

घरूपकल्पचेलड्ब्रुवगोत्रमतहतेषु ङ्योऽनेकाचो ह्रस्वः ॥ ४३ ॥

ङीग्रहणं किमर्थम् । अनेकाचो ह्रस्व इतीयत्युच्यमाने खट्वातरा मालातरा अत्रापि प्रसज्येत । नैतदस्ति प्रयोजनम् । भाषितपुंस्कादित्युच्यते । एवमपि दत्तातरा गुप्तातरा अत्रापि प्राप्नोति । ईत इति वर्त्तते । क्व प्रकृतम् । स्वाङ्गाच्चेतोऽमा-

---

प्रतिपद्यते । समुद्रः कुण्डिकेति । असदेव समुद्रत्वं कुण्डिकायामसत् कुण्डिकात्वं समुद्रे वारोप्य शब्दप्रयोगः । वायुवारुणमिति । उभयत्र वायोः प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यानङ् न भवति । वायुवरुणौ देवतास्य सास्यदेवतेत्यण् देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदवृद्धिः । आग्निवारुणीमिति । नन्वीत्वमन्तरङ्गं बहिरङ्गा तूत्तरपदवृद्धिस्तद्धितापेक्षत्वादित्ययुक्तो विप्रतिषेधः । नैतदस्ति । इद्वृद्धावितीत्वस्यापवाद इत्वं विधीयते ततोपवादविषयापेक्षणाद्बहिरङ्गत्वमीत्वस्यात्र विषये । वरुणस्य वृद्धिमिति । दीर्घाच्च वरुणस्येतिनिषेधात् । इत्वं बाधतइति । इद्वृद्धाविति वचनात् । कालिम्मन्य इति । कालीमात्मानं मन्यते कालयेवाहमिति मन्यतइत्यर्थः । नर्त्तकितरेति । अत्र नकोपधाया इति पुंवद्भावः प्रतिषिद्धः । दारदिकेति । दरदोऽपत्यं स्त्री । द्व्यञ्मगधेत्यण् । तस्यातश्चेति लुक् । ततः प्रागिवात्क इति कः । तसिलादिष्विति पुंवद्भावः । ननु

निनीति । एवमपि ग्रामणीतरः सेनानीतरः अत्रापि प्राप्नोति । स्त्रियामिति वर्त्तते । एवमपि ग्रामणीतरा सेनानीतरा अत्रापि प्राप्नोति । स्त्रियाः स्त्रियामिति वर्त्तते । शेषप्रक्लृप्त्यर्थं तर्हि ङीग्रहणं कर्त्तव्यम् । नद्याः शेषस्यान्यतरस्यामिति । कश्च शेषः । अङी च या नदी ङ्यन्तं च यदेकाच् । अन्तरेणापि ङीग्रहणं प्रक्लृप्तः शेषः । कथम् । ईत इति वर्त्तते । अनीच या नदो ईदन्तं चापि यदेकाच् । शेषग्रहणं चापि कर्त्तुमशक्यम् । कथम् । अविशेषेण घादिषु नद्या अन्यतरस्यां ह्रस्वत्वमुत्सर्गस्तस्यानेकाच् इति नित्यं ह्रस्वत्वमपवादः । तस्मिन्नित्ये प्राप्ते उगितो विभाषेयमारभ्यते । यद्येवं लक्ष्मितरा तन्त्रितरा इति न सिध्यति । लक्ष्मीतरा तन्त्रीतरा इति प्राप्नोति । इष्टमेवैतत्संगृहीतं लक्ष्मीतरा तन्त्रीतरा इत्येव भवितव्यम् । एवं हि सौनागाः पठन्ति घादिषु नद्या ह्रस्वत्वे कृन्नद्याः प्रतिषेध इति ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठस्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः ॥ ४६ ॥ इह कस्मान्न भवति । अमहान् महान् संपन्नो महद्भूतश्चन्द्रमा इति । अन्यप्रकृतिरमहान् भूतप्रकृतौ महान् महत्येव । अन्यो महान् । अन्यः अमहान् भूतप्रकृतौ वर्त्तते । महान्

———————

परिगणितास्त्वनसिलाद्यो न च कप्रत्ययः परिगणितः । एवं तर्हि विप्रतिषेधाभिधानात् कप्रत्ययोपि तत्राभ्युपगत इत्यनुमीयते तेन नासौ परिगणितः ॥ ४२ ॥

घरूप ॥ ईत इति वर्त्तत इति । स्वाङ्गाच्चेत इत्यतः । स्त्रियाः स्त्रियामिति वर्त्तत इति । तेन स्त्रीवाचिन ईकारस्य ह्रस्वो विधीयमानो ग्रामणीशब्दस्य न भविष्यत्यनर्थकत्वादीकारस्य । शेषप्रक्लृप्त्यर्थमिति । विशिष्टस्य शेषस्य प्रक्लृप्त्यर्थमित्यर्थः । अङीच्च या नदीति । ब्रह्मबन्धुतरा ब्रह्मबन्धूतरेति । ईदन्तं चेति । स्त्रितरा स्त्रीतरेति । अविशेषेणेति । ईतोऽनेकाच इति विशेषानाश्रयात् । यद्येवमिति । यदीत इत्यनुवृत्त्या ङीग्रहणं शेषग्रहणं च प्रत्याख्याय स्त्रिया इत्यनेनेकारो विशेष्यते तदा लक्ष्मीतन्त्र्योरीकारः स्त्रियां न विहित इति नित्यह्रस्वत्वं नास्ति । नद्या अन्यतरस्यामित्यत्रापि स्त्रिया इत्यनुवर्त्तनाद् विकल्पेन ह्रस्वत्वं नास्ति । सति त्विह ङीग्रहणे स्त्रिया इत्यस्य प्रयोजनाभावादनुवृत्त्यभावान्नद्याः शेषस्येत्यनेन ह्रस्वः सिध्यतीति भावः । इष्टमिति । सति इह ङीग्रहणे नद्याः शेषस्येति विकल्पेन पक्षे ह्रस्वत्वं वचनप्रतिषेध्यमसति तु ङीग्रहणे स्त्रिया इत्यस्य सूत्रद्वयेनुवृत्त्या ह्रस्वस्याप्रसङ्गः । कृत्स्त्रिया इति नास्ति लक्ष्यभेद इति सिद्धं सर्वमिष्टम् ॥४३॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे षष्ठस्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम्॥

आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः ॥ महद्भूत इति । महच्छब्दो भूतशब्दश्चैकस्मिन्नर्थे चन्द्रादौ वर्त्तेते इति सामानाधिकरण्यादात्वं प्राप्नोति । अन्यप्रकृतिरिति । अन्यस्य महतः प्रकृतिः कारणमन्यप्रकृतिरमहान् । भूतप्रकृतिरमहान् । भूत-

महत्येव । तस्मादात्वं न स्यात् । तस्मादात्वं न भविष्यति । पुंवत्तु कथं भवेदत्र पुंवद्भावोऽपि तर्हि न प्राप्नोति । अमहती संपन्ना महद्भूता ब्राह्मणी । एवं तर्हि अमहति महान् हि वृत्तस्तद्वाची चात्र भूतशब्दोऽयम् । अमहति हि महच्छब्दो वर्तते तद्वाची भूतशब्दोऽयं प्रयुज्यते । किंवाची । महद्वाची । तस्मात् सिध्यति पुंवत् । तस्मात् सिध्यति पुंवद्भावः । यद्येवमात्वमपि प्राप्नोति । महद्भूतश्चन्द्रमा इति । निवर्त्यमात्वन्तु मन्यन्ते । आत्वमपि प्राप्नोति । नैष दोषः । कथम् ।

प्रकृताविति । भूतशब्दस्य प्रकृतिः कारकमर्थोऽर्थप्रतिपादनाय शब्दोच्चारणाच्छब्दस्यार्थः कारणमुच्यते । तदसमर्थो भूतशब्दार्थे महान् वर्तते । अमहतो भूतेन सामानाधिकरण्यं न तु महत इत्यर्थः । महान्महत्येवेति । महच्छब्दो महत्येव वर्तते न तु भूतार्थे, च्विविषये हि प्रकृतिः कर्त्री न विकृतिः । तथा हि संघीभवन्ति ब्राह्मणाः । पटीभवन्ति तन्तव इति प्रकृतिसंख्याश्रयं वचनं दृश्यते न विकृतिसंख्याश्रयम् । तथा भवं त्वं संपद्यसे त्वद्भवतीति प्रकृत्याश्रयः प्रथमपुरुषो भवति । न विकृत्याश्रयो मध्यमपुरुषः । ततश्च भूत इति निष्ठाप्रत्ययो भवनक्रियायाः कर्तर्यमहत्युत्पन्नो न तु विकारे महति । पुंवदिति । वैयधिकरण्यादात्ववत् पुंवद्भावोऽपि न प्राप्नोति । यथा च प्रकृतेः कर्तृत्वं दृश्यते तथा विकृतेरपि । सुवर्णपिण्डः खदिराङ्गारसवर्णे कुण्डले भवत इति विकारसंख्याश्रयद्विवचनदर्शनात्तथा क्लृपि संपद्यमाने चतुर्थीति विकाराच्चतुर्थी दृश्यते न प्रकृतेः । मूत्राय संपद्यते यवागूः उच्चाराय कल्पते यवान्नमिति । तथा असंघा ब्राह्मणाः संघः संपद्यते अपटस्तन्तवः पटः संपद्यत इति विकारसंख्याश्रयं वचनं दृश्यते । तत्र यदि महद्भूतेत्यत्र सामानाधिकरण्यमाश्रित्य पुंवद्भावो विधीयते तदा गोमतीभूतेत्यत्रापि प्राप्नोति । आत्वप्रसङ्गश्च । तत्र पुंवद्भावं तावत्साधयितुमाह एवं तर्हीति । अमहत्यर्थे महच्छब्दो वर्तत इति भूतशब्दसामानाधिकरण्ये पुंवद्भावो भवतीत्यर्थः । महद्वाचीति । अयं भावः । च्व्यन्तोऽत्र महच्छब्दः । च्विप्रत्ययश्च यदा प्रकृतिविकाररूपतामापद्यमाना विवक्ष्यते तदोत्पद्यते । परिणामविषयत्वात् च्विप्रत्ययस्य । यदा त्वेकोऽर्थः प्रकृतिविकारात्मकतयाऽऽश्रीयते तदा परिणामव्यवहारो भवति । यथाक्रम । जहद्धर्मान्तरं पूर्वमुपादत्ते यदा परम् । तत्त्वादप्रच्युतो धर्मी परिणामः स उच्यते इति ॥ यदा तूत्तरावस्था पूर्वावस्था नाश्रीयते तदा कर्तृभावस्तन्तवो भवन्ति पटो भवतीति । उक्तं च हरिणा । पूर्वावस्थामविजहत्संस्पृशद् धर्ममुत्तरम् । संमूर्छित इवार्थात्मा जायमानोऽभिधीयते इति ॥ तत्र विकारस्य कर्तृत्वाद् भूतशब्देन सामानाधिकरण्यात् सिद्धः पुंवद्भावः निवर्त्यमिति । पुंवद्भाववदात्वस्यापि प्रसङ्गात् । तदत्र क्व चित्सामानाधिकरण्यं क्व चिद्वैयधिकरण्यमाश्रित्य प्रयोगाः समर्थ्यन्ते महद्भूतेत्यत्र विकारभागः कर्तृत्वेनाश्रीयते । गोमतीभूतेत्यत्र तु प्रकृतिभागो महद्भूतश्चन्द्रमा इत्यत्रापि प्रकृतिभागः । संघीभवन्ति ब्राह्मणा इत्यादौ तु प्रकृतेरेव कर्तृत्वम् । च्व्यन्तस्य गतित्वाद् गतीनां च क्रियाविशेषकत्वात् संघीभवनलक्षणायां विशिष्टायां क्रियायां ब्राह्मणानां कर्तृत्वात् । संघः संपद्यत इत्यादौ तु वाक्ये जन्ममात्रस्य संघः कर्ता । यथा व्याकरणस्य सूत्रं करोतीति करोतिमात्रस्य सूत्रं कर्म । व्याकरणं सूत्रयतीत्यत्र सूत्रविशिष्ट-

यस्तु महतः प्रतिपदं समास उक्तः तदाश्रयं ह्यात्वम् । कर्तव्यं मन्यन्ते न लक्षणेन लक्षणोक्तश्चायम् । एवं तर्हि लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति प्रतिपदं यः समासो विहितः तस्य ग्रहणम् । कर्त्तव्यं मन्यन्ते न लक्षणेन लक्षणोक्तश्चायम् । इहापि तर्हि न प्राप्नोति महान् बाहुरस्य महाबाहुरिति । शेषवचनात्तु योऽसौ प्रारम्भात्स्वतो बहुव्रीहिः । तस्मात्सिद्ध्यति तस्मिन् । यस्माच्छेषो बहुव्रीहिरिति सिद्धेऽनेकमन्यपदार्थे इत्याह तेन प्रतिपदोक्तं तत्र भवति । प्रधानतो वा यतो वृत्तिः । अथ वा गौणमुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्ययः । यथा गौरनुबन्ध्योऽजोऽग्नीषोमीय इति न वाहीकोऽनुबध्यते । कथं तर्हि वाहीके वृद्ध्यात्वे भवतः । गौस्ति-

---

ष्ठ करोतेरर्थीकरणमेवमिहापि प्रकृतिविकृत्योर्भिन्नक्रियाविषये कर्तृत्वम् । तेन वृत्तौ प्रकृतिसंख्याश्रयं वचनमेवं महद्भूतशब्दः प्रकृतेरेव कर्तृत्वमवगमयितुं शक्तो महद्भूतेत्ययन्तु विकृतेरिति शेषाभाव । तत्र तु विकृतेः कर्तृत्वे प्रकृतिरानुमानिकी, महती संपन्ना केति सामर्थ्यादेवामहतीति गम्यते । प्रकृतेस्तु कर्तृत्वे सामर्थ्याद्वि-कारावस्था प्रतीयते । अमहान् संपन्नः केन धर्मेणेति महत्त्वेनेति गम्यते । अत्वं त्वं संपद्यते त्वद्भवतीत्यत्र तु वृत्तौ वाक्ये च प्रकृतेरेव कर्तृत्वमिति । तदाश्रयः पुरुषो भवति । मध्यमे तु क्रियमाणे युष्मदर्थस्य प्रकृतित्वं प्रतीयते त्वमन्यो भवसीति सर्वत्र चात्र शब्दशक्तिः प्रयोगानुसारिणी प्रमाणमेष तु न्यायो महद्भूत इत्यत्र परि-हारान्तरसंभवाद् महद्भूतेत्यत्र च पुंवद्भाववदात्वप्रसङ्गाद्भाष्यकृता नोक्तस्तद्दर्शय-ति यस्तु महत इति । सन्महदिति प्रतिपदोक्तसमासस्येह ग्रहणम् । महद्भूत इत्य-त्र तु कुगतिप्रादय इति लाक्षणिकः समास इत्यात्वाभावः । शेषवचनादिति । शे-षग्रहणमन्यपदार्थग्रहणं वा कर्त्तव्यमन्यतरेणाप्यस्य लाभादुभयोपादानन्तु पुनर्वि-धानार्थः पुनर्विधानाच्च प्रतिपदोक्तवद्बहुव्रीहिर्भवतीत्यर्थः संपद्यते । प्रधानतो विते । यस्मात् प्रधानस्य वृत्तिरस्ति तस्माद् गौणस्यात्वं न भवतीत्यर्थः । गुणादा गतो गौणः । मुखमिव मुख्यः प्रधानमित्यर्थः । शाखादिभ्यो य इति यप्रत्ययः । लो-के हि शब्द उच्चारिते गौणमुख्यार्थसंभवे मुख्यपदार्थे कार्याणि क्रियन्ते । व्याकर-णेऽपि स्वरूपमित्यत्र रूपग्रहणेन ज्ञापितं रूपवदर्थोऽप्यङ्गीक्रियत इति तत्रापि मु-ख्यस्यैवार्थस्य कार्येष्वङ्गीकरणम् । कथं पुनरत्र गौणता महदर्थस्य । उच्यते । यस्यानुपचरितं महत्त्वं स मुख्योऽर्थः । च्व्यन्तेन तु पूर्वानस्थ उपचरितोत्तरावस्थो ऽर्थोऽस्माभिधीयत इति महत्त्वममहत्युपचरितमिति गौणार्थाभिधायी महच्छब्दो यथा गौर्वाहीक इति वाहीके गोशब्दः । पुंवद्भावे तु शब्दविशेषस्यानाश्रयणाद्गौणमुख्य-न्यायानवतारान्महद्भूतेति पुंवद्भावः सिद्धः कथं तर्ह्यौदित्यत्र शब्दविशेषानाश्रयेऽपि गोभवदित्यत्र गौणमुख्यन्यायाश्रयेण प्रगृह्यसंज्ञा परिहृता । एवं तर्हि महद्भूतेत्यत्र स्त्रीत्वमर्थस्य मुख्यमेव तदाश्रयश्च पुंवद्भावो गोमतीभूतेत्यत्र तु प्रकृतेः कर्तृत्वाश्र-यणाद्वैयधिकरण्यात् पुंवद्भावाभावः । गोभवदित्यत्र त्वोदन्तस्य निपातस्य गौणा-र्थत्वात्प्रगृह्यसंज्ञाभावः । शब्दाश्रये च वृद्ध्यात्वे इति । प्रातिपदिकस्य सर्वनाम-स्थाने असंबुद्धौ सोश्च वृद्ध्यात्वविधानात्प्रातिपदिकस्य चान्वयव्यतिरेकाभ्यां कल्पि-

ष्ठति गामानयेति । अर्थाश्रय एतदेवं भवति । यद्धि शब्दाश्रयं शब्दमात्रे तद्भव-
ति । शब्दाश्रये च वृद्ध्यात्वे । महदात्वे घासकरविशिष्टेषूपसंख्यानं पुंवद्वचनं
चासमामाधिकरणार्थम् * । महदात्वे घासकरविशिष्टेषूपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ।
पुंवद्भावश्चासमानाधिकरणार्थो द्रष्टव्यः । महत्या घासो महाघासः । महत्याः करो
महाकरः । महत्या विशिष्टो महाविशिष्टः । अष्टनः कपाले हविषि * । अष्टनः
कपाले हविषि उपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । अष्टाकपालः । हविषीति किमर्थम् । अ-
ष्टकपालं ब्राह्मणस्य । गवि च युक्ते * । गवि च युक्तउपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ।
अष्टागवेन शकटेन । युक्त इति किमर्थम् । अष्टगवं ब्राह्मणस्य । अन्यप्रकृतिर-
महान् भूतप्रकृतौ महान् महत्सेव ॥ तस्मादात्वं न स्यात्पुंवत्तु कथं भवेत्तत्र ॥१॥
अमहति महान् वृत्तस्तद्वाची चात्र भूतशब्दोऽयम् ॥ तस्मात्सिद्ध्यति पुंवन्निष्ट-
त्वयमात्वं तु मन्यन्ते ॥ २ ॥ यस्तु महतः प्रतिपदं समास उक्तस्तदाश्रयं ह्यात्वम्॥
कर्त्तव्यं मन्यन्ते न लक्षणेन लक्षणोक्तश्चायम् ॥ ३ ॥ शेषवचनात्तु योसौ प्रसा-
रम्भात्कृतो बहुव्रीहिः ॥ तस्मात् सिध्यति तस्मिन् प्रधानतो वा यतो वृत्तिः ॥४॥

द्व्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः ॥ ४९ ॥ प्राक्शतादिति व-
क्तव्यम् * । इह मा भूत् । द्विशतम् । अष्टशतम् । द्विसहस्रम् । अष्टसहस्रम् ॥

विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम् ॥ ४९ ॥ सर्वेषांग्रहणं कि-

———————

ताभ्यामर्थवत्ताकल्पनात्तस्यामवस्थायां नास्ति गौणार्थत्वम् । पदान्तरसंम्बन्धे हि
पदस्य गौणार्थत्वाभिव्यक्तिः । अथ वा शब्दो न कदाचित् स्वार्थपरित्यागेनार्थान्त-
रमभिदधात्यनित्यत्वप्रसङ्गात् शब्दार्थसम्बन्धस्य ॥ गोत्वं तु क्व चिदारोपितं गो-
शब्दप्रयोजकं गौर्वाहीक इति । क्वचित्तु मुख्यम् । यथा रज्जुं सर्पत्वेनाध्यवसाय
सर्पशब्दः प्रयुज्यमानो न स्वार्थं जहात्यर्थस्तु विपर्यस्तः । तत्र पदस्य पदान्तरसंब-
न्धेऽर्थविपर्याससंभवात् पदकार्येष्वेव गौणमुख्यन्यायो न प्रातिपदिककार्येष्वित्य-
विपर्यस्त एव चार्थे वृद्ध्यात्वेऽनुभूय गोशब्दो वाहीके समारोपितगोत्वे प्रवर्त्तते ।
अग्निसोमौ माणवकावित्यत्राग्निस्तुत्स्तोमसोमा इति षत्वं न भवति । गौणत्वाद-
ग्निसोमशब्दार्थयोः प्रसिद्ध्यप्रसिद्धिकृतत्वान्मुख्यगौणव्यवस्थायाः । महदात्व इति ।
केचिदन्वाचये च शब्दंमन्यमाना महतो घासो महाघास इत्यत्राप्यात्वं वर्णय-
न्ति । यथा तु भाष्यं तथा समुच्चये चशब्द इति पुंवद्भावसन्नियोगेनात्वं विधीयमा-
नमन्यत्र न भवतीति लक्ष्यते । अष्टाकपाल इति । अष्टसु कपालेषु संस्कृत इति त-
द्धितार्थे समासः । संस्कृतं भक्षा इत्यण् तस्य द्विगोर्लुगिति लुक् । अष्टकपालमिति ।
समाहारे द्विगुः पात्रादिभ्यः प्रतिषेध इति स्त्रीत्वाभावः । अष्टागवेनेति । अष्टौ गावो
युक्ता अस्मिन्निति त्रिपदे बहुव्रीहौ द्वयोर्द्विगुर्गोरतद्धितलुकीति टच् समासान्त-
स्तत्र दीर्घत्वेन युक्तार्थसंप्रत्याद् गतार्थत्वाद्युक्तशब्दस्य निवृत्तिरथ वा समाहारे द्वि-
गुस्तत्र साहचर्यादभेदोपचारादष्टगवेन युक्तं शकटमष्टागवमुच्यते ॥ ४६ ॥

विभाषा ॥ मण्डूकगतय इति । द्व्यष्टन्शब्दार्थं त्रयमादेशो न शक्नोति व

मर्थम् । चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषांग्रहणं सर्वेषां विभाषा यथा स्यात् द्व्यष्टनः त्रेश्च । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृतं द्व्यष्टनोर्ग्रहणमनुवर्तिष्यते । यदि तदनुवर्तते, त्रेस्त्रयस् द्व्यष्टनोरपि त्रयआदेशः प्राप्नोति । नैष दोषः । मण्डूकगतयो ऽधिकाराः । तद्यथा । मण्डूका उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छन्ति तद्वदधिकाराः । अथ वा एकयोगः करिष्यते । द्व्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः, त्रेस्त्रयः । ततो विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषामिति । नैकयोगेऽनुवृत्तिर्भवति । अथ वा उभयं निवृत्तं तदपेक्षिष्यामहे ॥

हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु ॥ ५० ॥ यदण्ग्रहणमिदं प्रत्ययग्रहणम् । तत्र प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितः तदादेर्ग्रहणं भवतीति यदणन्ते प्राप्नोति । यदण्ग्रहणे रूपग्रहणं लेखग्रहणात् * । यदण्ग्रहणे रूपग्रहणं द्रष्टव्यम् । कुतः । लेखग्रहणात् । यदयं लेखग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न यदणन्ते भवतीति । अपर आह । अत्यल्पमिदं ज्ञाप्यते । सर्वत्रैवोत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे रूपग्रहणं द्रष्टव्यम् । कुतः । लेखग्रहणादेव । किं प्रयोजनम् । कुमारीगौरितरा । घादिषु नद्या ह्रस्वो भवतीति ह्रस्वत्वं प्रसज्येत । यद्येतज्ज्ञाप्यते खित्यनव्ययस्येति खित्येवानन्तरस्यानव्ययस्य ह्रस्वत्वं प्राप्नोति । खित्यनन्तरो ह्रस्वभावी नास्तीति कृत्वा खिदन्ते उत्तरपदे भविष्यति । ननु चायमस्ति स्तनन्धय इति । अत्रापि शपा व्यवधानम् । एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम् । एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव । अथ वैतज्ज्ञापयत्याचार्यः

प्तुमिति त्रयआदेशेन संबन्धाभावादिहैव द्व्यष्टनोरभिसंबन्धः । अथ वेति । एकाभवनक्रिया आत्वत्रय आदेशकर्तृकोपादीयते । ततो यस्मिन् काले द्व्यष्टनोरात्वं तस्मिन्नेव त्रिशब्दस्य त्रयआदेश इत्यर्थः । अथ वोभयमिति । समुदायोऽपेक्ष्यते स तु एक एवेत्यनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेत्यपि नास्ति ॥ ४९ ॥

हृदय ॥ रूपग्रहणमिति स्वरूपस्य ग्रहणं न तु तदन्तस्येत्यर्थः । लेखग्रहणादिति । एतद्वचनान्यथानुपपत्त्या च लेखशब्दोऽणन्तो गृह्यते न तु यञन्त इति घाञि हृदयलेख इत्येव भवति । सर्वत्रैवेति । प्रकरणापेक्षं ज्ञापकमाश्रीयते न त्वेतद्योगापेक्षमेवेत्यर्थः । कुमारीगौरितरेति । उदाहरणदिगियं समासस्तूदाहार्यः कुमारगौरितरेति । अत्र हि घान्तउत्तरपदे पुंवद्भावं बाधित्वा ह्रस्वः स्यात् । संज्ञाविधौ च प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधेः प्रतिषेध उत्तरपदाधिकारे तूत्तरपदस्य घेन विशेषणात्स्यादेव तदन्तविधिः । संज्ञाविधौ तदन्तविधिनिषेधस्य तु फलं हवत्तीर्णं इत्यत्र धातुतकारस्य नत्वनिवारणम् । विशेष्यानिर्देशात्तत्त्वे निष्ठया तदन्तविध्यभावात् क्तक्तवतुतकारस्यैव नत्वं प्रवर्तते । ननु चायमिति । शपैव कर्तुरभिधानाच्छपोऽप्रवृत्तिं मन्यते । अत्रापीति । तथा पचतीत्यत्र लेनाभिहिते कर्त्तरि शप् भवति एवमत्रापीति भावः । एकादेशे कृत इति । अयादेशात् परत्वादेकादेश इति भावः । स्थानिवद्भावादिति । श्रुतेर्लिङ्गं दुर्बलमिति स्थानिवद्भावो न बाध्यते । अथ वेति ।

खित्यनन्तरस्य न भवतीति यदयमनव्ययस्येति प्रतिषेधं शास्ति । नहि खित्यनन्तरमव्ययमस्ति ॥

पादस्य पदाऽज्यातिगोपहतेषु ॥ ५२ ॥ पदादेशे ऽन्तोदात्तनिपातनम् * । पदादेशेऽन्तोदात्तनिपातनं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । पदोपहतार्थम् । पादेनोपहतं पदोपहतम् । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे पूर्वपदान्तोदात्तत्वं यथा स्यात् । उपदेशिवद्वचनं च स्वरसिद्ध्यर्थम् * । उपदेशिवद्भावश्च वक्तव्यः। किं प्रयोजनम् । स्वरसिद्ध्यर्थम् । उपदेशावस्थायामन्तोदात्तनिपातने कृते समासकृते समासस्वरेण बाधनं यथा स्यात् । पदाजिः । पदातिः ॥

पद्यत्यतदर्थे ॥ ५३ ॥ पद्भावे इके चरतावुपसंख्यानम् * । पद्भावे इके चरतावुपसंख्यानं कर्तव्यम् । पादेन चरति पदिकः ॥

वा घोषमिश्रशब्देषु ॥ ५६ ॥ निष्के चोपसंख्यानम् * । निष्के चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । पन्निष्केण । पदनिष्केण ॥

उदकस्योदः संज्ञायाम् ॥ ५७ ॥ संज्ञायामुत्तरपदस्य २ चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । लोहितोदः । क्षीरोद इति ॥

एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्याम् ॥ ५९ ॥ एकहलादाविति किमर्थम् । उदकस्थानम् । उच्यमानेऽप्येतस्मिन् वचनेऽत्रापि प्राप्नोति । एतदप्येकहलादि । किं कारणम् । एकैकवर्णवृत्तित्वाद्वाचः । उच्चरितप्रध्वंसित्वाच्च वर्णा-

---

नह्यव्ययात्परः खित्प्रत्ययः संभवति ॥ ५० ॥

पादस्य ॥ पादशब्दो वृषादित्वात् स्वाङ्गशिटामदन्तानामिति वाद्युदात्तस्तदादेश आन्तर्यादाद्युदात्त एव प्राप्नोतीत्याह पदादेश इति । पदोपहतमिति । अत्र तृतीया कर्मणीत्यनेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरो ऽन्तोदात्तत्वं भवति । तत एकादेशः स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति पक्षे स्वरितः पक्षे तूदात्तः । उपदेशिवद्वचनमिति । यथोपदेशिनः सतिशिष्टेन स्वरेण बाध्यते तथास्यापीत्यर्थः । समासस्वरेणेति । समासाश्रयेण कृत्स्वरेणेत्यर्थः ॥ ५२ ॥

पद्य ॥ पदिक इति । पर्पादिभ्यः ष्ठन्निति ष्ठन् प्रत्ययः ॥ ५३ ॥

उदक ॥ उदकशब्दसमानार्थ उदशब्दो विद्यते तथा चाप्रसन्नः प्रसन्नोदेमित्यसंज्ञायामप्युदशब्दः प्रयुज्यते । संज्ञायां तूदकशब्दप्रयोगनिवृत्त्यर्थमुदादेशविधानमित्याहुः । एतदन्ये न मृष्यन्ति । एवमभ्युपगमे वक्ष्यमाणो विकल्पो ऽनर्थकः स्यात् ॥ ५७ ॥

एक ॥ एकहलादाविति किमर्थमिति । अतिप्रसङ्गनिवारणासामर्थ्यादनर्थकमिति भावः । एतदपीति । सकारस्यैवादित्वात् । एकैकवर्णवृत्तित्वादिति । यद्यनेकस्य वर्णस्य युगपदुच्चारणं स्यात्तदा स्थानशब्द एकहलादिर्न स्यात् । क्रमोच्चारिता अपि वर्णा यद्यवतिष्ठेरन् घटादिवत्तदा स्थानशब्दे युगपद्बुद्धयारुपलम्भादहादित्वं

नाम्। एकैकवर्णवर्तिनी वाक् न द्वौ युगपदुच्चरति। तद्यथा। गौरित्युक्ते यावद् गकारे वाक् प्रवर्तते न तावदौकारे न विसर्जनीये। यावदौकारे न तावद् गकारे न विसर्जनीये। यावद्विसर्जनीये न तावद् गकारे नापि औकारे। उच्चरितप्रध्वंसित्वाच्च वर्णानाम्। उच्चरितो वर्णः प्रध्वस्त इति। अथापरः प्रयुज्यते न वर्णो वर्णान्तरस्य सहायः। एवं तर्हि एकहलादावित्युच्यते सर्वश्चैवैकहलादिः तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते। साधीयो य एक हलादिरिति। कश्च साधीयः। यत्रैकं हलमुच्चार्याजुच्यते॥

इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य॥ ६१॥ इको ह्रस्वत्वमुत्तरपदमात्रे २ वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। अलाबुकर्कन्धुदृन्भुफलमिति। किं पुनः कारणं न सिध्यति। सर्वान्ते लोकाविज्ञानम् *। लोकाविज्ञानाद्धि यदेतत् सर्वान्तं पदं तस्मिन् पूर्वपदस्य ह्रस्वत्वं स्यात्। अथ वा एवं विग्रहः करिष्यते। अलाबूश्च कर्कन्धूश्च अलाबुकर्कन्ध्वौ अलाबुकर्कन्ध्वौ च दृन्भूश्च अलाबुकर्कन्धुदृन्भ्वः अलाबुकर्कन्धुदृन्भूनां फलमलाबुकर्कन्धुदृन्भुफलमिति। यद्येवं दृन्भ्वाः पूर्वनिपातः प्राप्नोति। राजदन्तादिषु पाठः करिष्यते। अथ वा एवं विग्रहः करिष्यते। दृन्भ्वाः फलं दृन्भुफलं कर्कन्धूश्च दृन्भूफलं च कर्कन्धुदृन्भुफलमलाबूश्च कर्कन्धुदृन्भुफलं च अलाबुकर्कन्धुदृन्भुफलमिति। एवमपि फलेनाकृतोऽभिसंबन्धो भवति। नैष दोषः। प्रत्येकं फलशब्दः परिसमाप्यते। इयङुवङ्प्रतिषेधः *। इयङुवङ्भाविनामव्ययानां च प्रतिषेधो वक्तव्यः। श्रीकुलम्। भ्रूकुलम्। काण्डीभूतम्। कुड्यीभूतं वृषलकुलम्। अभ्रुकुंसादीनामिति वक्तव्यम्। भ्रूकुंसः। भ्रुकुंसः। भ्रूकुटिः। भ्रुकुटिः। अपर आह। अकारो भ्रूकुंसादीनामिति वक्तव्यम्। भ्रकुंसः। भ्रकुटिः॥

यद्यतस्तु नोच्चारणेनाप्युपलब्धौ वर्णानां यौगपद्यन्नस्मादेकस्यैव हल आदित्वमिति नार्थ एकग्रहणेन हलादावित्येवाजादिनिवृत्त्यर्थं वक्तव्यमिति भावः। तत्र प्रकर्षगतिरिति। असहायवाच्येकशब्द आश्रीयते। समानजातीयश्च सहायत्वेन प्रसिद्धतर इति स एव निवर्त्यते तत्र यद्यप्युच्चारणे उपलब्धौ वा वर्णो वर्णस्य न सहायस्तथापि बुद्धौ कृत्वा सर्वाश्रेष्ठा इत्यनेन न्यायेन यस्यानन्तरं द्वितीया हल् नोच्चार्यते सोऽसहायो हलादिरस्येत्याश्रीयते॥ ५९॥

इको॥ उत्तरपदमात्र इति। यस्यान्यापेक्षया व्यभिचार्युत्तरपदत्वं तस्मिन्नपीत्यर्थः। अलाबुकर्कन्ध्वाविति। जातिपरत्वाभावादेकवद्भावो न कृतः। यद्येवमिति। अल्पाच्तरमित्यनेन। त्रयाणां तु द्वन्द्वे तन्त्रे तरप्निर्देशे ऽल्पाच्तरत्वाभावात् पूर्वनिपाताप्रसङ्गः। प्रत्येकमिति। ओरञित्यत्र फले लुकि कृते नपुंसकाप्य ह्रस्वत्वमिति प्रकारान्तरेणोक्तं भवति॥ ६१॥

एकतद्धिते च ॥ ६२ ॥ एकतद्धिते किमुदाहरणम् । एकत्वमेकतेति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । पुंवद्भावेनाप्येतत् सिद्धम् । कथम् । तसिलादिष्वाकृत्वसुच इति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । एकस्या आगतमेकरूप्यमेकमयम् । इदं चाप्युदाहरणमेकत्वमेकता । ननु चोक्तं पुंवद्भावेनाप्येतत्सिद्धमिति । न सिद्ध्यति । उक्तमेतत् त्वतलोर्गुणवचनस्येति । अथोत्तरपदे किमुदाहरणम् । एकशाटी । नैतदस्ति । पुंवद्भावेनाप्येतत्सिद्धम् । कथं पुंवद्भावः । समानाधिकरणलक्षणः पुंवद्भावः । इदं तर्हि एकस्याः क्षीरमेकक्षीरम् । इदं चाप्युदाहरणम् । एकशाटी । ननु चोक्तं पुंवद्भावेनाप्येतत्सिद्धमिति । न सिद्ध्यति । न कोपधाया इति प्रतिषेधः प्राप्नोति । नैषोऽस्ति प्रतिषेधः । उक्तमेतत् । कोपधप्रतिषेधे तद्धितवुग्रहणमिति ॥

खित्यनव्ययस्य ॥ ६६ ॥ खिति ह्रस्वप्रसिद्धिरनजन्तत्वात् । खिति ह्रस्वस्याप्रसिद्धिः । कालिम्मन्या । हरिणिम्मन्या । किं कारणम् । अनजन्तत्वात् । मुमि कृते ऽनजन्तत्वाद् ह्रस्वत्वं न प्राप्नोति । सिद्धं तु ह्रस्वान्तस्य मुम्वचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । ह्रस्वान्तस्य मुम्भवतीति वक्तव्यम् । सन्नियोगाद्वा * । अथ वा सन्नियोगः करिष्यते । क एष यत्नश्चोद्यते सन्नियोगो नाम । चकारः कर्तव्या मुम् च । किं च । यच्चान्यत्प्राप्नोति । ह्रस्वत्वम् । सिद्ध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं खिति ह्रस्वाप्रसिद्धिरनजन्तत्वादिति । परिहृतमेतत् । सिद्धन्तु ह्रस्वान्तस्य मुम्वचनादिति । तत्तर्हि ह्रस्वग्रहणं कर्त्तव्यम् । न कर्त्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्त्तते । क्व प्रकृतम् । इको ह्रस्वो ऽङ्यो गालवस्येति । तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । खितीत्येषा सप्तमी ह्रस्व इति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति । अथ वा खिति ह्रस्वो भव-

---

एक ॥ त्वतलोर्गुणवचनस्येति । एकशब्दो यदा संख्यावाची तदा गुणवचनः यदा असहायवाची तदा गुणवचनो न भवति । उक्तमेतदिति । नकोपधाया इति प्रतिषेधाभावे स्त्रियाः पुंवदित्यनेनात्र पुंवद्भावो न तु पुंवत्कर्मधारयेत्यनेन । तस्य प्रतिषिद्धार्थत्वात् । अथोच्येत । परत्वात्कर्मधारयलक्षणेन पुंवद्भावेन भाव्यमिति । नैतदस्ति । परत्वाश्रयणे ह्रस्वत्वेनैवानेन परत्वाद्भाव्यम् । भाष्यकारस्तु तात्पर्येणोदाहरणत्वमस्य निराकृतवान् रूपस्यान्यथासिद्धत्वात् ॥ ६२ ॥

खित्य ॥ खितिह्रस्वप्रसिद्धिरिति । इह ह्रस्वश्रुत्याच्युपस्थापिते ऽचा पूर्वपदस्य विशेषणादजन्तस्य ह्रस्वेन भाव्यं पूर्वपदेन त्वचि विशेष्यमाणे वाङ्मन्यादिष्वपि ह्रस्वप्रसङ्गस्तत्र मुमि कृते ऽनजन्तत्वाद् ह्रस्वाप्रसङ्गः । अथ स्तनन्धयादिषु सावकाशो मुमागमः कालिम्मन्यादिषु ह्रस्वत्वेन बाध्यते तथापि मुम् प्राप्नोतीति मुमर्थो यत्नः कर्त्तव्यः । अत्रोत्तरमाह सिद्धं त्विति । सन्नियोगाद्वेति । सन्नियोगो यौगपद्यमित्यर्थः । खितीत्येषा सप्तमीति । इह सूत्रे ह्रस्वस्य विधीयमानत्वात् खितीति

तीत्युच्यते । खित्यनन्तरो ह्रस्वभावी नास्तीति कृत्वा भूतपूर्वगतिर्विज्ञास्यते । अजन्तं यद् भूतपूर्वमिति । अथ वा कार्यकालं संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्र द्रष्टव्यं खिति ह्रस्वो भवतीत्युपस्थितमिदं भवति अच इति । तत्र वचनादनजन्तस्यापि भविष्यति । इहापि तर्हि वचनात्प्राप्नोति । वाङ्मन्य इति । नैतदस्ति । इक इति वर्तते । एवमपि खट्वंमन्यः, अत्र न प्राप्नोति । नैष दोषः । आब्ग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्त्तते । क्व प्रकृतम् । ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलमिति । एवमपि कीलालंमन्यः । शुभंयंमन्यः, अत्र न प्राप्नोति । तस्मात् पूर्वोक्तावेव परिहारौ ॥

इच एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च ॥ ६८ ॥ अमः प्रत्ययवदनुदेशे किं प्रयोजनम् । अमः प्रत्ययवदनुदेशे प्रयोजनमात्वपूर्वसवर्णगुणेयङुवङादेशाः * । प्रयोजनम् । आत्वं प्रयोजनम् । गांमन्यः । पूर्वसवर्णः प्रयोजनम् । स्त्रींमन्यः । गुणः प्रयोजनम् । नरंमन्यः । इयङुवङौ प्रयोजनम् । श्रियंमन्यः । भ्रुवंमन्यः । अमः प्रत्ययवदनुदेशे आत्वपूर्वसवर्णाप्रसिद्धिरप्रथमात्वात् * । अमः प्रत्ययवदनुदेशे आत्वपूर्वसवर्णयोरप्रसिद्धिः । किं कारणम् । अप्रथमात्वात् । प्रथमयोरित्युच्यते । न चात्र प्रथमां पश्यामः । किं च भो आत्वं प्रथमयोरित्युच्यते न खलु प्रथमयोरित्युच्यते प्रथमयोरिति विज्ञायते । कथम् । अम्शसोरित्युच्यते त एवं विज्ञास्यामः शस्सहचरितो योऽम्शब्दः । कश्च शस्सहचरितः । प्रथमैव । ननु च प्रत्ययवदनुदेशाद्भविष्यति । न सिद्ध्यति । किं कारणम् । सामान्यातिदेशो हि विशेषानतिदेशः । सामान्ये ह्यतिदिश्यमाने विशेषोऽनतिदिष्टो भवति । तद्यथा ।

सप्तम्याः षष्ठीप्रकल्पनं नास्ति । उत्तरसूत्रे तु खितीत्यनुवृत्ता सप्तमी ह्रस्व इति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयति । तत्र कालिमन्यादिषु च पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या कृते ह्रस्वान्तस्य मुमागम इति ह्रस्वमुमागमयोर्निमित्तनिमित्तिभावादुत्सर्गापवादभावाभावः। अथ चेति। पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या ह्रस्वस्यापि ह्रस्वेन भाव्यमित्येकविषयत्वाद् ह्रस्वमुमागमयोरुत्सर्गापवादभावाभावाद् विरोधाभावाच्च मुमि कृते भूतपूर्वाजन्तत्वाश्रयेण ह्रस्वः प्रवर्तते । तत्र वचनादिति । पूर्वपदेनाज्विशेष्यते खितीत्यनेन च । तत्र येन नाव्यवधानमिति न्यायेन मुमि कृते एकहल्व्यवहितस्याचो ह्रस्वप्रवृत्तिः ॥ ५६ ॥

इच ॥ शसा सहचरित इति । साहचर्यं विशेषस्मृतिहेतुर्भवति यथा रामलक्ष्मणाविति तथा औतोऽम्शसोरित्यत्र शस्सहचरितस्यामो ग्रहणादन्यस्य ग्रहणाभावः । सामान्यातिदेश इति । सामान्यस्य शब्दार्थत्वाद्विशेषाणां त्वशब्दार्थत्वात्सामान्यशब्दोपादानेनातिदेशः क्रियमाणः सामान्यनिबन्धनमेव कार्यं प्रापयति न तु विशेषनिबन्धनम् । विशेषशब्दाश्रयेण त्वतिदेशे क्रियमाणे तस्मिन् विशेषे यत्कार्यं सामान्यनिबन्धनं विशेषनिबन्धनं च तत्सर्वमतिदिश्यते । आत्वपूर्वसवर्णवत्

ब्राह्मणवदस्मिन् क्षत्रिये वर्तितव्यमिति सामान्यं यद् ब्राह्मणकार्यं तत् क्षत्रिये ऽतिदिश्यते । यद्विशिष्टं माठरे कौण्डिन्ये वा न तदतिदिश्यते । एवमिहापि सामान्यं यत्प्रत्ययकार्यं तदतिदिश्यते यद्विशिष्टं द्वितीयैकवचनं भवति प्रथमयोरिति न तदतिदिश्यते । सिद्धं तु द्वितीयैकवचनवद्वचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । द्वितीयैकवचनवद्वचनात् * । द्वितीयैकवचनवद्भवतीति वक्तव्यम् । एकशेषनिर्देशाद्वा * । अथ वैकशेषनिर्देशोयम् । अम् च अम् च अम् । इच एकाचः अम् भवति अम् प्रत्ययवच्चास्मिन् कार्यं भवति । अथह कथं भवितव्यम् । श्रियमात्मानं मन्यते ब्राह्मणकुलम् । श्रियंमन्यं ब्राह्मणकुलम्, आहो स्विच्छ्रिमन्यमिति। श्रियं मन्यमिति भवितव्यम् । स्वमोर्नपुंसकादिति लुक्कस्मान्न भवति । नाप्राप्ते लुक्ययमारभ्यते । स यथैव सुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्येयं बाधते एवं स्वमोर्नपुंसकादित्येतमपि लुकं बाधेत । न बाधते । किं कारणम् । येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति । न चाप्राप्ते सुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्येतस्मिन्नेतदारभ्यते स्वमोर्नपुंनकादित्येतस्मिन् पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च । अथ वा मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते इत्येवमयममागमः सुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्येतं बाधते स्वमोर्नपुंसकादित्येतन्न बाधते । एवं तर्ह्यसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे इत्यसिद्धत्वाद्बहिरङ्गलक्षणस्यामोऽन्तरङ्गलक्षणो लुक् न भविष्यति । नैषा परिभाषेहोत्तरपदाधिकारे शक्या विज्ञातुम् । इह हि दोषः स्यात् । द्विषन्तपः । परन्तप इति । संयोगान्तलोपो न स्यात् । तस्माच्छ्रिमन्यमित्येव भवितव्यम् ॥

कारे सत्यागदस्य ॥ ७० ॥ अस्तुसत्यागदस्य कारउपसंख्यानम् * । अस्तुसत्यागदस्य कारउपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । अस्तुंकारः । सत्यंकारः । अगदं-

---

गुणस्याप्यसिद्धिर्वक्तव्या । एकशेषनिर्देशाद्वेति । यद्यपि सहविवक्षायामेकशेषोऽत्र च तस्या असंभवाऽमागमस्य विधेयत्वादपरस्यामः प्रत्ययविशेषणत्वात्तथापि जातिपक्षाश्रयेण वृक्षाद्यर्थः प्रत्याख्यात एकशेषः सहविवक्षाया अभावे ऽपि संज्ञापरिभाषावल्लक्षणाङ्गं विज्ञायते । अथेति । अत्र विषये श्रीशब्दो ब्राह्मणकुले स्वलिङ्गपरित्यागेन वर्तते यथा प्रष्ठादयः पुंयोगात् स्त्रियां वर्तमानाः स्वलिङ्गमपहाय स्त्रीलिङ्गमुपाददते । नाप्राप्ते लुकीति । अमागमोऽमप्रत्ययवदित्यातिदेशात् कार्याण्यात्मविनाशं वर्जयित्वा प्रतिपद्यते । विधानसामर्थ्याद्धि लुकं न प्रतिपद्यते । तथा परिधिर्यूपो भवतीति यूपकार्याणि तक्षणं विहाय परिधौ क्रियन्तेऽतष्ट्राः परिधयो भवन्तीति वचनात्तक्षणे परिधित्वहानिप्रसङ्गात् । द्विषन्तप इति । संयोगान्तलोपो न स्यादिति केचिदाहुः । एतत्तु द्वयोरेकस्य वा तकारस्य श्रुतौ विशेषानवधारणादन्ये ऽसाधु मन्यमाना अनुस्वाराप्राप्तिलक्षणं दोषमाहुः । एवं च परन्तप इत्यपि समर्थितं भवति ॥ ६८ ॥

कारः । भक्षस्य छन्दसि * । भक्षस्य छन्दस्युपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । तस्य ते भक्षङ्कारस्य । छन्दसीति किमर्थम् । भक्षकारस्य तन्मतमिति । धेनोर्भव्यायाम् * । धेनोर्भव्यायामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । धेनुभव्या । लोकस्य पृणे * । लोकस्य पृणउपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । लोकं पृणस्य धन्विनः । इत्ये ऽनभ्याशस्य * - इत्ये ऽनभ्याशस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । अनभ्याशमित्यम् । भ्राष्ट्राग्न्योरिन्धे *। भ्राष्ट्राग्न्योरिन्ध उपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । भ्राष्ट्रमिन्धः । अग्निमिन्धः । गिले ऽगिलस्य * । गिलेऽगिलस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । तिमिंगिलः । अगिलस्येति किमर्थम् । गिलगिलः । गिलगिले च * । गिलगिले चेति वक्तव्यम् । तिमिंगिलगिलः । उष्णभद्रयोः करणे * । उष्णभद्रयोः करणउपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । उष्णंकरणम् । भद्रंकरणम् । सूतोग्रराजभोजकुलमेरुभ्यो दुहितुः पुत्रड्वा * । सूतोग्रराजभोजकुलमेरुभ्यो दुहितुः पुत्रड् वा भवतीति वक्तव्यम् । सूतपुत्री । सूतदुहिता । सूत । उग्रपुत्री । उग्रदुहिता । उग्र । राजपुत्री । राजदुहिता । राज। भोजपुत्री। भोजदुहिता । भोज। कुलपुत्री। कुलदुहिता । कुल । मेरुपुत्री । मेरुदुहिता । मेरु ॥

रात्रेः कृति विभाषा ॥ ७२ ॥ किमियं प्राप्ते विभाषा आहोस्विदप्राप्ते। कथं च प्राप्ते कथं चाऽप्राप्ते । यदि खितीत्यनुवर्त्तते ततो नित्यं प्राप्ते । अथ नानुवर्तते तदाऽप्राप्ते । रात्रेरप्राप्ते विभाषा प्राप्ते नित्यो विधिः । रात्रिम्मन्यः । अप्राप्ते विभाषा । रात्र्यटः । रात्रिमटः ॥

नलोपो नञः ॥ ७३ ॥ किमर्थं नञः सानुबन्धकस्य ग्रहणं क्रियते । न नस्येत्येवोच्येत । नस्येतीत्युच्यमाने कर्णपुत्रः पर्णपुत्र इत्यत्रापि प्रसज्येत । नैष दोषः । अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्येवमत्र न भविष्यति । एवमपि प्रश्नपुत्रो विश्नपुत्र इत्यत्रापि प्राप्नोति । नैष दोषः । अननुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्ये-

---

कारे ॥ अस्तुङ्कार इति । अभ्युपगमकरणमुच्यते । सत्यङ्कारः । शपथकरणम्। अशपथेऽपि डाचं परत्वात् बाधित्वा कारशब्दे मुम् भवति । अगदङ्कारो विषप्रतिपक्षद्रव्यकरणम् । भक्षकारस्येति । यागशेषद्रव्यभक्षणस्य कर्त्तुरित्यर्थः । धेनुंभव्याशब्देन भविष्यन्ती धेनुरुच्यते । भव्यगेयेति कर्त्तरि कृत्यो धेनुर्भव्येति विशेषणसमासः । लोकं पृणस्येति । पृणतिः पूरणार्थः । लोकस्य पूरकस्येत्यर्थः । इत्य इति । अनभ्याशं दूरमित्यमस्येति समासः । दूरात्परिहर्त्तव्य इत्यर्थः । तिमिङ्गिलगिल इति । तिमिंगिलगिल इति समासः । तिमिङ्गिलं गिलतीति व्युत्पत्तौ नार्थ उपसंख्यानेन ॥ ७० ॥

रात्रेः ॥ प्राप्ते नित्य इति । पूर्वविप्रतिषेधेनेति भावः ॥ ७२ ॥

सेवमस्य न भविष्यति । एवमपि वामनपुत्रः पामानपुत्र इत्यत्रापि प्राप्नोति । तस्मात् सानुबन्धकग्रहणं कर्त्तव्यम् । नञो नलोपे अवक्षेपे तिङ्युपसंख्यानम् * । नञो नलोपे ऽवक्षेपे तिङ्युपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । अपचसि वै त्वं जाल्म । अकरोषि वै त्वं जाल्म ॥

तस्मान्नुडचि ॥ ७४ ॥ किमर्थं तस्मादित्युच्यते । न नुडचीत्येवोच्येत नुडचीतीयत्युच्यमाने नञ एव नुट् प्रसज्येत । एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते तत्रायमप्यर्थः । तदोः सः सावनन्त्ययोरिति तदोर्ग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति तत्र हि तवर्गनिर्देशे एतत्प्रयोजनम् इह मा भूत् अनेषः करोतीति । यावता पूर्वान्तोयं न दोषो भवति । नैवं शक्यम् । इह हि अनुष्ण इति नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपः प्रसज्येत । नुग्वचनान्न भविष्यति । ङमुट् तर्हि प्राप्नोति । तस्मात्परादिः कर्त्तव्यः । परादौ च क्रियमाणे तस्मादिति च वक्तव्यम् ॥

एकादिश्चैकस्य चादुक् ॥ ७६ ॥ किमर्थमादुगुच्यते न अदुगेवोच्येत का रूपसिद्धिः । एकान्नविंशतिः । एकान्नत्रिंशत् । सवर्णदीर्घत्वेन सिद्धम् । न सिध्यति । अतो गुण इति पररूपत्वं प्राप्नोति । एवं तर्ह्यदुट् करिष्यते । अदुट् चाशक्यः कर्त्तुम् । आनुनासिक्यं हि न स्यात् । यद्धि तद्यरोनुनासिकेनुनासिको वेति । पदान्तस्येत्येवं तत् । किं पुनः कारणम् । पदान्तस्येत्येवं तादिति । इह मा भूत् ब्रध्नः बुध्नाति गृभ्णातीति । एवन्तर्ह्यनुट् करिष्यते । अनुट् चाशक्यः कर्त्तुम् । विभाषया ह्यानुनासिक्यम् । तेनेदमेव रूपं स्यात् एकान्नविंशतिरिति । इदं न स्यादेकाद् न विंशतिरिति । अस्तु तर्ह्यदुगेव । ननु चोक्तमतो गुण इति पर-

---

नञो ॥ किमर्थमिति । चादिष्वननुबन्धक एव पठ्यतां स एव चेहानुक्रियतामिति भावः । अर्थवद्ग्रहण इति । उणादीनामव्युत्पन्नत्वात्तस्यानर्थक्यमव्युत्पत्तिपक्षाश्रयणे च नकारोपि न भवति किं तर्हि णकारः । व्युत्पत्तिपक्षे हि णत्वस्य पूर्वत्रासिद्धत्वान्नकारो भवति । तस्मादिति । अथ क्रियमाणे ऽपि सानुबन्धकग्रहणे स्त्रैणपुत्र इत्यत्र कस्मान्न भवति । प्रत्ययञित्वस्य वृद्धिस्वरयोश्चरितार्थत्वान्निपातञित्वस्य त्वनन्यार्थत्वात् । अवक्षेपे तिङीति । अवक्षेपो निन्दा ॥ ७३ ॥

तस्मा ॥ नञ एवेति । तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति वचनात्तस्मादिति तूच्यमाने पञ्चमीनिर्देशसामर्थ्यात्तस्मादित्युत्तरस्येति परिभाषोपस्थानादजादेरुत्तरस्य पदस्य नुड् भवति । सप्तमीनिर्देशो ऽप्यागमसंबन्धे युज्यते । अवयवत्वादागमस्यावयविन आधारत्वात्संबन्धाविवक्षायान्तु षष्ठी भवतीति । तवर्गादिनिर्देश इति । तदोरित्यपनीय तोरित्येवमनिर्देशो इत्यर्थः । अनेषः करोतीति । परादावपि नुटि बहिरङ्गत्वात्तस्यासिद्धत्वात्तोः सः सावित्यपि क्रियमाणे सत्वं न भविष्यतीति चिन्त्यमेतत् ॥ ७४ ॥

रूपत्वं प्राप्नोतीति । नैष दोषः । अकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यति । यदि तर्हि प्राप्नुवन् विधिरकारोच्चारणसामर्थ्याद् बाध्यते । सवर्णदीर्घत्वमपि तर्हि न प्राप्नोति । यं विधिं प्रत्यकारोच्चारणमनर्थकं भवति स विधिर्बाध्यते यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते पररूपं च प्रत्यकारोच्चारणमनर्थकं सवर्णदीर्घत्वस्य पुनर्निमित्तमेव ॥

सहस्य सः संज्ञायाम् ॥७८॥ सहस्य हलोपवचनम् * ॥ सहस्य हलोपो वक्तव्यः । सादेशे हि सति स्वरे दोषः । आन्तर्यत उदात्तानुदात्तयोः स्थाने स्वरित आदेशः प्रसज्येत । सपुत्रः । सभार्यः । स तर्हि लोपो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । आद्युदात्तनिपातनं करिष्यते । स निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरस्य बाधको भविष्यति । एवमप्युपदेशिवद्भावो वक्तव्यः । स यथैव निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरं बाधते । एवं समासस्वरमपि बाधेत सेष्टि सपशुबन्धमिति ॥

ग्रन्थान्ताधिके च ॥ ७९ ॥ ग्रन्थान्ते वचनानर्थक्यमव्ययीभावेन कृतत्वात् * । अव्ययीभावे चाकाल इत्येव सिद्धम् । यस्तर्हि कालोत्तरपदो ग्रन्थान्तस्तदर्थमिदं वक्तव्यम् । सकाष्ठं ज्योतिषमधीते । सकलं समुहूर्त्तम् ॥

वोपसर्जनस्य ॥ ८२ ॥ उपसर्जनस्य वावचने सर्वप्रसङ्गोऽविशेषात् * । उपसर्जनस्य वावचने सर्वप्रसङ्गः सर्वस्योपसर्जनस्य सादेशः प्राप्नोति अस्यापि प्राप्नोति सहयुध्वा सहकृत्वा । किं कारणम् । अविशेषात् । न हि कश्चिद्विशेष उपादीयते एवंजातीयकस्य सहशब्दस्योपसर्जनस्य सादेशो भवतीति । अनुपादीयमाने विशेषे सर्वप्रसङ्गः । सिद्धन्तु बहुव्रीहिनिर्देशात् * । कथं बहुव्रीहिनिर्देशः कर्त्तव्यः । एवमपि सहयुध्वप्रियः सहकृत्वप्रियः अत्र प्राप्नोति । बहुव्रीहौ यदुत्तरपदमित्येव विज्ञास्यते । नन्वेतदपि बहुव्रीहावुत्तरपदम् । एवन्तर्हि ब-

---

एकादि ॥ तुल्यायामपि संहितायां प्रतिपत्तिलाघवाय वृत्तिकारैराडुगाश्रितो भाष्यकारेण तु न्यायादडुगेव स्थापितः । एवं तर्हीति । अडुटि क्रियमाणे एकस्येति न वक्तव्यं नञः प्रकृतत्वादागमित्वादकारस्य च पदान्तत्वात्पररूपाप्रसङ्गः ॥ ७६॥

सह ॥ निपाता आद्युदात्ता इति सहशब्द आद्युदात्तः । प्रकृतिस्वरस्येति । आन्तर्यतः प्राप्तस्य स्वरितस्येत्यर्थः । एवमपीति । तेनैतदाद्युदात्तत्वं सपुत्र इत्यादौ बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधौ श्रूयते । अव्ययीभावे तु समासान्तोदात्तत्वमेव भवति ॥ ७८ ॥

ग्रन्थान्त ॥ यस्तर्हीति । बहुव्रीहौ परत्वाद्विकल्पेन भाव्यमित्यव्ययीभाव एवोदाहरणम् । सकाष्ठमिति । काष्ठादयः शब्दाः कालविशेषवाचिनः उपचारात्तदर्थे ग्रन्थे वर्त्तन्ते तत्रान्तवचने ऽव्ययीभावः ॥ ७९ ॥

हुव्रीहौ यदुपसर्जनमित्येवं विज्ञास्यते । नन्वेतदपि बहुव्रीहावुपसर्जनम् । एवं तर्हि नैवं विज्ञायते । बहुव्रीहौ यदुपसर्जनगमिति किं तर्हि बहुव्रीहौ च यदुपसर्जनम् । बहुव्रीहिं प्रति च यदुपसर्जनम् । स तर्हि बहुव्रीहिनिर्देशः कर्त्तव्यः । न कर्त्तव्यः । इह कश्चित्प्रधानानामेव समासः कश्चिदुपसर्जनानामेव कश्चित्प्रधानोपसर्जनानामेव । तत्र उपसर्जनानामेव समासः तदुपसर्जनं तस्येदं ग्रहणम् । अथ वा ऽकारो मत्वर्थीयः । तद्यथा । तुन्दो घाट इति वा मतुब्लोपोत्र द्रष्टव्यः । तद्यथा पुष्यका येषां ते इमे पुष्यकाः, कालका येषां ते इमे कालका इति ॥

प्रकृत्याशिषि ॥ ८३ ॥ प्रकृत्याशिष्यगवादिषु * । प्रकृत्याशिष्यगवादिष्विति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । स्वस्ति भवते सगवे सवत्साय सहलायेति ॥

चरणे ब्रह्मचारिणि ॥ ८६ ॥ अत्र किं निपात्यते । ब्रह्मण्युपपदे समानपूर्वे व्रते कर्मणि चरेर्णिनिर्व्रतलोपश्च * । ब्रह्मण्युपपदे समानपूर्वे व्रते कर्मणि चरेर्णिनिः प्रत्ययो व्रतलोपश्च निपात्यते । समाने ब्रह्मणि सब्रह्मचारी ॥

दृग्दृशवतुषु ॥ ८९ ॥ दृग्दृशवतुषु दृक्ष उपसंख्यानम् * । दृग्दृशवतुषु

———————

बोपस ॥ नन्वेतदपीति । ननु बहुव्रीहौ यदुत्तरपदं तत्परः सहशब्दो न भवति व्यधानाद्युद्धकृत्स्नशब्दयोश्च बहुव्रीहावनुत्तरपदत्वात् एवं तर्हि बहुव्रीहिग्रहणस्य कर्त्तव्यत्वेनास्थितत्वान्नैतद्विचारितम् । तत्र उपसर्जनानामिति । सहशब्दस्य तावदसत्त्ववाचित्वन्द्वाभावोऽन्यस्मिंस्तु समासे सहशब्द उपसर्जनमेवेत्युपसर्जनग्रहणसामर्थ्यात्सर्वोपसर्जनावयवः समासः उपसर्जनशब्देन मत्वर्थीयाकारान्तेन बोच्यते ॥ ८२ ॥

प्रकृत्या ॥ अगोवत्सहलेष्विति भाष्यवार्त्तिकदर्शनात्सूत्रे केन चित्प्रक्षिप्तम् ॥ ८३ ॥

चरणे ॥ सब्रह्मचारिशब्देन चरणेन तुल्य उच्यते अत एव चरणे सभावो विधीयते तत्र ब्रह्मणो ग्रन्थत्वाच्चर्यमाणता न संभवतीति निपातनमाश्रयितव्यमिति मत्वा प्रश्नः । अत्रेति । ब्रह्मण्युपपद इति । अवयवनिपातनद्वारेण विशिष्टे ऽर्थे समुदायस्यैव साधुत्वमन्वाख्येयमिति मत्वा समुदायमेव निपात्यत्वेनोपन्यस्यति । समाने साधारणे ब्रह्मणि वेदे यो व्रतं चरति स सब्रह्मचारीत्यर्थः । व्रतलोपश्चेति । गतार्थत्वादप्रयोग एव व्रतशब्दस्य लोपः ब्रह्मशब्देन तादर्थ्याद्व्रतमुच्यते । ब्रह्मणश्च समानत्वात्समानो ब्रह्मचारी सब्रह्मचारीत्युच्यते ॥ ८६ ॥

दृग्दृश ॥ सदृक्षास इति । दृशेः क्सो वक्तव्यः । जस आज्जसेरसुगित्यसुगागमः ॥ ८८ ॥

समः ॥ विचारस्य समानत्वाद्ब्रह्मादिग्रहणं कृतम् । तदादिविधिनेति । अतः कृकमीत्यादौ धातुग्रहणे दृष्टस्तदादिविधिरिति भावः । एवं तर्हीति । अनल्ग्रहणे ऽपि धातुग्रहणे तदादिविधिर्भवतीति ज्ञाप्यते स च तदन्तविधिवत् विशेषणविशेष्यभावसंनिपाते भवति तद्यातः कृकमीत्यत्र समासानुवृत्त्या समासाक्षि-

दृक्ष उपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । सदृक्षासः । प्रतिदृक्षासः ॥

समः समि ॥९३॥ नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वौ ॥११६॥ किमर्थमञ्चतिनह्यादिषु क्विब्ग्रहणं क्रियते । इह मा भूत् । समञ्चनम् । उपनहनम् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । उत्तरपद इति वर्त्तते । नचान्तरेण क्विपमञ्चतिनह्यादय उत्तरपदानि भवन्ति । तत्रान्तरेण क्विब्ग्रहणं क्विबन्त एव भविष्यति । तदादिविधिना प्राप्नोति । अत उत्तरं पठति । अञ्चतिनह्यादिषु क्विब्ग्रहणानर्थक्यं यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणे * । अञ्चतिनह्यादिषु क्विब्ग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणे । अल्ग्रहणे ह्येतद्भवति । न चेदमल्ग्रहणम् । एवं तर्हि सिद्धे सति यदञ्चतिनह्यादिषु क्विब्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽन्यत्र धातुग्रहणे तदादिविधिर्भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्येत्यत्र अयस्कृत् अयस्कार इत्यपि सिद्धं भवति ॥

विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यञ्चतावप्रत्यये ॥ ९२ ॥ सहस्य सध्रिः ॥ ९५ ॥ अद्रिसध्र्योरन्तोदात्तवचनं कृत्स्वरनिवृत्त्यर्थम् * । अद्रिसध्र्योरन्तोदात्तत्वं वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । कृत्स्वरनिवृत्त्यर्थम् । कृत्स्वरो मा भूदिति । विष्वद्र्यङ् विष्वद्र्यञ्चौ विष्वद्र्यञ्चः । सध्र्यङ् सध्र्यञ्चौ सध्र्यञ्चः । तत्र च्छन्दसि स्त्रियां प्रतिषेधः * । तत्र च्छन्दसि स्त्रियां प्रतिषेधो वक्तव्यः । विश्वाची घृताची । यदि च्छन्दसि स्त्रियां प्रतिषेध उच्यते कथं सा कद्रीची । एवन्तर्हि छन्दसि स्त्रियां बहुलमिति वक्तव्यम् ॥

द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योप ईत् ॥ ९७ ॥ समाप ईत्वप्रतिषेधः * । समाप ईत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । समापं नाम देवयजनम् । अपर आह । ईत्वमनवर्णादिति वक्तव्यम् । समीपम् अन्तरीपम् । इह मा भूत् । प्रापं परापम् ॥

ऊदनोर्देशे ॥९८॥ दीर्घोच्चारणं किमर्थम् । न उदनोर्देश इत्येवोच्यते । का रूप

———

समुत्तरपदं करोतिना विशेष्यते इति भवति तदादिविधिः । सुड्विधौ तु विशेष्या संनिधानात्तदादिविध्यभावेन्तरङ्गत्वं धातूपसर्गाश्रयत्वात्सुट उच्यते । अयस्कृदयस्कार इत्यपीति । उभयमपीत्यर्थोऽन्यथायस्कादित्यत्रैव स्यात् ॥ ९२ ॥

विष्वग्देव ॥ विष्वद्र्यङिति । उदात्तस्वरितयोरिति स्वरितोऽञ्चत्यकारो भवति । ऊद ॥ अवग्रहे दोषः स्यादिति । न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्यं यथालक्षणं पदं कर्त्तव्यमिति प्रदेशान्तरोक्तेनैतत् विरुध्यते ९८ ॥

कोः कत् ॥ के वा अय इति । किंशब्दस्य क्षेपार्थस्य कद्भावः ॥ १०१ ॥

पृषोद ॥ कानीति । किमादिशब्दः प्रकारे ऽथ व्यवस्थायामिति संदेहात्प्रश्नः ।

सिद्धिः । अनूपम् । सवर्णदीर्घत्वेन सिद्धम् । न सिध्यति । अवग्रहे दोषः स्यात् ॥

अषष्ठ्यतृतीयास्थस्यान्यस्य दुगाशीराशास्थास्थितोत्सुकोतिकारकरागच्छेषु ॥ ९९ ॥ अषष्ठ्यतृतीयास्थस्येत्युच्यते । तत्रेदं न सिध्यति । अन्यस्येदमन्यदीयम् । अन्यस्य कारकोऽन्यत्कारक इति । एवं तर्ह्यविशेषेणान्यस्य दुक्छकारकयोरित्युक्त्वा ततो वक्ष्यामि । अषष्ठ्यतृतीयास्थस्याशीराशास्थास्थितोत्सुकोतिरागेष्विति ॥

कोः कत्तत्पुरुषे चि ॥ १०१ ॥ कद्भावे त्रावुपसंख्यानम् ॥ कद्भावे त्रावुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । कत्त्रयः । किमिदं कत्त्रय इति । कुत्सितास्त्रयः कत्त्रयः के वा त्रयो न बिभृयुः कत्त्रय इति ॥

पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ॥ १०९ ॥ पृषोदरादीनीत्युच्यते । कानि पृषोदरादीनि । पृषोदरप्रकाराणि । कानि पुनः पृषोदरप्रकाराणि । येषु लोपागमवर्णविकाराः श्रूयन्ते न चोच्यन्ते । अथ यथेति किमिदम् । प्रकारवचने थाल् । अथ किमिदमुपदिष्टानीति । उच्चारितानि । कुत एतत् । दिशिरुच्चारणक्रियः । उच्चार्य हि वर्णानाह । उपदिष्टा इमे वर्णा इति । कैः पुनरुपदिष्टाः । शिष्टैः । के पुनः शिष्टाः । वैयाकरणाः । कुत एतत् । शास्त्रपूर्विका हि शिष्टिः वैयाकरणाश्च शास्त्रज्ञाः । यदि तर्हि शास्त्रपूर्विका शिष्टिः शिष्टिपूर्वकं च शास्त्रं तदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते एवं तर्हि निवासतश्चाचारतश्च । स चाचार आर्यावर्त्त एव । कः पुनरार्यावर्तः । प्रागादर्शात्प्रत्यक् कालकवनात् । दक्षिणेन हिमवन्तमुत्तरेण पारियात्रमेतस्मिन् आर्यावर्त्ते निवास ये ब्राह्मणाः कुम्भीधान्या अलोलुपा अगृह्यमाणकारणाः किं चिदन्तरेण

पृषोदरप्रकाराणीति । प्रकार आदिशब्दो व्यवस्थार्थे ह्यादिशब्दे यथोपदिष्टग्रहणमनर्थकं स्यात् । प्रकारवचने थालिति । तेन प्रकारेणोपदिष्टानि तेन साधूनि भवन्तीत्यर्थः । अथेति । उपदेशः शास्त्रेण भवति स चैषां नास्ति सद्भावे वा किं निपातनेनेति प्रश्नः । प्रागादर्शादिति । आदर्शादयः पर्वतविशेषाः । प्राचि देशे प्राक्छब्देभ्य इत्यस्तातेरुत्पन्नस्याञ्चेर्लुगिति लुक् । अञ्चूत्तरपदलक्षणा पञ्चमी । दक्षिणेनेति । दक्षिणस्मिन् देशे इत्येनबन्यतरस्यामित्येनप् । एनपा द्वितीयेति द्वितीया । आचारमाह कुम्भीधान्या इति । कुम्भ्यामेव येषां धान्यं ते कुम्भीधान्याः । दम्भार्थं कुम्भीधान्यं स्यादित्याह अलोलुपा इति । अगृह्यमाणकारणा इति । दृष्टाकारणमन्तरेणैव सदाचारानुवर्त्तिन इत्यर्थः । किं चिदन्तरेणेति । विनैवाभियोगादिना सर्वविद्यापारगाः ते हि साधुत्वपरिज्ञाने प्रमाणम् । तदुक्तम् । आविर्भूतप्रकाशानामनुपप्लुतचेतसाम् । अतीतानागतज्ञानं प्रत्यक्षान्न विशिष्यते ॥ अतीन्द्रियानसंवेद्यान् पश्यन्त्यार्षेण चक्षुषा । ये भवान् वचनं तेषां नानुमानेन बाध्यते ॥ इति । द-

कस्याश्चिद्विद्यायाः पारङ्गताः तत्रभवन्तः शिष्टाः । यदि तर्हि शिष्टाः शब्देषु प्रमाणम् । किमष्टाध्याय्या क्रियते । शिष्टपरिज्ञानार्थाष्टाध्यायी । कथं पुनरष्टाध्याय्या शिष्टाः शक्या विज्ञातुम् । अष्टाध्यायीमधीयानोऽन्यं पश्यत्यनधीयानं येऽत्र विहिताः शब्दाः तान् प्रयुञ्जानं स पश्यति । नूनमस्य दैवानुग्रहः स्वभावो वा योऽयं न चाष्टाध्यायीमधीते । ये चास्यां विहिताः शब्दाः तांश्च प्रयुङ्क्ते । नूनमयमन्यानपि जानातीति । एवमेषा शिष्टज्ञानार्थाष्टाध्यायीति । दिक्शब्देभ्यस्तीरस्य तारभावो वा *२ वक्तव्यः । दक्षिणतीरम् । दक्षिणतारम् । उत्तरतीरम् । उत्तरतारम् । वाचो वादे डत्वं वल्भावश्चोत्तरपदस्येञि * । वाचो वादे डत्वं वक्तव्यं वल्भावश्चोत्तरपदस्य इञि वक्तव्यः । वाग्वादस्यापत्यं वाड्वलिः । षष उत्वं दतृदशधासूत्तरपदादेः ष्टुत्वं च * । षष उत्वं वक्तव्यमुत्तरपदादेः ष्टुत्वं च वक्तव्यम् । षोडन् । षोडश । धासु वा * । धासु वेति वक्तव्यम् । उत्तरपदादेः ष्टुत्वं च वक्तव्यम् । षोढा षड्ढा कुरु । अथ किमर्थं बहुवचननिर्देशः क्रियते न पुनर्धायामित्येवोच्येत । नानाधिकरणवाची यो धाशब्दः तस्य ग्रहणं यथा विज्ञायेत । इह मा भूत् । षड्दधातीति षड्धेति । दुरो दाशनाशदभध्येषु उत्वं वक्तव्यम्, उत्तरपदादेश्च ष्टुत्वम् । दूडाशः । दूणाशः । दूडभः । दूढ्यः । स्वरो रोहतौ छन्दस्युत्वम् * । स्वरो रोहतौ छन्दस्युत्वं वक्तव्यम् । एहि त्वं जाये स्वो रोहावेति । पीवोपवसनादीनां छन्दसि लोपः * । पीवोपवसनादीनां छन्दसि लोपो वक्तव्यः। पीवोपवसनानाम् । पयोपवसनानाम् । श्रियेदम् ॥

ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः ॥ १११ ॥ पूर्वग्रहणं किमर्थम् । न तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति पूर्वस्य भविष्यति । न सिध्यति । नहि ढ्रलोपेनानन्तर्यम-

———————

क्षिणतीरमिति । विशेषणसमासः । षोडन्निति । षड् दन्ता अस्येति बहुव्रीहिः । वयसि दन्तस्य दतृिति दत्रादेशः । धासु वेति । उत्वं विकल्प्यते तेन ष्टुत्वं नित्यमेव भवति उत्तरपदशब्देनात्र भाष्ये धाप्रत्ययोऽभिधीयते । पद्यतेऽनेनार्थ इति पदं प्रत्यय उच्यते । उत्तरं पदमिति विशेषणसमासः । नानाधिकरणवाचीति । अर्थगतं बहुत्वं शब्दे समारोप्य धास्विति बहुवचननिर्देश इत्यर्थः । तेनाधिकरणविचाले चेति विहितस्य धाप्रत्ययस्य ग्रहणम् । षड्धेति । न पदान्ताट्टोरनामिति ष्टुत्वप्रतिषेधः । दूडाश इति । दुःखेन दाश्यते नाश्यते दभ्यते इति खल् । दम्भेर्नलोपोऽत एव निपातनात् । दुष्टं ध्यायतीत्यातश्चोपसर्गे इति कः । रोहावेति । लोडुत्तमद्विवचनम् । पीवोपवसनानामिति । पीवस्पयस् इत्येतयोः सलोपः । श्रियेदमिति । श्रिये इदमिति स्थिते इकारलोपः ॥ १०९ ॥

ढ्रलोप ॥ न हि ढलोपेनेति । आचार्यदेशीयस्तत्पुरुषं मत्वा परिहरति । नि-

स्ति । अथेह कस्मान्न भवति करणीयं हरणीयमिति । नैष दोषः । नैवं विज्ञायते । ढ्रोर्लोपो ढ्रलोपः ढ्रलोप इति । कथं तर्हि ढ्रोर्लोपोऽस्मिन् सोऽयं ढ्रलोप इति । यद्येवं, नार्थः पूर्वग्रहणेन । भवति ढ्रलोपेनानन्तर्यम् । इदं तर्हि प्रयोजनम् । उत्तरपद इति वर्त्तते तेनानन्तर्यमात्रे यथा स्यात् । औदुम्बरी राजा भूमाकी रथेन पुना रूपाणि प्रकल्पयन् ॥

सहिवहोरोदवर्णस्य ॥ ११२ ॥ वर्णग्रहणं किमर्थम् । न हि सहिवहोरोदस्येवोच्येत । वृद्धावपि कृतायामोत्वं यथा स्यात् । उदवोढामुदवोढमुदवोढेति । अथावर्णग्रहणं किमर्थम् । इह मा भूत् । ऊढ ऊढवानिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । भवत्येवात्रौत्वम् । श्रवणं कस्मान्न भवति । पूर्वत्वमस्य भविष्यति । इदमिह संप्रधार्यम् । ओत्वं क्रियतां पूर्वत्वमिति । किमत्र कर्त्तव्यम् । परत्वादोत्वमन्तरङ्गं पूर्वत्वम् । एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यमोत्वं क्रियतां संप्रसारणमिति । किमत्र कर्त्तव्यम् । परत्वादोत्वम् । नित्यं संप्रसारणम् । कृते ऽप्योत्वे प्राप्नोत्यकृतेऽपि । ओत्वमपि नित्यम् । कथम् । कृते ऽपि संप्रसारणे प्राप्नोत्यकृते ऽपि । अनित्यमोत्वम् । न हि कृते संप्रसारणे प्राप्नोति । किं कारणमन्तरङ्गं पूर्वत्वम् । यस्य लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यम् । न च संप्रसारणमेवौत्वस्य निमित्तं विहन्ति अवश्यं लक्षणान्तरं पूर्वत्वं प्रतीक्ष्यम् । उभयोर्नित्ययोः परत्वादोत्वम् । ओत्वे कृते संप्रसारणपरपूर्वत्वम् । तत्र कार्यकृतत्वात् पुनरोत्वं न भविष्यति ॥

इको वहेऽपीलोः ॥ १२१ ॥ अपील्वादीनामिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । रुचिवहम् । चारुवहम् ॥

र्दिष्टग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तं शब्दसप्तमीनिर्दिष्टे परिभाषोपस्थानं यथा स्यात् अर्थे मा भूच्छब्दो हि शब्दाद्बहिर्भूतः । अर्थस्त्वबहिर्भूतो निःशब्दो हि बहिर्भाववाच्याश्रीयते ॥ १११ ॥

सहि ॥ उदवोढामिति । वहेर्लुङि तामादिषु सिचि वृद्धौ सलोपे ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपेष्वोत्वे च रूपम् । अत्रासति वर्णग्रहणे तादपि परस्तपर इत्यकारस्य तपरत्वाद्भिन्नकालस्य ग्रहणं न स्याद्वर्णग्रहणात्त्ववर्णमात्रस्य भवति । परत्वादोत्वमिति । ननु ढ्रलोपनिमित्तमोत्वं तत्र पूर्वत्रासिद्धमिति ढत्वादीनामसिद्धत्वात् पूर्वं संप्रसारणेन भाव्यमिति युगपत्प्राप्त्यभावाद्विप्रतिषेधानुपपत्तिः । अत्राहुः । वर्णमात्रापेक्षत्वाद् ढत्वादीनामन्तरङ्गत्वात्प्रकृतिप्रत्ययविशेषाश्रयत्वात् संप्रसारणस्य बहिरङ्गत्वादसिद्धत्वात् पूर्वत्रासिद्धमित्यस्यानुपस्थानाद्ढत्वादिषु कृतेषु युगपत्प्राप्तिसद्भावाद्युक्तो विप्रतिषेधः । केचित्तु वर्णयन्ति । ढ्रलोपस्योत्वदीर्घत्वविधौ निमित्तत्वेनाश्रयणादत्र विषये ढत्वादीनां सिद्धत्वमनुमीयत इति भाष्यकारस्याभिप्रायः । ओत्वे कृते इति । ओत्वस्य पुनः प्रवृत्त्यभावे निमित्तसद्भावाद्दीर्घत्वं प्रवर्त्तिष्यते ॥११२॥

उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम् ॥ १२२ ॥ अमनुष्यादिष्विति वक्तव्यम् * । इह मा भूत् । प्रतेवः । प्रसारः । प्रहारः । सादकारयोः कृत्रिमे * । सादकारयोः कृत्रिम इति वक्तव्यम् । इहैव यथा स्यात् । एषोऽस्य प्रसादः । एषोऽस्य प्रकारः । कृत्रिम इति किमर्थम् । एषोऽस्य प्रकारः । एषोऽस्य प्रसाद इति । प्रतिवेशादीनां विभाषा * । प्रतिवेशादीनां विभाषा दीर्घत्वं वक्तव्यम् । प्रतिवेशः प्रतीवेशः । प्रतिकारः । प्रतीकारः ॥

द्रस्ति ॥ १२४ ॥ कथमिदं विज्ञायते दा इत्येतस्मिंस्तकारादाविति आहोस्वित्तकारान्त इति । किञ्चातः । यदि विज्ञायते तकारादाविति । नीत्ता । वीत्ता अत्र न प्राप्नोति । अथ विज्ञायते तकारान्त इति । सुदत्तं प्रतिदत्तमत्रापि प्राप्नोति । यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावत्तकारादाविति । कथं नीत्ता वीत्ता । चर्त्वे कृते भविष्यति । असिद्धं चर्त्वं तस्यासिद्धत्वान्न प्राप्नोति । आश्रयात्सिद्धत्वं भविष्यति । अथ वा पुनरस्तु तकारान्त इति । कथं सुदत्तं प्रतिदत्तम् । नैतत्तकारान्तं किं तर्हि थकारान्तमेतत् ॥

चौ ॥ १३८ ॥ इहान्ये आचार्याः चौप्रसङ्गस्य प्रतिषेधमाहुः । तदिहापि साध्यम् । नैष दोषः । एतदेव ज्ञापयत्याचार्यः न चौप्रसङ्गं भवतीति यदयं चौ दीर्घत्वं शास्ति ॥

संप्रसारणस्य ॥ १३९ ॥ इको ह्रस्वात्सम्प्रसारणदीर्घत्वं विप्रतिषेधेन * । इको ह्रस्वात्सम्प्रसारणदीर्घत्वं भवति विप्रतिषेधेन । इको ह्रस्वस्यावकाशः, ग्रामणिकुलम् । सेनानिकुलम् । सम्प्रसारणदीर्घत्वस्यावकाशः विभाषा ह्रस्वत्वं यदा न ह्रस्वत्वं सोऽवकाशः । ह्रस्वप्रसङ्ग उभयं प्राप्नोति । कारीषगन्धीपुत्रः । कौमुदगन्धीपुत्रः । संप्रसारणदीर्घत्वं भवति विप्रतिषेधेन । अथेदानीं दीर्घत्वे कृते

———

दस्ति ॥ कथमिदमिति । उत्तरपदमिह सन्निहितं तत्र विशेषणविशेष्यभावे कामचारात्तीत्यनेन पूर्वं यदोत्तरपदं विशेष्यते तदा यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहण इति तकारादावुत्तरपद इति विज्ञायते पश्चाद्द इत्यनेन तकारो विशेष्यते द-संबन्धी यस्तकारस्तदादावित्यर्थः संपद्यते।अथ तु द इत्यनेन पूर्वं तकारो विशेष्यते तदा यो दाशब्दसंबन्धित्वेन सिद्धस्तकारः सोऽनूद्यते । चर्त्वस्य चासिद्धत्वाद्दादिभूतो नास्तीति सामर्थ्याद्दन्तभूतस्य ग्रहणमिति तकारान्त इत्येष पक्षोऽवतिष्ठते । तत्र निर्णयाय प्रश्नप्रतिवचनोपन्यासः । नीत्तेति ॥ दाशब्दस्य निष्ठायामच उपसर्गात्त इत्यन्तस्य तादेशे दकारस्य चर्त्वे टापि च कृते रूपम् । थकारान्तमिति । तत्र चर्त्वस्यासिद्धत्वात्तकारान्तत्वाभावः । क्व चित्प्रदत्तमिति पाठः सोऽयुक्त इक इत्यधिकाराद्दीर्घाप्रसङ्गात् ॥ १२४ ॥

चौ ॥ प्राचा दधीचेत्यादौ अन्तरङ्गत्वादेकादेशयणादेशयोः कृतयोरनजन्त-

पुनः प्रसङ्गाद् ह्रस्वत्वं कस्मान्न भवति। सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद् बाधितं तद् बाधितमेवेति ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठस्याध्यायस्य तृतीये पादे तृतीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

त्वादीर्घो न प्राप्नोतीत्याह इहान्य इति ॥ १३९ ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे षष्ठस्याध्यायस्य तृतीयमाह्निकम् ॥ पादश्च तृतीयः समाप्तः ॥

अङ्गस्य॥ १॥ आकुतोयमधिकारः। आसप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरङ्गाधिकारः। यदि तर्हि आसप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरङ्गाधिकारः। गुणो यङ्लुकोरिति यङ्लुग्ग्रहणं कर्तव्यम्। प्रागभ्यासविकारेभ्यः पुनरङ्गाधिकारे सति प्रत्ययलक्षणेन सिद्धम्। अस्तु तर्हि प्रागभ्यासविकारेभ्योऽङ्गाधिकारः। यदि प्रागभ्यासविकारेभ्योऽङ्गाधिकारः। वव्रश्च। वकारस्य सम्प्रसारणं प्राप्नोति। आसप्तमाध्यायपरिसमाप्तेः पुनरङ्गाधिकारे सति उरदत्वस्य स्थानिवद्भावान्न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणमिति प्रतिषेधः सिद्धो भवति। सचेदानीमपरिहारो भवति यत्तदुक्तमङ्गान्यत्वाच्च सिद्धमिति। अस्तु तर्ह्यासप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरङ्गाधिकारः। ननु चोक्तमिदानीं गुणोयङ्लुकोरिति यङ्लुग्ग्रहणं कर्त्तव्यमिति। क्रियते न्यास एव। किं पुनरियं स्थानषष्ठी अङ्गस्य स्थान इति। एवं भवितुमर्हति। अङ्गस्येति स्थानषष्ठी चेत्प्रश्रम्यन्तस्य चाधिकारः *। अङ्गस्येति स्थानषष्ठी चेत्प्रश्रम्यन्तस्य

श्रीगणेशाय नमः॥ अङ्गस्य॥ आ कुत इति। अवधिविशेषनिश्चयप्रमाणमपृच्छति। इतरो वव्रश्चेत्यादिसिद्धिं प्रयोजनमभिसन्धायाह आसप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरिति। इतरोऽस्मिन् पक्षे गौरवमुद्भावयितुमाह यदि तर्हीति। न लुमताङ्गस्येत्यनेनाङ्गाधिकारविहिते कार्ये प्रतिषिध्यमान इति भावः। न लुमता तस्मिन्निति पाठे तूभयथा दोषप्रसङ्गाल्लुग्ग्रहणं कर्तव्यमेव। उरदत्वस्येति। व्रश्चेर्लिटि द्विर्वचने कृते रेफस्य संप्रसारणं च प्राप्नोति। हलादिःशेषेण निवृत्तिश्च। तत्र हलादिःशेषात् संप्रसारणं विप्रतिषेधेनेति पूर्वविप्रतिषेधादुभयेषां ग्रहणाद्वा संप्रसारणमुरदत्वम्। तस्याङ्गाधिकारे विधीयमानस्याङ्गेन प्रत्ययस्याक्षेपात्तत्परनिमित्तत्वात्तस्य स्थानिवद्भावाच्च संप्रसारणे संप्रसारणमिति वकारस्य संप्रसारणनिषेधः सिध्यति। प्रागभ्यासविकारेभ्यस्त्वङ्गाधिकारे उरदत्वस्यापरनिमित्तत्वात् स्थानिवद्भावाप्रसङ्गः। तत्र यदा प्रतिषेधवचनात्परस्य तावद्यणः संप्रसारणं क्रियते पूर्वस्य तु प्राप्तं संप्रसारणं संप्रसारणे परतः प्रतिषिध्यते तदेतदुदाहरणम्। यदा तु संप्रसारणभाविनि यणि परतः पूर्वस्य संप्रसारणप्रतिषेध इति पक्षः समाश्रीयते तदा वव्रश्चेति सिद्धमेवेत्यप्रयोजनमुरदत्वेङ्गाधिकारस्य। अङ्गान्यत्वाच्च सिद्धमिति। सन्वल्लघुनि चङ्परेनग्लोप इत्यत्रामीमपदित्यादौ सन्वद्भावादभ्यासलोपः प्राप्नोतीति चोदिते परिहारोऽङ्गान्यत्वाच्च सिद्धमिति। सन्यङ्गानां मीमादीनामभ्यासलोप इत्युच्यते। एतान्यङ्गान्तराणीत्यभ्यासलोपाभावः। सति चाभ्यासविकारेऽङ्गाधिकारेऽयं परिहार उपपद्यते नान्यथा। एष तु परिहारस्तत्रैव दूषयिष्यते। इह तु सिद्धवदुपन्यस्तः। किं पुनरिति। यदाङ्गस्येति शब्दस्वरूपमनपेक्षितार्थविशेषमधिक्रियते तदा षष्ठीस्थानेयोगेत्यस्याः परिभाषाया उपस्थानं नास्ति। अनेकसंबन्धसंभवे संबन्धविशेषप्रतिपादकत्वात्तस्याः परिभाषायाः। यदा त्वर्थोधिकारपक्षस्तदा परिभाषोपस्थानमिति द्वैतसंभवात्प्रश्नः। आचार्यदेशीयः परिभाषाश्रयेणाह एवं भवितुमर्हतीति। चोदक आह अङ्गस्येति स्थानषष्ठीति चेदिति। चक्ष-

चाधिकारः कर्त्तव्यः । अङ्गादिरपि वक्तव्यम् । अनुच्यमाने ह्यतो भिस ऐस्भवतीति । अत इति पञ्चमी अङ्गस्येति स्थानषष्ठी तत्राशक्यं विविभक्तिकत्वादत इति पञ्चम्या अङ्गं विशेषयितुम् । तत्र को दोषः । अतो भिस ऐसिति अकारान्तस्य भिस्मात्रस्यैस्भावो भवतीति । इहापि प्रसज्येत । ब्राह्मणभिस्सा । ओदनभिस्सटा इति । अवयवषष्ठ्यादीनां चाप्रतिपत्तिः * । अवयवषष्ठ्यादयश्च न सिध्यन्ति । तत्र को दोषः । शास इदङ् हलोरिति शासेश्चान्त्यस्य स्यादुपधामात्रस्य च । ऊदुपधाया गोह इति गोहेश्चान्त्यस्य स्यादुपधामात्रस्य च । सिद्धं तु परस्परं प्रत्यङ्गप्रत्ययसंज्ञाभावात् *। सिद्धमेतत् । कथम् । यत्परस्परं प्रत्यङ्गप्रत्ययसंज्ञे भवतः । अङ्गसंज्ञां प्रति प्रत्ययसंज्ञाप्रत्ययसंज्ञा प्रत्यङ्गसंज्ञा किमतो यत्परस्परं प्रत्ययसंज्ञे भवतः । सम्बन्धषष्ठीनिर्देशश्च *। सम्बन्धषष्ठीनिर्देशश्चायं कृतो भवति।

त्वात् षष्ठ्यन्तं चेति विज्ञेयम् तत्राशक्यं विविभक्तिकत्वादिति । ननु चात इति सम्बन्धादङ्गस्येत्यस्य विभक्तिविपरिणामो भविष्यति । यथोच्चानि देवदत्तस्य गृहाण्यामन्त्रयस्वैनमिति । उच्यते । सर्वनामपरामर्शादत्र विपरिणामः इह तु नान्तरीयकमुत्तरार्थत्वादङ्गस्येत्यस्योपस्थानं स्यादिति कुतो विभक्तिविपरिणामः । यद्येव विशेष्यस्यासंनिधानादकारान्तादिति कथं तदन्तविधिः । नेदमदसोरकोरिति प्रतिषेधात्सप्तमीशौण्डैरित्यादिर्ज्ञापकात्तदन्तविधिर्भविष्यति । क्वचिदकारात् परस्येति पाठः । भिस्साभिस्सटाशब्दावोदनतद्विकारयोर्वाचकौ । अवयवषष्ठ्यादीनामिति । आदिशब्दो निमित्तषष्ठीपरिग्रहार्थः । ठस्येक इत्यत्राङ्गस्य निमित्तं यष्ठस्तस्येक इत्याश्रीयते । ननु च षष्ठीस्थाने योगेत्यत्रैव विचारितं तत्किमर्थं पुनर्विचार्यते । उच्यते । ऊदुपधाया गोह इत्यत्र गोह इत्येषा षष्ठी स्यादित्येव तत्र विचारितमिह त्वङ्गस्येत्यस्यां स्थानषष्ठ्यां विज्ञायमानायां तत्सामानाधिकरण्याद् गोह इत्यपि स्थानषष्ठी स्यादिति विचार्यते । ततश्च स्थानषष्ठ्या अन्त्येत्युपसंहारादुपधाग्रहणाच्च गोहोऽन्त्यस्योत्वमुच्यते उपधामात्रस्य च । आद्यन्तावद्योयं परिहर्तुमाह सिद्धं त्विति । प्रत्ययोत्पत्तौ प्रकृतेर्निमित्तत्वेनाश्रयणात् प्रकृतिमन्तरेण प्रत्ययो नास्ति.प्रत्यये परतो ऽङ्गसंज्ञाविधानात् प्रत्ययानपेक्षमङ्गं नास्तितत्रान्यतरस्मिन्नुपादीयमाने ऽव्यभिचारादितरस्याक्षेप इत्यर्थः । इतरस्तु सत्यपि परस्पराक्षेपे स्थानषष्ठ्यां सत्यां सम्बन्धान्तरस्य विनाशं मत्वा ऽऽह किमत इति । सम्बन्धषष्ठीनिर्देशश्चेति । तत्रायं भावः । प्रतिसूत्रमङ्गस्येत्यस्य शब्दरूपस्योपस्थाने यत्र विशिष्टसम्बन्धो निमित्तनिमित्तिभावादिकः सम्भवति तत्र परिभाषाया उपस्थानाभावः । यत्रानेकसम्बन्धसम्भवस्तत्र सम्बन्धान्तरव्यवच्छेदफलायाः परिभाषाया उपस्थानम् । तत्र सम्बन्धसामान्ये ऽनाश्रितविशेषे ऽङ्गस्येति षष्ठी न तु स्थान्यादेशसम्बन्ध एवेत्ययमर्थः । सम्बन्धषष्ठीनिर्देशश्चेति । अस्याधिकारस्य पारार्थ्याद्वक्ष्यमाणानेकसम्बन्धयनुग्रहाय सम्बन्धसामान्यमुपादाय प्रवृत्ता षष्ठी प्रतियोगमुपतिष्ठमाना यथासम्भवं सम्बन्धविशेषफलोपतिष्ठते । इह तु प्रतियोग्यनुपादाना-

अङ्गस्य यो भिस्शब्द इति । किञ्चाङ्गस्य भिस्शब्दः निमित्तम् । यस्मिन्नङ्गमित्येतद्भवति । कस्मिंश्चैतद्भवति । प्रत्यये । एवमप्यवयवषष्ठ्यादयोऽविशेषिता भवन्ति । अवयवषष्ठ्यादयोऽपि सम्बन्ध एव । एवमपि स्थानमविशेषितं भवति । स्थानमपि संबन्ध एव । एवमपि न ज्ञायते क्व स्थानषष्ठी क्व विशेषणषष्ठीति । यत्र षष्ठी अन्ययोगं नापेक्षते सा स्थानषष्ठी । यत्र ह्यन्ययोगमपेक्षते सा विशेषणषष्ठी । कानि पुनरङ्गाधिकारस्य प्रयोजनानि । अङ्गाधिकारस्य प्रयोजनं सम्प्रसारणदीर्घत्वे । हल उत्तरस्य सम्प्रसारणस्य दीर्घत्वं भवति । हूतः । जीनः । संवीतः । शूनः । अङ्गस्येति किम् । निरुतम् । दुरुतम् । नामसनोर्दीर्घत्वे प्रयोजनम् । नामि दीर्घो भवति । अग्नीनाम् । इन्दूनाम् । अङ्गस्येति किम् । क्रिमिणां पश्य । पामिनां पश्य । सनि दीर्घो भवति । चिचीषति । तुष्टूषति । अङ्गस्येति किमर्थम् । दधि सनोति । मधु सनोति । लिङ्यैत्वे प्रयोजनम् । ग्लेयात् । म्लेयात् । अङ्गस्येति किम् । निर्वायात् । निर्यायात् । अतो भिस ऐस्त्वे प्रयोजनम् । वृक्षैः । प्लक्षैः । अङ्गस्येति किम् । ब्राह्मणभिस्सा । ओदनभिस्सट् । लुङादिष्वडाटौ प्रयोजनम् । अकार्षीत् । ऐहिष्ट । अङ्गस्येति किम् । प्राकरोत् । अवाहष्ट । इयङुवङ्युष्मद-

---

दपर्याप्ता विशेषमवगमयितुम् । ततो यथा देवदत्तस्य सम्बन्धमात्राश्रयेणोपात्ता षष्ठी पुत्रः पाणिः कम्बल इत्येवमादिभिर्विजातीयैः सम्बन्धिभिः सम्बध्यमाना विशेषावगतिनिमित्ततां यात्येवमङ्गस्येत्यपि । तत्र शब्दस्वरूपं वाधिक्रियतामर्थो वा सम्बन्धमात्रलक्षणः । उभयथा दोषाभावात् । तत्राङ्गस्य भिसा सम्बन्धान्तरं न सम्भवतीति भिसा निमित्तनिमित्तिभावः समाश्रीयत इति ब्राह्मणभिस्सादावतिप्रसङ्गाभावः । इतरो यथोक्तमर्थमप्रतिपद्य निमित्तनिमित्तिभाव एव सम्बन्धेऽङ्गस्येति षष्ठीत्यनेनोक्तमिति मत्वा पृच्छति एवमपीति । इतरः पूर्वोक्तेनाभिप्रायेणाह अवयवषष्ठ्यादय इति । स्थानसम्बन्धः सर्वथा परित्यक्त इति मत्वाऽऽह एवमपीति । सम्बन्ध एवेति । सम्बन्धनिमित्तत्वात्सम्बन्ध इत्यर्थः । यत्र षष्ठीति सामर्थ्याद्विषयविभागो व्यवतिष्ठत इत्यर्थः । ऊदुपधाया गोह इत्यत्र गस्य उपादानादङ्गस्य गोह इत्युपधापेक्षा अवयवषष्ठी सम्पद्यते । अतो भिस ऐस् इत्यादौ तु निमित्तषष्ठी । सम्बन्धविशेषावधारणहेत्वभावे तु स्थानषष्ठीत्यर्थः । कानि पुनरिति । अर्थवद्ग्रहणप्रत्ययग्रहणाभ्यां सर्वस्येष्टस्य सिद्धिं मत्वा प्रश्नः । संप्रसारणदीर्घत्वे इति । हल इत्यत्राङ्गस्येत्यस्यानुवृत्तस्यावृत्त्याऽङ्गस्येत्यनेन हल् विशेष्यते । संप्रसारणेन चाङ्गं विशेष्यत इति तदन्तविधिर्भवतीत्ययमर्थो भवति । अङ्गावयवाद्धलो यदुत्तरं संप्रसारणं तदन्तस्याङ्गस्य दीर्घो भवतीति । हून इति । ह्वेञ् क्तः । जीन इति । ज्यो वयोहानौ क्तः । ग्रहिज्येति सूत्रेण संप्रसारणं ल्वादिभ्य इति निष्ठातकारस्य नत्वम् । संवीत इति । व्येञ् संवरणे क्तः । यजादित्वात्संप्रसारणे संप्रसारणान्ताङ्गग्रहणाद्विद्ध इत्यादौ दीर्घाभावः । निरुतमिति । वेञो निरुपसृष्टस्य निष्ठायां संप्रसारणम् । क्रिमिणामिति । क्रिमयोऽस्यां सन्तीति पामादित्वान्नप्रत्ययः । टाप्प्रत्य-

समत्तातङामिनुडानेमुक्केकह्रस्वयिदीर्घभितत्वानि । इयङुवङौ च प्रयोजनम् । श्रियौ श्रियः । भ्रुवौ । भ्रुवः । अङ्गस्येति किम् । श्र्यर्थं भ्र्वर्थम् । युष्मदस्मदोः प्रयोजनम् । साम आकम् । युष्माकम् । अस्माकम् । अङ्गस्येति किम् । युष्मत्साम । अस्मत्साम । तातङ् प्रयोजनम् । जीवतु जीवताद् भवान् । अङ्गस्येति किम् । पचाहि तावत्त्वं पचतु तावत्त्वम् । जल्पाहि तावत्त्वम् । जल्पतु तावत्त्वम् । आमि नुट् प्रयोजनम् । किशोरीणाम् । कुमारीणाम् । अङ्गस्येति किमर्थम् । कुमारी आमित्याह । किशोरी आमित्याह । आने मुक् प्रयोजनम् । यजमानः । पचमानः । अङ्गस्येति किमर्थम् । प्राणः । के ह्रस्वः प्रयोजनम् । कुमारिका । किशोरिका । अङ्गस्येति किमर्थम् । कुमारीं कायति कुमारीकः । यि दीर्घः प्रयोजनम् । चीयते । स्तूयते । अङ्गस्येति किमर्थम् । दधियानम् । मधुयानम् । भित्त्वं प्रयोजनम् । अद्भिः । अद्भ्यः । अङ्गस्येति किमर्थम् । अब्भारः । अब्भक्षः । नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । कथम् । अर्थवद्ग्रहणप्रत्ययग्रहणाभ्यां सिद्धम् ॥ अर्थवद्ग्रहणप्रत्ययग्रहणाभ्यामेवैतानि सिद्धानि । क्व चिदर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्येत्येवं न भविष्यति । क्व चित्प्रत्ययग्रहणेऽप्रत्ययस्य नेति । अथ वा प्रत्यय इति प्रकृत्याङ्गकार्यमध्येष्ये । यदि प्रत्यय इति प्रकृत्याङ्गकार्यमधीषे । प्राकरोत् ।

यः द्वितीयैकवचनम् । लाक्षणिकत्वादस्य न भवतीति चेन्न । प्रतिपदोक्तस्य नाम्नोऽभावात् । षष्ठीबहुवचनस्यापि नुटि कृते लाक्षणिकमेव नामिति रूपम् । दधि सनोतीति । सानुबन्धयोर्धातुरिति चेत् प्रत्ययोऽपि नकारेत्संज्ञकत्वात्सानुबन्धकः । धातोश्चाव्यभिचारी नकार इति तस्यैव ग्रहणप्रसङ्गः । पचाहि इति । हितू निपातौ । तत्राशिषि लोटो हेरन्यतरस्यां तातङ्विधानात्पक्षे तदभावादतो हेरिति हेर्लुकि कृते निपातयोरपि तुह्योः प्रातिव्यक्ति लक्षणप्रवृत्तावभावोपक्रमेऽपि तातङ्प्रसङ्गः । तथा चोक्तम् विभाषिताः प्रयोजयन्ति द्राग्घाद्राग्धा द्रोढाद्रोढेति । प्राण इति । प्रपूर्वस्यानितेर्घञि वृद्धौ च कृतायां प्र आन इति स्थिते मुक्प्रसङ्गः सार्वधातुकाधिकारेऽनुवक्ष्यमाणे । ननु धातूपसर्गयोरेकादेशेनान्तरङ्गत्वाद्बाध्यं न तु वृद्ध्या । नैतदस्ति । वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वात् । तथा च प्रत्यय इत्यादौ सवर्णदीर्घत्वाभावः । अत्र तु लाक्षणिकत्वेनापि मुको निरासो वक्तुं शक्यते । कुमारिकेति । अल्पाद्यर्थे प्रागिवात्कः । कुमारीक इति । अत्रापि लाक्षणिकत्वात्कस्य ह्रस्वाभावः सिध्यति । क्वचिदर्थवद्ग्रहण इति । अयं परिहारो निरुतं विद्ध इत्यादौ संप्रसारणदीर्घत्वेन सम्भवति । तत्र क्रिमिणामित्यत्र नाम्नः प्रत्ययो नाप्यर्थवान् । प्रत्ययत्रयार्थस्य परस्परानन्वयादिति दीर्घप्रसङ्गः । दधिसनोतीति सनोऽप्रत्ययत्वाद्दीर्घाभावः । निर्यायादित्यादौ संयोगादेरानर्थक्यादेत्वाभावः । अडाटोस्तु नायं परिहारः । ब्राह्मणभिस्सेत्यादौ भिसोऽप्रत्ययत्वादानर्थक्याच्च ऐसोऽप्रसङ्गः । इयङुवङोस्तु नायं परिहारः । वर्णग्रहणेषु परिभाषाद्वयस्यानुपस्थानाद्ध्येको यणचीतिद् ध्यायतीत्यादा-

उपैहि । उपसर्गात्पूर्वमडाटौ माप्नुतः। सिद्धं तु प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादितदन्तविज्ञानात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादितदन्तस्य ग्रहणं भवतीति । एवमुपसर्गात्पूर्वमडाटौ न भविष्यतः ॥

हलः ॥ २ ॥ इह कस्मान्न भवति । तृतीयः । अण्प्रकरणात् ऋकारस्याप्राप्तिः * । अण्प्रकरणादृकारस्य दीर्घत्वं न भविष्यति । अण इति वर्त्तते । क्व प्रकृतम् । ढूलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण इति । तद्वै इकः काशे इत्यनेनेग्ग्रहणेन व्यवच्छिन्नं न शक्यमनुवर्तयितुम् । इग्ग्रहणस्य चाण्विशेषणत्वात् । अण्विशेषणमिग्ग्रहणमण इक इति । यदि तर्ह्यण्विशेषणमिग्ग्रहणम् । चौ दीर्घो भवतीति । इह न प्राप्नोति । अवाचा । अवाचे । नैष दोषः । अण्ग्रहणमनुवर्तते । इग्ग्रहणं निवृत्तम् । एवमपि कर्तृचः कर्तृचा कर्तृचे अत्र न प्राप्नोति । यथालक्षणमप्रयुक्ते । अथवोभयं निवृत्तम् । कस्मान्न भवति तृतीय इति। निपातनात् । किं निपातनम्। द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्यामिति ॥

नामि ॥ ३ ॥ किमर्थमामः सनकारस्य ग्रहणं क्रियते । न आमि दीर्घ

वप्रत्ययेऽप्यनर्थकेऽप्यचि यणादेशो भवत्येवंअचर्थमित्यादावियङुवङ्प्रसङ्गः । युष्मत्सामेतिसाम्नोऽप्रत्ययत्वादानर्थक्याच्चाकमोप्रसङ्गः । तुह्योर्निपातयोरप्रत्ययत्वात्तातङो ऽप्रसङ्गः । एवमामोऽप्रत्ययस्यानुकरणस्य नुडभावः । प्राणइत्यत्रानस्याप्रत्ययत्त्वाद् मुगभावः । भितत्त्वेयं परिहारो नोपपद्यते वर्णग्रहणात् । अत एवाव्यापकत्वमस्य परिहारस्य मत्वाह अथवेति । सिद्धं त्विति । यत्र प्रत्ययो निमितत्वेनोपादीयते तत्र पूर्वः कार्यित्वेन गृह्यमाणो यस्मात्स विहितस्तदादिर्गृह्यते । एतच्चाङ्गसंज्ञासूत्रे योगविभागेन साधितम् । यत्र तु प्रत्यय एव कार्यित्वेनोपादीयते तत्र तदन्तग्रहणमिति द्वे एते परिभाषे । अङ्गाधिकारप्रत्याख्यानाय प्रत्ययाधिकारे क्रियमाणे न किंचित्प्रयोजनं दृश्यते । अतो भिस ऐसित्यादिषु विविभक्तिकत्वाद् भिसादीनां प्रत्ययेन सम्बन्धो दुरुपपादः । हल इति संप्रसारणदीर्घत्वं स निरुतं दुरुतमित्यादौ न परिहृतं भवति ॥ १ ॥

हलः ॥ अण्ग्रहणमिग्ग्रहणेन विच्छिन्नमिति मत्वाह इह कस्मादिति । अण्विशेषणमिति । प्रकाशइत्यादावकारस्य दीर्घनिवृत्त्यर्थमिकाण् विशेष्यते इत्यर्थः । अवाचेति । चावित्यत्रेग्ग्रहणानुवर्तनादकारस्य दीर्घाप्रसङ्गः । यथेकः काश इत्यत्र विरोधाभावादणिकोः सम्बन्ध एवं योगान्तरेपीति भावः । लक्ष्यनिबन्धनापेक्षावशादधिकाराणां निवृत्त्यनुवृत्ती इति मत्वाह नैष दोष इति । एवमपीति । केवलाणग्रहणानुवृत्तावपि दोष इत्यर्थः । तन्निवृत्तौ त्वच्परिभाषोपस्थानादृकारस्यापि दीर्घः सिद्ध्यति । यथालक्षणमिति । मा भूदत्र दीर्घत्वमित्यर्थः। अथानन्त्यात् प्रयोगविषयस्य कर्तृचेत्यादिप्रयोगः स्यादित्युच्यते तत्रापि ब्रूमः । अथवेति । चावित्यत्रोभयाननुवर्तनात्कर्तृच इत्यादिसिद्धिः ॥ २ ॥

नामि ॥ नुड्दीर्घयोरेकविषयत्वादुभयानुग्रहाय पूर्वं नुटि कृते ऽव्यवधायक-

इत्येवोच्येत । केनेदानीं सनकारस्य भविष्यति । नुडयमाम्भक्त आम्ग्रहणेन ग्राहिष्यते । अत उत्तरं पठति । नामि दीर्घ आमि चेत्स्यात्कृते दीर्घे न नुड् भवेत् । नामि दीर्घ आमि चेत्स्यात्कृते दीर्घे न नुट् स्यात् अग्नीनाम् । इन्द्रनाग्न इदमिह सम्प्रधार्यम् । दीर्घत्वं क्रियतां नुडिति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वान्नुट् । नित्यं दीर्घत्वम् । कृतेऽपि नुटि प्राप्नोत्यकृतेऽपि । नित्यत्वाद्दीर्घे कृते ह्रस्वाश्रयो नुड् न प्राप्नोति । एवं तर्ह्याहायं ह्रस्वान्तान्नुडिति । न च ह्रस्वान्तोऽस्ति । तत्र वचनाद्भविष्यति । वचनाद्यत्र तन्नास्ति । नेदं वचनाल्लभ्यम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । यत्र दीर्घत्वं प्रतिषिध्यते । तिसृणां चतसृणामिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । इह तावच्चतसृणामिति षट्चतुर्भ्यश्चेत्येवं भविष्यति । तिसृणामिति त्रिग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । त्रेस्त्रय इति । इदं तर्हि । त्वं नृणां नृपते जायसे शुचिः । नैकमुदाहरणं ह्रस्वग्रहणं प्रयोजयति । तत्र वचनाद् भूतपूर्वगतिर्विज्ञास्यते । ह्रस्वान्तो यो भूतपूर्व इति । उत्तरार्थं तर्हि सनकारग्रहणं कर्तव्यम् । नोपधायाश्च चर्मणाम् । नोपधाया नामि यथा स्यात् । इह मा भूत् । चर्मणाम् । नामि दीर्घ आमि चेत्स्यात्कृते दीर्घे न नुड् भवेत् । वचनाद्यत्र तन्नास्ति नोपधायाश्च चर्मणाम् ॥ १ ॥

इन्हन्पूषार्यम्णां शौ ॥ १२ ॥ सौ च ॥ १३ ॥ इनः क्वावुपधादीर्घ-

स्यादागमानां दीर्घो भविष्यत्यन्तरेण सनकारकानिर्देशमिति मत्वाह किमर्थमिति । इतरश्चोदकबुद्धिपरीक्षार्थमाह केनेदानीमिति । चोदकः स्वाभिप्रायमाह आमीति । नामिदीर्घ इति । योऽयं नामि दीर्घ उच्यते स यद्यामीति सूत्रन्यासेनामि स्यात्तदा नित्यत्वान्नुटं बाधित्वा दीर्घे प्रवृत्ते ह्रस्वान्तत्वाभावादग्नीनामित्यादौ नुड् न स्यादित्यर्थः । इतरस्त्वनवकाशत्वाद्दीर्घो नुटं बाधितुमिति मत्वाह इदमिहेति । नन्वनवकाशत्वाद्विप्रतिषेधानुपपत्तौ कथमुच्यते परत्वान्नुडिति । एवं मन्यते द्वावपि नुट्दीर्घावनवकाशौ । तत्राङ्गप्रत्यययोर्युगपन्निमित्तनिमित्तिभावाभावादवश्याश्रयितव्ये क्रमे विप्रतिषेधोपपत्तिः । वाक्यकारेण तु सम्भवमात्रमाश्रित्योक्तम् । द्वौ प्रसङ्गावन्यार्थावेकस्मिन् युगपत्प्राप्नुतः । स विप्रतिषेध इति । तत्रानवकाशत्वात् पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद्दीर्घत्वम् । नित्यं दीर्घत्वमिति । तिसृणां चतसृणां नृणामित्यत्र सावकाशो नुट् अग्नीनामित्यत्र नित्यत्वाद् दीर्घेण बाध्यते । तत्र वचनादिति । भूतपूर्वगत्यैवेति भावः । वचनादिति । वचनात्स्यादिति चेद् यत्र दीर्घत्वं नास्ति तत्र वचनस्य चरितार्थत्वात्सांप्रतिकसद्भावे भूतपूर्वगत्याश्रयणस्यायुक्तत्वादग्नीनामित्यादौ कृते दीर्घे नुण् न स्यादित्यर्थः । तिसृणामित्यादौ नुटोऽन्यथासिद्धत्वाद् ह्रस्वलक्षणो नुडनवकाश एवेति दर्शयन्नाह नैकमुदाहरणमिति । अन्यथा नृनयापो नुडिति ब्रूयात् तदेव वचनसामर्थ्याद्भूतपूर्वगत्या नुटः सिद्धत्वान्नार्थः सनकारकनिर्देशेनेति क्रियते प्रयोजनान्तरोपन्यासः । नोपधायाश्चेति । चशब्दस्तदर्थे ॥ १ ॥

त्वप्रसङ्गः * । हनः क्वावुपधालक्षणं दीर्घत्वं प्राप्नोति । अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङितीति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । वृत्रहणौ वृत्रहण इति । नियमवचनात्सिद्धम् । इन्हन्पूषार्यम्णां शौ सौ चेत्येतस्मान्नियमवचनाद्दीर्घत्वं न भविष्यति । नियमवचनात्सिद्धमिति चेत्सर्वनामस्थानप्रकरणे नियमवचनादन्यत्रानियमः * । नियमवचनात्सिद्धमिति चेत्सर्वनामस्थानप्रकरणे नियमवचनादन्यत्र नियमो न प्राप्नोति । क्वान्यत्र । ब्रह्महणि । भ्रूणहनि । एवं तर्हि दीर्घविधिर्य इहेन्प्रभृतीनां तं विनियम्य सुटीति सुविद्वान् । दीर्घविधिर्य इहेन्प्रभृतीनां तं सर्वनामस्थाने विनियम्य ॥ इन्हन्पूषार्यम्णां सर्वनामस्थाने दीर्घो भवति । किमर्थमिदम् । नियमार्थम् । इन्हन्पूषार्यम्णां सर्वनामस्थान एव नान्यत्र । शौ नियमं पुनरेव विदध्यात् । ततः शौ । शावेव सर्वनामस्थाने नान्यत्र । ततः सौ । सावेव सर्वनामस्थाने नान्यत्र । भ्रूणहनीति तथास्य न दुष्येत् । तथास्य भ्रूणहनीति न दोषो भवति । शास्मि निवर्त्य सुटीत्यविशेषे शौ नियमं कुरु वाप्यसमीक्ष्य । अथ वा निवृत्ते सर्वनामस्थानप्रकरणे अविशेषेण शौ नियमं वक्ष्यामि इन्हन्पूषार्यम्णां शावेव । ततः सौ । सावेव । इहापि तर्हि नियमान्न प्राप्नोति । इन्द्रो वृत्रहायते । दीर्घवि-

———————

इन्हन् ॥ हनः क्वाविति । वृत्रं हतवान् ब्रह्मभ्रूणेति क्विप् । तत्र अनुनासिकस्य क्विझलोरिति दीर्घत्वं सर्वत्र प्राप्नोति । सर्वनामस्थाने तु नोपधायाः सर्वनामस्थाने चासंबुद्धाविति प्राप्नोति । तत्र सर्वनामस्थाने वृत्रहणावित्यादौ नियमविधानसामर्थ्याद्द्वयोरप्युभयोर्दीर्घनिवृत्तिः सिध्यति तथापि सर्वनामस्थानप्रकरणात्सर्वनामस्थान एव दीर्घस्य नियमेन निवृत्त्या भाव्यं नान्यत्रेति वृत्रहणीति सप्तम्येकवचने विभाषा ङिश्योरित्यल्लोपाभावपक्षे ऽनुनासिकलक्षणदीर्घप्रसङ्गः । सर्वत्र च हनः क्वौ दीर्घत्वप्रसङ्गः न क्व चिदल्लोपः स्यात् । इतरस्तु यथोक्तमभिप्रायमप्रतिपद्य दूषणार्थं सर्वनामस्थानमुपन्यस्यति वृत्रहणाविति । अत्र चेद्दीर्घत्वं मन्यसे तन्न । यतो नियमवचनात्सिद्धमिति नियमविधानसामर्थ्यात्सर्वस्य दीर्घस्य व्यावर्तनमित्यर्थः । इदानीं चोदकः स्वाभिप्रायं प्रकाशयन्नाह नियमवचनात्सिद्धमितिचेदिति । एवं तर्हीति । अत्र तु योगविभागः क्रियते । तत्राद्येन नियमेनान्तरङ्गोऽप्यनुनासिकलक्षणो दीर्घो निवर्त्यते । द्वितीयेन वृत्रहणावित्यादौ सर्वनामस्थानलक्षणः । सुड्ग्रहणं सर्वनामस्थानोपलक्षणमिति शसादेशोऽपि निर्गृह्यते । इतिशब्दो हतौ । स च भिन्नक्रमः । न दुष्येदित्यनेन च सम्बध्यते । शावेवेति । अस्मिन् नियमे स्थिते सौ चेति सूत्रं विध्यर्थं सौ सम्पद्यते । यदा च शौ चेति योगपद्यन अपेक्ष्यते तदा प्रत्ययद्वयाश्रयो नियमः क्रियते । भाष्यकारस्तु यौगपद्याश्रयं नियमक्रममाश्रित्य व्याचष्टे ततः साविति । एवं योगविभागेन चोद्यं परिहृत्य अस्मिन्नपि योगे परिहर्तुमाह शास्मीति । शास्मि उपदिशामि तं प्रकारं येनैकयोगे ऽपि दोषाभावः । पूर्ववत् सुटीत्येकदेशेन सर्वनामस्थानं लक्ष्यते । सर्वनामस्थानग्रहणं निवर्त्य अनाश्रितसर्वनामस्थानत्वविशेषे प्रत्ययत्वमात्राश्रयेण शौ नियमं कुरु । अ-

धेरुपधानियमान्मेहन्ति यि दीर्घविधौ च न दोषः। उपधालक्षणदीर्घस्य नियमः। नचैतदुपधालक्षणं दीर्घत्वम्। सुट्यपि वा प्रकृतेऽनवकाशः शौ नियमोऽप्रकृतप्रतिषेधे। अथ वानुवर्त्तमाने सर्वनामस्थानप्रकरणे ऽनवकाशः शौ नियमः अप्रकृतस्यापि दीर्घत्वस्य नियामको भविष्यति। कथम्। यस्य हि शौ नियमः सुटि नैतत्तेन न तत्र भवेद्विनियम्यम्। यस्य हि शिः सर्वनामस्थानं न तस्य सुट्। यस्य च सुट् सर्वनामस्थानं स च तस्य शिः। तत्र सर्वनामस्थानप्रकरणे नियम्यं नास्तीति कृत्वाऽविशेषेण शौ नियमो विज्ञास्यते। दीर्घविधिर्य इहेन्प्रभृतीनां तं विनियम्य सुटीति सुविद्वान्। शौ नियमं पुनरेव विदध्याद् भ्रूणहनीति तथास्य न दुष्येत्॥ १॥ शास्मिनिवर्त्तसुटीत्स्वविशेषे शौ नियमं कुरु वाप्यसमीक्ष्य। दीर्घविधेरुपधानियमान्मेहन्ति यिर्दीर्घविधौ च न दोषः॥ २॥ सुट्यपि वा प्रकृतेऽनवकाशः शौ नियमोऽप्रकृतप्रतिषेधे। यस्य हि शौ नियमः सुटि नैतत्तेन न तत्र भवेद्विनियम्यम् *॥ ३॥

सत्यपि शास्त्रीये ऽधिकारे ऽपेक्षाकृतः सम्बन्धः स्याद् इति तन्निवृत्त्यर्थमाह असमीक्ष्येति। सर्वनामस्थानं विशेषमनपेक्ष्य शौ नियमः क्रियमाणः प्रत्ययत्वेन तुल्यजातीये सर्वत्र प्रत्ययान्तरे दीर्घनिवृत्तिं करोतीत्यर्थः। इहापीति। विशेषानाश्रयणात्। वृत्रहेवाचरतीति क्यङ्। अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घः। दीर्घविधेरिति। इह यदि येन नाप्राप्ते इत्याश्रीयते तदाऽनुनासिकलक्षणस्यैव दीर्घस्य नियमेन व्यावृत्तिः स्यात् अथ मध्ये ऽपवादा इत्याश्रीयते तथापि सर्वनामस्थाने चासंबुद्धाविहितस्यैव व्यावृत्तिप्रसङ्ग इत्यनपेक्षितविशेषं दीर्घत्वमात्रं निवर्त्यते। तत्रोपधाग्रहणानुवृत्त्याऽजन्तलक्षणदीर्घत्वस्याकृत्सार्वधातुकयोरिति प्राप्तस्य नियमेनाव्यावर्तनाद्दोषाभावः। हन्तेर्यः हन्ति यस्तस्मिन् यो दीर्घविधिस्तत्र न दोषः। क्व चित्तु हन्तेति निपातोभिमुखीकरणार्थः पठ्यते। यिग्रहणस्य चोपलक्षणार्थत्वाद्दण्डीभूत इत्यादौ च्वावपि न दोषः। एकस्मिन्नपि योगे सर्वनामस्थानानुवृत्तावपि दोषं परिहर्तुमाह सुट्यपि वेति। अपिशब्दो भिन्नक्रमः अप्रकृतप्रतिषेध इत्यनेन सम्बध्यते। इह हि द्विविधं सर्वनामस्थानं शि सुट् च। शिर्नपुंसकसम्बन्धी। सुट् स्त्रीपुंसयोः। सुडनपुंसकस्येति वचनात्। तत्र तुल्यजातीयापेक्ष नियम आश्रीयमाणे व्यवच्छेद्याभावादनर्थक एव नियमः स्यादिति नियमविधिसामर्थ्यात्सर्वस्य दीर्घस्य नियमेन व्यावृत्तिरित्यर्थः। यस्य हीति। यस्य नपुंसकस्य सम्बन्धिनि शौ नियमः क्रियते सुटि सर्वनामस्थानसंज्ञके एतन्नपुंसकं नास्त्यनपुंसकस्येति वचनात्। तेन कारणेन तत्र सर्वनामस्थाने सुटि नियन्तव्यं दीर्घत्वं न सम्भवतीति सामर्थ्यादविशेषेण नियम आश्रीयते। एतदुक्तं भवति। यदि तुल्यजातीयापेक्षो नियम आश्रीयते तदा शेर्नपुंसकलिङ्गसम्बन्धित्वं सर्वनामस्थानत्वं चास्तीति तदाश्रये नियमे विज्ञायमाने ऽयमर्थः स्यात्। इन्हन्पूषार्यम्णां नपुंसकानां शावेव सर्वनामस्थाने दीर्घो भवति न सर्वनामस्थानान्तरे इति। न च तेषां नपुंसकानामन्यत्सर्वनामस्थानम-

अत्वसन्तस्य चाधातोः ॥ १४ ॥ अत्वसन्तस्य दीर्घत्वे पित उपसंख्यानम् * । अत्वसन्तस्य दीर्घत्वे पित उपसंख्यानं कर्तव्यम्। गोमान्। यवमान्। किं पुनः कारणं न सिध्यति। अननुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य ग्रहणम्। अननुबन्धकस्य ग्रहणे सानुबध्यकग्रहणं नेत्येवं पितो न प्राप्नोति। अननुबन्धकग्रहणे इत्युच्यते। सानुबन्धकस्येदं ग्रहणम्। एवं तर्हि तदनुबन्धकस्य ग्रहणे अतदनुबन्धकस्य ग्रहणं नेत्येवं पितोपि न प्राप्नोति। तत्तर्हि उपसंख्यानं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। पकारलोपे कृते न अतुबन्तं भवति। अत्वन्तमेव। यथैव तर्हि पकारलोपे कृते नातुबन्तमेवमुकारलोपे कृते नात्वन्तम्। ननु च भूतपूर्वगत्या भविष्यति अत्वन्तम्। यथैव तर्हि भूतपूर्वगत्यात्वन्तमेवमतुबन्तमपि। एवं तर्हि आश्रीयमाणे भूतपूर्वगतिः। अत्वन्तं चाश्रीयते नातुबन्तम्। न सिध्यति। इह हि व्याकरणे सर्वेष्वेव सानुबन्धकग्रहणेषु रूपमाश्रीयते। यत्रास्यैतद्रूपमिति। रूपनिर्ग्रहश्च शब्दस्य नान्तरेण लौकिकं प्रयोगम्। तस्मिंश्च लौकिके प्रयोगे सानुबन्धकानां प्रयोगो नास्तीति कृत्वा द्वितीयः प्रयोग उपास्यते। कोसौ। उपदेशः।

स्तीति नियमविधानसामर्थ्यात् प्रकरणापन्नं सर्वनामस्थानत्वं सामर्थ्यप्रापितसंनिधानं च नपुंसकत्वमुभयमप्यविशेषादनपेक्ष्य प्रत्ययमात्रे स्त्रीपुंनपुंसकसम्बन्धिनि दीर्घत्वव्यावृत्तिः क्रियते इति सर्वमिष्टं सिद्धम् ॥ १२ ॥ १३ ॥

अत्वसन्तस्य चाधातोः। अत्वसन्तस्येति। सूत्रन्यासप्रदर्शनपरमिदम्। अत्वन्तविषयं तु वचनम्। अननुबन्धकग्रहणे इति। उकारस्यानुबन्धस्य सूत्रोपात्तत्वात्तद्व्यतिरिक्तानुबन्धाभावेनाननुबन्धकत्वमवसेयम्। भाष्यकारस्त्वनुबन्धमात्राभावे ऽननुबन्धकव्यपदेशो युक्तः। इह चानुबन्ध उकारोस्तीति मत्वाह अननुबन्धकग्रहण इत्युच्यते इति। परिभाषान्तरमाश्रित्याह एवं तर्हीति। स एवानुबन्धो यस्यासौ तदनुबन्धकः। सचान्यश्चानुबन्धो यस्य सोऽतदनुबन्धकः। यद्येवं क्तक्तवतोरपि ककारानुबन्धसद्भावाद् ग्रहणं न प्राप्नोति। उच्यते। आनन्तर्यलक्षणे ऽनुबन्धानुबन्धवतोः सम्बन्धे तवतुशब्दस्य ककारोनुबन्धो नत्वतुशब्दस्य। मतुपि तु पकारो ऽतुपशब्दस्यानन्तर इति तेनासावनुबन्धवानिति तत्रैव दोषः। पकारलोप इति। अयमत्रार्थः। पकारोनुबन्धः प्रत्ययस्य न तु तदेकदेशस्य। ततश्च प्रत्ययैकदेशग्रहणादव्यापार एव पूर्वोक्तयोः परिभाषयोः। श्रूयमाणश्च वर्णो रूपं भिन्द्यात् न च पकारः श्रूयते। इतरस्तु श्रूयमाणस्यैव भेदकत्वे उकारोपि लोपान्न भेदकः स्यादिति मत्वाह यथैवेति। इतरस्तु भेदकत्वेनाश्रितस्य लुप्तस्यापि भूतपूर्वगत्या स्मृत्युपारूढस्य भेदकत्वं युक्तं मत्वाह भूतपूर्वगत्येति। इतरस्तूभयोस्तुल्यं भूतपूर्वत्वं मत्वाह यथैवेति। इतरो भेदकत्वेनाश्रीयमाणे भूतपूर्वगतियुक्ता नान्यत्रेति मत्वाह एवं तर्हीति। इतरस्तु यथोपलब्धिस्मरणं न्याय्यं न च मतुपः कचिदप्यत्वन्तत्वमुपलब्धमिति मत्वाह न सिध्यतीति। सानुबन्धकप्रस्तावात् सानुबन्धकेष्वित्युक्तम्। रूपनिर्ग्रहश्चेति। रूपनिश्चय इत्यर्थः। नान्तरेण लौकिक-

उपदेशे चैतदतुबन्तं नात्वन्तम् । यदि पुनरच्छब्दं गृहीत्वा दीर्घत्वमुच्यते । नैवं शक्यम् । इहापि प्रसज्येत । जगत् । जनगत् । अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्येवमेतस्य न भविष्यति । इहापि तर्हि न प्राप्नोति । कृतवान् भुक्तवानिति । क्व तर्हि स्यात् । पचन् । यजन् । न वै न अत्रेष्यते । अनिष्टं च प्राप्नोति । इष्टं च न सिध्यति । तस्मादुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥

अज्झनगमां सनि ॥ १६ ॥ गमेर्दीर्घत्वे इङ्ग्रहणम् * । गमेर्दीर्घत्वे इङ्ग्रहणं कर्तव्यम् । इङो गमेरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । सञ्जिगंसते वत्सो मात्रेति । अग्रहणे ह्यनादेशस्यापि दीर्घप्रसङ्गः * । आक्रियमाणे हीङ्ग्रहणेऽनादेशस्यापि दीर्घत्वं प्रसज्येत । सञ्जिगंसते वत्सो मात्रेति । न वा छन्दस्यनादेस्यापि दीर्घत्वदर्शनादिङ्ग्रहणानर्थक्यम् । न वा इङ्ग्रहणं कर्त्तव्यम् । किं कारणम् । छन्दस्यनादेशस्यापि दीर्घत्वदर्शनात् । छन्दस्यनादेशस्यापि गमेर्दीर्घत्वं दृश्यते । स्वर्गं लोकं सञ्जिगांसत् । छन्दस्यनादेशस्यापि गमेर्दीर्घत्वदर्शनादिङ्ग्रहणमनर्थकम् । यथैव तर्हि च्छन्दस्यनादेशस्यापि गमेर्दीर्घत्वं भवति । एवं भाषायामपि प्राप्नोति । तस्मादिङ्ग्रहणं कर्त्तव्यम् । न कर्तव्यम् । योगविभागः करिष्यते । अचः सनि । अजन्तानां सनि दीर्घो भवति । ततो हनिगम्योः । हनिगम्योश्च

मिति । अव्यभिचाराल्लौकिकस्य प्रयोगस्य प्राधान्येनोपादानम् । तदसम्भवे तु शास्त्रीयप्रसङ्गाश्रय इत्याह तस्मिंश्चेति । उपदेशे चैतदिति । पकारे सत्यत्वन्तत्वाभावात् । अतस्त्वेकदेशं यतमाश्रित्य ययतोश्चातदर्थे इत्यत्र ग्रहणे प्राप्ते तदनुबन्धकपरिभाषया निवृत्तिः क्रियते । यदि पुनरिति । सूत्रे उकारमनुच्चार्येत्यर्थः । तस्माच्छब्दस्य केवलस्य शास्त्रेऽभावात्प्रत्ययैकदेशग्रहणं भविष्यतीति नार्थः पित उपसंख्यानेन । जगदिति । द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे चेति क्विप् । गमः क्वाविति मलोपः । जनं गच्छतीति क्विप्चेति क्विप् । पचन्निति । अच्छब्दो ऽत्रार्थवानित्यत्रैव दीर्घप्रसङ्गः । तस्मादव्याप्त्यतिव्याप्तिलक्षणदोषद्वयप्रसङ्गादच्छब्दं गृहीत्वा दीर्घो विधातुमशक्य इति पित उपसंख्यानं कर्तव्यमेव । अन्ये त्वसैवान्तशब्दसम्बन्धो न त्वतुनैवेति व्याचक्षाणा मतुपो ग्रहणं साधयन्ति । अपरे त्वन्तग्रहणात्सामर्थ्ये लब्धे तदन्तविधावधिकत्वाद् यथाकथंचित्तदन्तता गृह्यत इति मन्यमाना मतुपो ग्रहणं व्याचक्षते ॥ १४ ॥

अज्झनगमां सनि ॥ इह बहवो गमयः । गम्लृ गताविति धातुः । णौ गमिरबोधने सनि चेतीणादेशो गमिः । इण्वदिक इति वक्तव्यमिति इकादेशः । इङश्चेति इङादेशश्च । तत्राविशेषात्सर्वप्रसङ्गे सत्याह गमेर्दीर्घत्वे इति । इक इण इङश्च गमिरेक एवादेश इङोपलक्ष्यते । तथा च भाष्यकृत्परतो वक्ष्यति । अचः स्थाने यौ हनिगमी इति एवं चेणि गादेशस्यापि गमेरात्मनेपद इडभावे दीर्घत्वेन भाव्यमित्याहुः । संजिगांसदिति । संपूर्वाद् गमः सन् । छान्दसत्वादिडभावः । लङ् । सक-

सनि दीर्घो भवति। अच इत्येव। अचः स्थाने यौ हनिगमी। अथोपधाग्रहणमनुवर्तते उताहो न। किञ्चातः। सनि दीर्घ उपधाधिकारश्चेद् व्यञ्जनप्रतिषेधः*। सनि दीर्घ उपधाधिकारश्चेद् व्यञ्जनस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। चिचीषति तुष्टूषतीत्येवमर्थम्। एवं तर्हि निवृत्तम्। अनधिकारे उक्तम् *। किमुक्तम्। हनिगमिदीर्घत्वे ऽज्ग्रहणमिति। नैष दोषः। उक्तमेतत्। ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति यत्र ब्रूयात् अच इत्येतत्तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम्॥

च्छ्वोः शूडनुनासिके च॥ १९॥ अथ ऊडादिः कस्मान्न भवति। आदिष्टिद् भवतीत्यादिः प्राप्नोति। कस्य पुनरादिः। वकारस्य। अस्तु वकारस्य, का प्रतिपत्तिः। लोपो व्योर्वलीति लोपो भविष्यति। नैवं शक्यम्। ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्चेति द्रावूठौ स्याताम्। एवं तर्हि नैष टित्। कस्तर्हि ठित्। यदि तर्हि ठित्। धौतः पट इति। एत्येधत्यूठ्स्विति वृद्धिर्न प्राप्नोति। चर्त्वे कृते भविष्यति। असिद्धं चर्त्वं तस्यासिद्धत्वान्न प्राप्नोति। आश्रयात्सि-

---

मेकत्वात्परस्मैपदम्। बहुलं छन्दस्यमाङ्योगे ऽपीत्यडभावः। तस्मादिङ्ग्रहणमिति। भाषायामनादेशस्य गमेर्दीर्घनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः। छन्दसि तु वर्णव्यत्ययेन ह्रस्वस्य दीर्घः। ये तु इङ्ग्रहणमुपलक्षणार्थमिच्छन्ति तन्मते न इणादेशस्य गमेश्छन्दसि प्रयोगः। योगविभाग इति। अचः सनीत्येको योगः। तत्र दीर्घश्रुत्याच्परिभाषोपस्थानादजन्तस्य दीर्घे सिद्धेऽजग्रहणमुत्तरार्थं विज्ञायते। अचः स्थाने इतिसम्भवाद् गमिरेवात्र विशेष्यते न तु हनिः सहनिर्देशात्तूभयोपादानम्। चिचीषतीति। अत्र चकारस्य दीर्घः प्राप्नोति। उपधाधिकारादजन्तस्य या उपधा तस्या दीर्घ इति सूत्रार्थव्यवस्थापनात्। हनिगमिदीर्घस्योजिति। अचश्चेत्यत्र तच्छेषपक्षे आश्रीयमाणे इहाज्ग्रहणं हनिगम्यर्थं कर्तव्यमित्यर्थः। उक्तमेतदिति। न तच्छेषो नापि तदपवादः। किं तर्हि। द्वितीया षष्ठीप्रदेशेषु प्रादुर्भाव्यते। तत्र विशेषणविशेष्यभावस्य यथेष्टत्वाद्धनिगमिभ्यामज्विशेष्यते इति सिद्धम्॥ १६॥

च्छ्वोःशूडनुनासिके च॥ अथेति। च्छ्वोरिति एकापि षष्ठीह ग्रहणकवाक्ये श्रुता प्रक्रियावाक्ये सम्बन्धिभेदाद्भिद्यते। क चित् स्थानषष्ठी। क चिदवयवषष्ठी। यथा फलिपाटिनमिममनिजनां गुक्पटिनाकिधतश्चेति भावः। अस्त्विति। रूपभेदाभावादङ्गस्य यो वकारस्तस्यानुनासिकादौ प्रत्यये परे क्वौ झलादौ च परत ऊठिति सूत्रार्थाश्रयणाद्वकारस्यादिरूड् भवति। लोपो भविष्यतीति। ननु नाप्राप्ते लोप आरभ्यमाण ऊड् लोपस्य बाधकः प्राप्नोति। अत्र केचिदाहुः। भिन्नजातीयकत्वादागमेनादेशो न बाध्यते तथा दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां कम्बलः कौण्डिन्यायेति दध्नः कम्बलो न बाधकः। अन्ये त्वाहुः। व्यक्तौ पदार्थे प्रतिव्यक्ति लक्षणप्रवर्तनाद् ऊठि कृते यद्वलोपलक्षणं तदकृतार्थम्। न च तस्मिन् प्राप्ते ऊडारभ्यते इति तत्प्रवर्तत एव। प्रकृते ऊठि यद्वलोपशास्त्रं तदेव बाध्यते। संसर्गिभेदाद्धि वकारो भिद्यते। द्रावूठाविति। आगमिभेदादेको वकारात् पूर्व ऊठ् स्यात्। अपर उपधा-

द्धत्वं भविष्यति । असत्यन्यस्मिन्नाश्रयासिद्धत्वं स्यात् । अस्ति चान्यो वाह ऊडिति । एषोपि ठित्करिष्यते । तत्रोभयोश्चर्त्वे कृते आश्रयासिद्धत्वं भविष्यति । अथ क्ङिद्ग्रहणमनुवर्त्तते उताहो न । किञ्चातः । शूट्त्वे क्ङिदधिकारश्चेत् छः षत्वम् * । शूट्त्वे क्ङिदधिकारश्चेच्छः षत्वं वक्तव्यम् । प्रष्टा प्रष्टुं प्रष्टव्यम् । तुक्प्रसङ्गश्च * । तुक् च प्रसज्येत । निवृत्तेपि वै क्ङिद्ग्रहणेऽवश्यमत्र तुगभावार्थो यत्नः कर्तव्यः । अन्तरङ्गत्वाद्धि तुक् प्राप्नोति । छ्वोरिति तुका सह सन्निपातग्रहणं विज्ञायते । ननु चैवमपि अन्त्यस्य प्राप्नोति । सन्निपातग्रहणसामर्थ्यात्सर्वस्य भविष्यति । एवमङ्गस्य प्राप्नोति । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति एवमङ्गस्य न भविष्यति । यद्येवमुत्पुच्छयतेरप्रत्ययः उत्पुडिति प्राप्नोति उत्पुदिति

या इति दोषः । वृद्धिर्न प्राप्नोतीति । टितस्तत्र निर्देशादस्य च ठित्वात् । चर्त्वे कृत इति । धौत इत्यत्र वकारस्योठि कृते ठकारस्य खरि चेति चर्त्वे क्रियते कृते चर्त्वे प्रत्येधत्यूठ्स्वित्यत्रानुकृत इति भावः । असिद्धं चर्त्वमिति । पूर्वत्रासिद्धमिति । उकारान्तानुकरणं चर्त्वमसिद्धमित्यत्येधत्यूठ्स्वित्यत्र वाह ऊठित्यस्योठो ग्रहणम् । आश्रयादिति । प्रत्येधत्यूठ्स्वित्यत्रोठ एव कृतचर्त्वस्यानुकरणनिर्देशस्तत्र चर्त्वस्याश्रयासिद्धत्वमित्यर्थः । अस्ति चान्य इति । ततस्तस्यैव सूत्रे निर्देशो युक्तः । तत्रोभयोरिति । धौत इत्यादावूठि कृते चर्त्वे च यट्टकारान्तं रूपं यच्च वाह ऊडित्यत्र ठकारस्य जश्त्वे वावसाने इति चर्त्वे तयोः सामान्येनैत्येधत्यूठ्स्वित्यत्र निर्देश इति मन्यते उभयोस्तु ठित्वे टकारस्यैव जश्त्वे चर्त्वे च कृते प्रत्येधत्यूठ्स्विति निर्देशोपपादनान्न किञ्चिच्चर्त्वस्याश्रयासिद्धत्वे प्रयोजनं दृश्यते इति चिन्त्यमेतत् । अथेति । स्वरितत्वप्रतिज्ञानस्य व्याख्यानाधीनत्वादनुवृत्तौ छशां ष इति च्छग्रहणस्य लिङ्गस्य दर्शनान्निवृत्तौ दिव उदिति तपरकरणलिङ्गदर्शनाच्च प्रश्नः । शूट्त्वे इति । इह क्ङिदधिकारे क्ङिति तृजादौ शकाराभावात् षत्वे छग्रहणं कर्तव्यम् । क्ङितस्त्वननुवृत्तौ क्ङिति चाक्ङिति चानेन शकारो विधीयत इति षत्वविधौ छग्रहणं पृथङ्न कर्त्तव्यं भवति । तुक्प्रसङ्गश्चेति । क्रियमाणेऽपि षत्वविधौ छग्रहणे पूर्वत्रासिद्धमिति षत्वस्यासिद्धत्वात्तुकि सति प्रत्ष्टेति प्राप्नोतीत्यर्थः । अस्य तु शकारस्य सिद्धत्वात्तुग्न भवति । निवृत्तेपीति । परमपि शत्वं बाधित्वा वर्णाश्रयत्वादन्तरङ्गत्वात्तुक् प्राप्नोति । वार्णादाङ्गं बलीय इत्येतच्चाङ्गवार्णयोर्युगपत् प्राप्तावुपतिष्ठते इति तुकोऽश्रवणाय सतुक् निर्देशः कर्त्तव्य इत्यर्थः । ननु चैवमपीति । नानर्थकेलोन्त्यविधिरिति परिभाषा प्रयोजनाभावान्नाद्दता । सतुक्केन वा छकारेणाङ्गविशेषणात्तदन्तविधौ सत्यङ्गस्यार्थवत्त्वादलोन्त्यस्य प्रसङ्गः । सन्निपातग्रहणसामर्थ्यादिति । अलोन्त्यविधौ सति सतुग्निर्देशोनर्थकः स्यात् । वाञ्छतिनिवृत्त्यर्थत्वान्नानर्थक इति चेद् वक्ष्यत एतत् यथालक्षणमप्रयुक्त इति । उत्पुच्छयतेरिति । पुतं छादयतीति पुच्छम् । कर्मण्यण् । पृषोदरादित्वाद्धातूपपदयोष्टिलोपः । पुच्छमुदस्यतीति णिङ् । क्विप् । सतकारस्य च्छकारस्य शकारे कृते षत्वे जश्त्वे च उत्पुडिति भवति । यदा तु केवलः छः स्थानी तदा ह्यस्य शकारे कृते तस्य च संयोगा-

चेष्यते । तथा वाञ्छतेरप्रत्ययः । वान् वांशौ वांश इति न सिध्यति । यथालक्षणमप्रयुक्ते । तत्र त्वेतावान् विशेषः । अनुवर्तमाने क्ङिद्ग्रहणे छः षत्वं वक्तव्यम् । तत्र चापि सन्निपातग्रहणं विज्ञेयम् । निवृत्ते दिव ऊड्भावः * । अथ निवृत्ते दिव ऊड्भावः प्राप्नोति । द्युभ्यां द्युभिः । अस्तु । कथं द्युभ्यां द्युभिरिति । ऊठि कृते दिव उदित्युत्वं भविष्यति । न भविष्यति । आन्तर्यतो दीर्घः प्राप्नोति तदर्थं तपरः क्रियते । क्व पुनः क्ङिद्ग्रहणं प्रकृतम् । अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङितीति । यदि तदनुवर्तते; अज्झनगमां सनि क्विझलोश्चेति क्विझलोरपि दीर्घत्वं प्राप्नोति । झलि तावद् न दोषः । सनमत्र झल्ग्रहणेन विशेषयिष्यामः सनि झलादाविति । क्वावप्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानेन क्वौ दीर्घो भवतीति । यदयं क्विब्वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजुश्रीणां दीर्घोऽसम्प्रसारणं चेति दीर्घत्वं शास्ति । इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठाध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

असिद्धवदत्राभात् ॥ २२ ॥ असिद्धवचनं किमर्थम् । असिद्धवचने उक्तम् * । किमुक्तम् । तत्र तावदुक्तम् । षत्वतुकोरसिद्धवचनमादेशलक्षणप्रति-

———

त्स्वाद् लोपे तकारस्य श्रवणं सिध्यति । तथेति । तकारसहितस्य च्छस्य स्थानिना निर्देशेन केवलस्य शकारो न प्राप्नोति । यथालक्षणमिति । उत्पुडिति वाञ्छाविति चास्त्वित्यर्थः । अथ वा ऽप्रयुक्तेन किञ्चिल्लक्षण प्रवर्तते । प्रयुक्तानामन्वाख्यानारम्भात् । दिव ऊड्भावः प्राप्नोतीति । ऊठोऽवकाशः, स्यूतः स्यूतवानिति । उत्वस्यावकाशः, विमलद्यु अहरिति । द्युभ्यामित्यादौ तु परत्वादूठ्प्रसङ्गः । उत्वं भविष्यतीति । पुनः प्रसङ्गविज्ञानादेकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् । दीर्घः प्राप्नोतीति । भाव्यमानोऽप्युकारः सवर्णान् गृह्णातीति ऋत उदिति तपरत्वेन ज्ञापनात् । तदर्थमिति । दीर्घस्यापि मात्रिको यथा स्यादिति तपरत्वं कृतम् । किमुच्यते एतावान् विशेष इति । यावता दिवादीनां यङ्लुगन्तानां तिबादिषु भेदो भवति । ऊठि सति देद्योतीति भवति । असति तु देदेतीति । नैष दोषः । छन्दसो यङ्लुक् । नचैते प्रयोगाश्छन्दसि दृश्यन्ते । भाषायां तु हुश्नुवोः सार्वधातुक इति अत्र हुश्नुग्रहणाज्ज्ञापकात् क्व चिदेव यङ् लुग्भवति न सर्वत्र । अन्यथा यङोऽचि चेत्यत्र च्छन्दोग्रहणानुवृत्तिरनर्थिकैव स्यादिति भाष्यकारस्य दर्शनम् । क्व पुनरिति । क्ङिद्ग्रहणानुवृत्तावन्यस्यापि तद्योगनिर्दिष्टस्यानुवृत्तिप्रसङ्गं मत्वा पृच्छति सनि झलादाविति । तेनेणिगादेशस्य गमेरजादौ सनि दीर्घो न भवति जिगमिषतीति अधिजिगमिषतीति । यदयमिति । भाष्यकारो वच्यादिष्वजन्तानां दीर्घत्वं शास्ति । तेन ज्ञापयति मण्डूकप्लुत्यादिभिर्न्यायैरिहैव क्ङिद्ग्रहणं सम्बध्यते न पूर्वत्रेत्यर्थः १९ । इति कैयटकृते भाष्यप्रदीपे षष्ठाध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

असिद्धवत् ॥ इह क्व चिदुपमानोपमेययोरभेदं विवक्षित्वा सामानाधिकरण्येन

षेधार्थमुत्सर्गलक्षणभावार्थं चेति। इहाप्यसिद्धवचनमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थमुत्सर्गलक्षणभावार्थं च। तत्रादेशलक्षणप्रतिषेधार्थं तावत्। आगहि। जहि। गतं गतवानिति। अनुनासिकलोपे जभावे च कृते अतो लोपः अतो हेरिति च प्राप्नोति। असिद्धत्वान्न भवति। उत्सर्गलक्षणभावार्थं च। एधि शाधीति। आस्तिशास्त्योरेत्वशाभावयोः कृतयोः झल्लक्षणं धित्वं न प्राप्नोति। असिद्धत्वाद्भवति। अथात्रग्रहणं किमर्थम्। अत्रग्रहणं विषयार्थम् *। विषयः प्रतिनिर्दिश्यते। अत्रैतस्मिन्नाभाच्छास्त्रे आभाच्छास्त्रमसिद्धं यथा स्यात्। इह मा भूत्। अभाजि, रागः, उपबर्हणमिति। कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि। प्रयोजनं शैत्वं

निर्देशः क्रियते ऽयं ब्रह्मदत्त इति। शास्त्रेऽपि षत्वतुकोरसिद्धः। लिट् कित्। गोतो णिदिति च। तत्र सामर्थ्यादतिदेशप्रतिपत्तिः। क्वचित्तु प्रतिपत्तिलाघवाय भेदोपक्रमे वतिना निर्देशः क्रियते ब्रह्मदत्तवदयमिति। इहापि असिद्धवदत्राभादिति। अन्ये त्वाहुः। स्वाश्रयमपि यथा स्यादित्येवमर्थं वत्करणम्। तेन देभतुरित्यत्र स्वाश्रयैकहल्मध्यगताश्रयावेत्वाभ्यासलोपौ भवत इति। एतदपरे न मृष्यन्ति। सत्यपि वा वतावतिदेशोऽत्रातिदेशिकाविरुद्धस्वाश्रयकार्यानिवृत्तिः सिद्धत्वासिद्धत्वयोर्विरोधात्कथं वतिना सिद्धत्वस्य प्रापणम्। कथं वा सिद्धत्वासिद्धयोर्विषयविभागो लभ्यते। स्थानिवदित्यादौ तु वतिमन्तरेण संज्ञा स्यादिति वत्करणमतिदेशं गमयत् स्वाश्रयप्राप्त्यर्थो विज्ञायते। असोरल्लोप इति तपरकरणात् क्वचित्सिद्धत्वं शक्यमनुमातुम्। अन्यथा आस्तामासन्नित्यादावाटोऽसिद्धत्वाल्लोपाप्रसङ्गात् किं तपरत्वेन। असिद्धवचनं किमर्थमिति। इह शास्त्रस्य कार्यार्थत्वात्कार्यस्य प्राधान्यादसिद्धत्वेन भाव्यम् तदसिद्धावपि स्थानिनो निवृत्तत्वात्तल्लक्षणं कार्यं न प्राप्नोतीत्यव्याप्तिं मत्वा प्रश्नः। इतरो व्यापकत्वाच्छास्त्रासिद्धत्वं प्रदेशान्तरे एवं स्थापितं मन्यमान आह। असिद्धवचने उक्तमिति। उत्सर्गशब्देन सामान्यविषयत्वसाधर्म्यात् स्थान्यभिधीयते। आगहीति। शपो बहुलं छन्दसीति लुक्। जहीति। हन्तेर्जः। गतमिति। अवयवलोपिनामनो लोपो नास्तीत्येतत्परिभाषार्थमुपदेशग्रहणानुवृत्त्या भाष्यकारः सम्पादयिष्यति। एधीति। परत्वान्नित्यत्वाच्च पूर्वमेत्वम्। शाधीत्यत्रापि नित्यत्वात् पूर्वं शाभावो ऽल्विधित्वाच्च धित्वे नास्ति स्थानिवद्भावः। अथात्रग्रहणमिति। यथाङ्गस्येत्यादयोऽधिकारा अवध्युपादानमन्तरेणापि व्याख्यानाद्विशिष्टावधयो विज्ञायन्ते तथासिद्धवदधिकारोऽप्याभाद्विज्ञायते। तत्राभाद्ग्रहणस्य विषयावधारणार्थत्वादत्रग्रहणं न कर्तव्यमित्यर्थः। अत्रग्रहणं विषयार्थमिति। विशिष्टो यो विषयः समानलक्षणस्तन्निर्देशार्थम्। तेन समानाश्रयमसिद्धम्। व्याश्रयं तु सिद्धमित्येषोऽर्थो वार्तिककारस्याभिमतः। भाष्यकारो ऽप्यमुमेवार्थमत्रग्रहणस्य परस्तात् स्थापयिष्यति। सम्प्रति त्वाभाद्ग्रहणमधिकारस्य प्रतिपत्तिलाघवायावध्युपादानार्थं मत्वासिद्धवद्भावस्याभाच्छास्त्रमेव विषयो ऽत्रग्रहणेन निर्दिश्यत इति व्याचष्टे। अभाजि राग इति। भञ्जेश्च चिणि। रञ्जेश्च। घञि च भावकरणयोरिति नलोपो ऽत उपधाया इति वृद्धौ कर्तव्यायां नासिद्धो भवति। उपबर्हण-

धित्वे * । शाभाव एत्वं च धित्वे प्रयोजनम् । एधि शाधीति । अस्तिशास्त्योरेत्वशाभावयोः कृतयोर्झल्लक्षणं धित्वं न प्राप्नोति । असिद्धत्वाद्भवति । शाभावस्तावन्न प्रयोजयति । एवं वक्ष्यामि । शास् हौ शाहाविति । यत्वभूतः सकारः तत्र सात धित्वं धि चेति सकारस्य लोपः । अथ वा आहाविति वक्ष्यामि । एवमपि सकारस्य प्राप्नोति । उपधाया इति वर्तते । तत्रोपधाया आत्वे कृते सात धित्वं धि चेति सकारलोपः । अथ वा नहाविति वक्ष्यामि । यत्रैत्वप्रतिषेधे सात धित्वं धि चेति सकारलोपः । एत्वमपि लोपापवादो विज्ञास्यते । न च सकारस्य लोपः प्राप्नोति । करोतेर्हिलोप उत्त्वे प्रयोजनम् * । कुर्विसत्र हिलोपे कृते सार्वधातुके परे उकार इत्युत्वं न प्राप्नोति । असिद्धत्वाद्भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यति तत्र सार्वधातुकग्रहणस्य प्रयोजनम् । सार्वधातुके भूतपूर्वमात्रे यथा स्यादुत्वम् । तास्तिलोपेण्यणादेशा अडाड्विधौ * । तलोपो ऽस्तिलोप इणश्च यणादेशोऽडाड्विधौ प्रयोजनम् । अकारि एहि इति । तलोपे कृते लुङीति अडाटौ न प्राप्नुतः । असिद्धत्वाद्भवतः । अस्तिलोप इणश्च यणादेशः प्रयोजनम् । आसन् । आयन् । इणस्त्योर्यण्लोपयोः कृतयोरनजादित्वादाड् न प्राप्नोति । असिद्धत्वाद्भवति । अस्तिलोपस्तावन्न प्रयोजयति । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति लोपादड् बलीयानिति । यदयं श्नसोरल्लोप इति तपरकरणं करोति । इण्यणादेशश्चापि न प्रयोजयति । यणादेशे योगविभागः करिष्यते । इणो यण् भवतीति । ततः एरनेकाचः इणो यण् भवतीति । ततः । असंयोगपूर्वस्य । असंयोगपूर्वस्य यण्भवति । एरनेकाच इत्येव । सर्वेषामेष परिहारः उपदेश इति वत

———— ————

मिति । बृंहिवृद्धावित्यस्य बृंहेरच्यनिटीति नलोपो गुणे सिद्धो भवति । कानि पुनरिति । अन्यथा सिद्धिं मत्वा पृच्छति शास्हाविति । इहेत्वबाधनाय शासेरेवादेशः शासो विधीयते । ततो झलन्तत्वात्सिद्धं धित्वमित्यर्थः । धि चेति सकारस्य लोप इति । धिसकारे सिचो लोप इति नाश्रीयते । चकाधीत्येवं भवतीति निर्णीयते । एत्वमपीति । श्नसोरल्लोप इत्यस्य लोपस्यापवादोऽकारस्य स्थाने एत्वं विधीयते । श्नसोरल्लोप इत्यस्य विषयार्थस्यानुवर्तनात्तेन लोपविषय एत्वं भवतीत्यर्थः सम्पद्यते तदाह न च सकारस्येति । कुर्विति । कु उ हि इति स्थिते हिलुकः परत्वात् प्राग् गुणः उत्वाच्च प्राङ्नित्यत्वाद्धि लुक् तत उत्वं न प्राप्नोति । असिद्धत्वात्तु हिलुको भवति । तलोपे कृते इति । नित्यत्वात् । यदयमिति । तपरकरणस्य प्रयोजनमास्तामासन्नित्यादावटि कृते वार्णादाङ्गं बलीय इत्येकादेशं बाधित्वा मा भूदाकारस्य लोप इति । यदि प्राग्लोपः स्यात्ततो ऽनजादित्वादाटो भावात्तल्लोपानवृत्तेः तपरत्वं न कर्तव्यं स्यादित्यर्थः एरनेकाच इति । आटमन्तरेणानेकाजिण् न भवतीति पूर्वमाड् भवतीत्यनुमीयते । ईयतुरित्यादौ योगविभागमन्तरेण यणः सिद्धत्वादा-

ते । तत्रोपदेशावस्थायामेवाडाटौ भवतः। अथवार्धधातुक इति वर्तते। अथ वा लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडिति द्विलकारको निर्देशः लुङादिषु लकारादिष्विति । सर्वथा ऐक्ष्यत औप्यत इति न सिध्यति । वक्ष्यत्येतदजादीनामटा सिद्धमिति । अनुनासिकलोपो हिलोपाऽल्लोपयोर्जभावश्च ॥ अनुनासिकलोपो हिलोपाल्लोपयोर्जभावश्च प्रयोजनम् । आगहि । जहि । गतः । गतवानिति । अनुनासिकलोपे कृते जभावे च कृते अतो हेरतो लोप इति च लोपः प्राप्नोति। असिद्धत्वान्न भवति । अनुनासिकलोपस्तावन्न प्रयोजयति । अल्लोप उपदेशइति वर्तते । यद्युपदेश इति वर्तते । धिनुतः । कृणुतः । अत्र न प्राप्नोति । नैष दोषः नोपदेशग्रहणेन प्रकृतिरभिसंबध्यते । किं तर्हि आर्द्धधातुकमभिसंबध्यते। आर्धधातुकोपदेशकाले यदकारान्तमिति । जभावश्चापि न प्रयोजयति। हिलोपे योगविभागः करिष्यते।अतो हेः। तत उतश्चेति । हेर्लुग्भवतीति। ततः प्रत्ययात्।प्रत्ययादित्युभयोः शेषः। अथ किमर्थमनुनासिकलोपो हिलोपाल्लोपयोर्जभावश्चेत्युच्यते । न अनुनासिकलोपजभावौ अल्लोपहिलोपयोरित्येवोच्येत । संख्यातानुदेशो मा भूदिति । अनुनासिकलोपो हिलोपेऽपि प्रयोजयति।मण्डूकिताभिरागहि।रोहिदश्व इहागहि।मरुद्भिरग्न आगहि। संप्रसारणमवर्णलोपे प्रयोजनम् ॥ । मघोनः पश्य । मघोना ।मघोने । संप्रसारणे

इविध्यर्थमेव योगविभागो विज्ञायते तेन नित्योऽपि यणादेशोऽकृत आटि न भवति । तत्रोपदेशावस्थायामिति । अन्तरङ्गानपि विधीन् बाधित्वा लुङाद्युपदेश एवाडाटौ भवत इत्यर्थः । अथवेति । आर्धधातुकग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्यादकृतेषु लुङादेशेषु लावस्थायां लब्धार्धधातुकसंज्ञायामडाटौ भवत इत्यर्थः । सर्वथेति । त्रिष्वपि परिहारेषु यजादीनां लावस्थायां सम्प्रसारणाभावादनजादित्वादाटोऽभावादट् प्राप्नोतीत्यर्थः । अटासिद्धमिति । आटश्चेति यत् सूत्रं तदटश्चेति क्रियते । अचीत्यधिकाराच्च हलि वृद्ध्यभावः । कथमायन्नासन्निति । यावतेणस्त्योर्यण्लोपयोः कृतयोर्वृद्धिर्नास्ति । अन्तरङ्गत्वाद्वृद्धिर्भविष्यतीत्यदोषः । नानाश्रयत्वाच्च वार्णादाङ्गं बलीय इति नास्ति । कृतायां वृद्धावासन्निति तपरकरणादाकारलोपाभावः । इणोऽपि वृद्धैरैकारस्य यण् न भविष्यतीति इणो यण् परिति योगविभागात् इकारान्तस्येणो यण्विधानात्तदभावाच्च यादेशे कृते आयन्निति भविष्यति । आर्धधातुकोपदेश इति । आर्धधातुकोपदेशकाले यदकारान्तमङ्गं तस्यार्धधातुके परतो लोप इति सूत्रार्थः । तत्र धिन्विकृण्व्योरच्चेति उप्रत्ययसन्नियोगेनाकारस्य विधानादकारान्तत्वं धिन्विकृण्व्योरार्धधातुकोपदेशे भवतीति सिद्ध्यत्यल्लोपस्तस्य च परनिमित्तत्वात् स्थानिवद्भावाद्धिनुत इत्यादौ गुणाभावः । प्रत्ययादित्युभयोः शेष इति । समुदायापेक्षणात्। असंयोगपूर्वादित्यत्र तु भेदेनापेक्षणादानन्तर्यादुत इति सम्बध्यते नत्वत इति । संख्यातानुदेशो मा भूदिति । यद्यपि प्रयोजनाख्यानपरत्वाद्वाक्यस्य यथासंख्याभावस्तथापि क्रमस्यान्यत्र व्यवस्थाहेतुत्वदर्शनादिहापि तदाशङ्का स्यादिति तन्निराक-

कृते यस्येति लोपः प्राप्नोति। असिद्धत्वान्न भवति। नैतदस्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यत्येतत् ।मघवन्शब्दोऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिति । रेभावे आल्लोपे प्रयोजनम् *। किंस्विद् गर्भं प्रथमं दध्र आपः। रेभावे कृते आतो लोप इटि चेत्याकारलोपो न प्राप्नोति । असिद्धत्वाद्भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । छान्दसो रेभाव इति। लिट् च च्छन्दसि सार्वधातुकमपि भवति । तत्र सार्वधातुकमपिद् ङिद्भवति इति ङित्त्वं श्नाभ्यस्तयोरात इत्याकारलोपो भवति । यदि तर्हि अयं योगो नास्ति । उत्तु कृञः कथमोर्विनिवृत्तौ । इह कुर्वः । कुर्मः । कुर्यादिति । उकारलोपे कृते सार्वधातुके परे उकारे इति उत्वं न प्राप्नोति । णेरपि चेटि कथं हि निवृत्तिः । इह च कारयतेः कारिष्यते । णेरनिटीति णिलोपो न प्राप्नोति ।अब्रुवतस्तव योगमिमं स्याद् लुक् च चिणो नु कथं न तरस्य । इह चाकारितराम् अहारितरामिति चिणउत्तरस्य तरस्य लुक् कथं न स्याद् । यं भगवान्कृतवांस्तु तदर्थं तेन भवेदिटि णेर्विनिवृत्तिः । इह स्यसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽज्झनग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च । किञ्च णिलोपश्च । म्वोरपि ये च तथाप्यनुवृत्तौ । इहापि

रणायैव निर्देशः कृतः । आगहीति । अत्रापि प्रत्ययादिम्यस्योभयोः शेषत्वाद्धलुंगभावः सिद्ध्यति । मघोने इति । मघमस्यास्तीति च्छन्दसीवनिपौ चेति वनिप् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे इति परिभाषया सम्प्रसारणस्यासिद्धत्वं नास्ति । एषा हि परिभाषा वाह ऊठित्यत्र ज्ञापितत्वादाभाच्छास्त्रीया । तस्यां प्रवर्तमानायामकारलोपसम्प्रसारणयोरसिद्धत्वादन्तरङ्गबहिरङ्गयोर्युगपदनुपस्थानान्नाजानन्तर्ये इति प्रतिषेधाद्वा । अव्युत्पन्नमिति । ततश्च तद्धिते विधीयमानोकारलोपो न भवति । भ्याश्रयत्वादसिद्धत्वमपि न स्यादित्यव्युत्पत्तिपक्ष एवाश्रयणीयः । रेभावे कृते इति। नित्यत्वात् । लिट् चेति । सार्वधातुके शप्श्लौ द्विर्वचनेऽघोरिति इत्वनिषेधादाकारलोपः । वार्तिककारोक्तेषु प्रयोजनेषु प्रत्याख्यातेषु श्लोकवार्तिककारोक्तप्रयोजनोपक्षेपः । उत्तु कृञ इति । सार्वधातुके पर इति । अथ सार्वधातुक एव परतः कस्मादुत्वं न क्रियते । नैवं शक्यम् । उकारलोप एव सत्युत्वं स्यात् । कुरुत इत्यादौ तु विकरणेन व्यवधानान्न स्यात् । कुर्व इत्यादावपि स्थानिवद्भावाद् व्यवधानमिति चेन्न । वचनादीदृशं व्यवधानमाश्रीयते । ननु च सार्वधातुकपर उकार इत्याश्रीयमाणे नित्यत्वात् कृतेऽप्युकारलोपे तल्लोपस्य स्थानिवद्भावादुत्वं भविष्यति । अत्र हि परत्वाद् गुणे कृते उकारलोपः । ततश्चानादिष्टादचः पूर्वस्य विधावस्त्येव स्थानिवद्भावः । प्रत्ययलक्षणं तु वर्णाश्रयत्वान्मा भूत् ।एवं तर्हि परिहारान्तरस्य वक्ष्यमाणत्वात् स्थानिवत्त्वं भाष्यकारेण नाश्रितम् । अथ वा नित्यत्वात् पूर्वमुकारलोपः पश्चाद् गुणः कृते ह्युकारलोपे प्रत्ययलक्षणमिति गुणेन भाव्यम् ।ततो लक्षणान्तरेण प्राप्नुवन् विधिरनित्य इति गुणस्यानित्यत्वम् । ततश्चादिष्टादचः पूर्वोकार इति तद्विधौ नास्ति स्थानिवद्भावः । ननु भ्याश्रयत्वादुकारलोपस्यासिद्धत्वं न प्राप्नोति । म्वोरुकारलोपविधानात् । सार्वधातुके परत उत्वविधानात् । नैतदस्ति मकारव-

कुर्यः। कुर्यः। कुर्यादिति। म्वोर्यें चेति। एतदप्यनुवर्तिष्यते। चिण् लुकि च क्ङित एव हि लुक् स्यात्। चिण्लुक्यपि हि प्रकृतं क्ङिद्ग्रहणमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङीति। तद्वै सप्तमीनिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः। चिण इत्येषा पञ्चमी क्ङितीति सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति। उत्तु कृञः कथमोर्विनिवृत्तौ णेरपि चेटि कथं विनिवृत्तिः। अनुवृत्तस्तत्र योगमिमं स्य.ल्लुक् च चिणो नु कथं न तरस्य ॥ १ ॥ चं भगवान् कृतवांस्तु तदर्थं तेन भवेदिटि णेर्विनिवृत्तिः। म्वोरपि ये च तथाप्यनुवृत्तौ चिण्लुकि च क्ङित एव हि लुक् स्यात् * ॥ २ ॥ आरभ्यमाणेप्येतस्मिन् योगे सिद्धं वसुसम्प्रसारणमज्विधौ *। आरभ्यमाणेप्येतस्मिन् योगे वसोः सम्प्रसारणमज्विधौ सिद्धं वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। पपुषः पश्य। तस्थुषः पश्य। निन्युषः पश्य। चिच्युषः पश्य। लुलुवुषः पश्य। युयुवुषः पश्य इति। वसोः सम्प्रसारणे कृते अचीत्याकारलोपादीनि यथा स्युरिति। किं पुनः कारणं न सिध्यन्ति। बहिरङ्गलक्षणत्वादसिद्धत्वाच्च। बहिरङ्गलक्षणं चैव हि वसुसम्प्रसारणमसिद्धं च। आत्वं यलोपाल्लोपयोः पशुषो न वाजान् चाखायिता चाखायितुम् *। आत्वं यलोपाल्लोपयोः सिद्धं वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। पशुषो न वाजान्। पशुष इत्यात्वस्यासिद्धत्वाद् आतो धातोरित्याकारलोपो न प्राप्नोति। चाखायिता चाखायितुमिति। आत्वस्यासिद्धत्वाद् यस्य हल इति यलोपः प्रा-

———————

कारादौ प्रत्यये उकारलोपविधानादस्येव समानाश्रयत्वम्। कारिष्यत इति। प्रकृतिप्रत्ययाश्रयत्वादिण्णिलोपयोः समानाश्रयत्वम्। चं भगवानित्यादिना प्रयोजननिराकरणम्। इट् चेति। चकारेण णिलोपो विधीयत इत्यर्थः। म्वोरिति। अत उत्सार्वधातुक इत्यत्र म्वोर्यें चेत्यनुवर्तनात् कृते उकारलोपे अत उत्वं भविष्यतीत्यर्थः। मकारादिभिश्च वाक्यभेदेन सार्वधातुकस्य विशेषणात् कुर्म इत्यादावुत्वाभावः। आरभ्यमाणेपीति। अनेकपरिहाराश्रयणे प्रतिपत्तिगौरवं मा भूदित्येवमर्थमारभ्यमाणे इत्यर्थः। पपुष इति। ननु चान्तरङ्गत्वादिटा भाव्यम्। न च सम्प्रसारणे कृतेपीटोनिवृत्तिः। निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपाय इत्यस्याः परिभाषाया भाष्यकारेणानाश्रयणात्तथा च चाविल्यत्रोक्तमिहान्ये चौ प्रत्यङ्गस्य प्रतिषेधमारभन्ते। तदिहापि साध्यमित्यकारस्य निवृत्तावपि यणाद्यादेशानिवर्तनाच्चैतदुक्तम्। तथा च छ्वोरित्यत्रोक्तमवश्यमत्र तुगभावार्थो यत्नः कर्तव्योन्तरङ्गत्वाद्धि तुक्प्राप्तिरिति। कृतेपि शकारे कृतस्य तुको निवृत्तिं मत्वा चैतदुक्तम्। एवं तर्हि नित्यशब्ददर्शने प्रविभज्यावयवेषु कल्प्यमानेष्वन्तरङ्गबहिरङ्गभावो नास्तीति पपा वस् अस् इति स्थिते नित्यत्वादिटं बाधित्वा सम्प्रसारणं भवत्यविधित्वाच्च स्थानिवत्त्वाभावादिटोऽप्रसङ्गः। अथ वा सम्प्रसारणं तदाश्रयं च बलीयो भवतीति अत्र

प्नोति । समानाश्रयत्वात्सिद्धम् । समानाश्रयमसिद्धं भवति । व्याश्रयं चैतत् । इह तावत् । पपुषः पश्य । तस्थुषः पश्य । निन्युषः पश्य । चिच्युषः पश्य । युयुवुषः पश्य । लुलुवुषः पश्येति । वसावाकारलोपादीनि वस्वन्तस्य विभक्तौ सम्प्रसारणम् । पपुष इति । णिटि आत्वं विडन्तस्य विभक्तावाकारलोपः । चाखायिता चाखायितुमिति । यङ्यात्वं यङन्तस्य चार्द्धधातुके लोप इति । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । अत्रग्रहणसामर्थ्यात् । ननु चान्यदत्रग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तम् । किमुक्तम् । अत्रग्रहणं विषयार्थमिति । अधिकारादप्येतत्सिद्धमिति । इह पपुषः । चिच्युषः । लुलुवुषः । द्वौ हेतू व्यपदिष्टौ। बहिरङ्गलक्षणमसिद्धत्वं चेति । तत्र भवेदसिद्धत्वं प्रत्युक्तम् । बहिरङ्गलक्षणं तु नैव प्रत्युक्तम् । नैष दोषः । बहिरङ्गमन्तरङ्गमिति च प्रतिद्वन्द्विभाविनावेतावर्थौ । कथम् । सत्यन्तरङ्गे बहिरङ्गं सति च बहिरङ्गेऽन्तरङ्गम् । न चात्रान्तरङ्गबहिरङ्गयोर्युगपत्समवस्थानमस्ति । नानाभिनिर्वृत्ते बहिरङ्गे अन्तरङ्गं प्राप्नोति । तत्र निमित्तमेव बहिरङ्गमन्तरङ्गस्य ह्रस्वयलोपाल्लोपाश्चायादेशे ल्यपि सिद्धा वक्तव्याः ।

विषये पूर्वमिड् न प्रवर्तते । पपुष इति । पशुं सनोतीति जनसनेति विट् । विड्वनोरित्यात्वं तस्यासिद्धत्वादातो धातोरित्याकारलोपाप्रसङ्गः । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा त्वाल्लोपेनाश्रीयते अव्याप्तिप्रसङ्गात् । चाखायितेति । खनतेर्यङि द्विर्वचनात्परत्वाच्चे विभाषेत्यात्वे द्विर्वचने च तृचि रूपम् । अधिकारादपीति । ततश्चाभाद्ग्रहणं विषयार्थमत्रग्रहणं तु समानाश्रयत्वप्रतिपत्तिसिद्ध्यर्थं सम्पद्यते । असिद्धत्वं प्रयुक्तमिति । समानाश्रयत्वपरिग्रहात् । बहिरङ्गलक्षणं त्विति । यद्यपि नाजानन्तर्य इत्ययमत्र निषेधोऽवतरति तथापि परिभाषायाः कारणाभावात्प्रसङ्ग एव नास्तीति प्रतिपादयितुमुपन्यासः । प्रतिद्वन्द्विभाविनाविति । नहि वस्त्वन्तरानपेक्षमन्तरङ्गं बहिरङ्गं वा स्वभावसिद्धं किञ्चिदस्ति । परस्परापेक्षया युगपत्प्राप्तौ तयोरवस्थानात् । यथा स्योन इत्यत्र यणगुणयोः । पपुष इत्यादौ तु युगपत्प्राप्तिर्नास्ति । सम्प्रसारणप्राप्तिकाले आल्लोपादीनां निमित्ताभावादप्रसङ्गः । आल्लोपप्राप्तिकाले च निर्वृत्तं सम्प्रसारणं ततश्च निमित्तमेवाल्लोपादीनां सम्प्रसारणमिति नास्ति परिभाषोपस्थानमित्यर्थः । तथेदं पचावेदमित्यादावपि नाकृते आद्गुणे एत ए इत्यैत्वं प्राप्नोतीति निमित्तनिमित्तिभावात्परिभाषाया अनुपस्थानप्रसङ्गः । एवं तर्ह्यन्यथा व्याख्यायते । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इत्येषा परिभाषा वाह ऊडित्यत्र ज्ञापितत्वाभाच्छास्त्रीया । अथ वा विप्रतिषेधे परं कार्यमित्यत्रोपसंख्यातापि संज्ञापरिभाषाणां कार्यकालत्वाद्वसुसम्प्रसारणदेशत्वादाभाच्छास्त्रीया । आभाच्छास्त्रीयेष्वाल्लोपादिषु कर्त्तव्येषु असिद्धेति न प्रवर्त्तते । तदप्रवृत्तौ चाल्लोपादीनि भवन्तीति वाक्यार्थः । पदान्यासमर्थे योज्यन्ते । सत्यन्तरङ्ग इति । बुद्ध्यापेक्षित इत्यर्थः । तत्र निमित्तमेवेति । परिभाषाया असिद्धत्वादप्रवृत्ताविति भावः । वसुसम्प्रसारणं चैकं परिभाषाया आल्लोपादीनां चाश्रय इति समानाश्रयत्वाद्भवत्यसिद्धत्वं परिभाषायाः ।

प्रशमय्य गतः । प्रतमय्य गतः । प्रबेभिदय्य गतः । प्रचेच्छिदय्य गतः । प्रस्त-नय्य गतः । ह्रस्वयलोपाल्लोपानामसिद्धत्वात् ल्यपि लघुपूर्वादित्ययादेशो न प्राप्नोति । अत्राप्येष परिहारः । समानाश्रयवचनात्सिद्धमिति । कथम् । णावेते विषयः । णेर्ल्यप्ययादेशः । वुग्युटावुवङ्यणौ सिद्धौ वक्तव्यौ * । बभूवतुः । बभूवुः । वुको ऽसिद्धत्वादुवङादेशः प्राप्नोति । उपदिदीये । उपदिदीयाते । युटोऽसिद्धत्वाद्यणादेशः प्राप्नोति । वुकस्तावन्न वक्तव्यम् । वुकं न वक्ष्यामि । भुवो लुङ्लिटोरुदुपधाया इति । अत्रोवङादेशे कृते या उपधा तस्या उत्वं भवि-ष्यति । एवमपि कुतो नु खल्वेतत् । उवङादेशे कृते या उपधा तस्या उत्वं भवि-ष्यति । न पुनः सांप्रतिकी योपधा तस्याः स्याद् भकारस्येति । नैष दोषः । ओरिति वर्त्तते । तेनोवर्णस्य भविष्यति । भवेत्सिद्धं बभूवतुः बभूवुः । इदं तु न सिद्ध्यति । बभूव बभूविथेति । किङ्कारणम् । गुणवृद्ध्योः कृतयोरुवर्णाभावात् । नात्र गुणवृद्धी प्राप्नुतः । किङ्कारणम् । क्ङिति चेति प्रतिषेधात् । कथं कित्त्वम् । इन्धिभवतिभ्यां चेति । तद्धै कित्त्वं वयं प्रत्याचक्ष्महे वुका । इह तु कित्त्वेन वुक् प्रत्याख्यायते । किं पुनरत्र न्याय्यम् । वुग्वचनमेव न्याय्यम् । सति हि कित्त्वे स्यातामेवात्र गुणवृद्धी । किङ्कारणम् । इग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः स प्रतिषे-धः । न चैषा इग्लक्षणा वृद्धिः । एवं तर्हि नार्थो वुका नापि कित्त्वेन । स्तामत्र गुणवृद्धी । गुणवृद्ध्योः कृतयोः अवावोश्च कृतयोः या उपधा तस्या उत्वं भवि-ष्यति । कथम् । ओरित्यत्रावर्णमपि प्रतिनिर्दिश्यते । इहापि तर्हि प्राप्नोति ।

———————

प्रशमय्य गत इति । ह्रस्वस्यासिद्धत्वाल्लघुपूर्वो मकारो न भवतीत्ययादेशो न प्राप्नोति । प्रबेभिदय्येति । भिदेर्यङन्तात् णिच् तत्र यलोपस्यासिद्धत्वाल्लघुपूर्वादु-त्तरो णिज् न भवति यकारेण व्यवधानादित्ययादेशाप्रसङ्गः । प्रस्तनय्येति । अद-न्ताधिकारे स्तनगदी देवशब्द इति पठ्यते । तत्राल्लोपस्यासिद्धत्वादकारेण व्यव-धानादयादेशाप्राप्तिः । बभूवतुरिति । भू अतुस् वुक् तस्यासिद्धत्वादुवङ् प्राप्नोति । ननु च नाप्राप्ते उवङि वुगारभ्यमाणस्तस्यापवादो भवति । सत्यपि सम्भवे बाधनं भवतीत्येष न्यायः । नैतदस्ति । बाधकप्रवृत्त्यवस्थायां यद्विद्यते तद् बाधकेन निव-र्त्तितं न प्रवर्त्तते । उवङ् तु निरवकाशत्वात् प्रवर्त्तमाने वुकि असिद्धत्वादात्मानम-दर्शयन्न शक्यो बाधितुमिति वुकि कृते तस्यासिद्धत्वात् प्रवर्त्तते । तेनोवर्णस्येति । उवर्णस्योपधाया उद्भवति इत्येवमाश्रयणादुवङि च कृते उवर्ण उपधा भवति ना-न्यथा । इन्धिभवतिभ्यां चेति कित्त्वं प्रत्याख्यातमिति मत्वाह भवेत्सिद्धमिति । तद्धै कित्त्वं वयमिति । भुवो वुको नित्यत्वादिति न्यायात् । इह तु कित्त्वेनेति । क्ङिति चेति गुणवृद्धिनिषेधादुवङि च कृते उवर्णस्योत्वविधानात् । स्यातामेवेति । गुणग्रहणं प्रसङ्गोच्चारितम् । सिगुणस्येग्लक्षणत्वात्सिध्यति हि प्रतिषेधः । न चैषे-

कीलालपः पश्य। शुभंयः पश्येति। लोपोऽत्र बाधको भविष्यति। इह तर्हि प्राप्नोति। कीलालपौ कीलालपा इति। एवं तर्हि य्वोरिति वर्तते। तेनोवर्णं विशेषयिष्यामः। य्वोरोरिति। इहेदानीमोरित्यनुवर्तते। य्वोरिति निवृत्तम्। युटश्चापि न वक्तव्यम्। युड्वचनसामर्थ्यान्न भविष्यति। अस्त्यन्यद्युड्वचने प्रयोजनम्। किम्। द्वयोर्यकारयोः श्रवणं यथा स्यात्। न व्यञ्जनपरस्यानेकस्यैकस्य वा यकारस्य श्रवणं प्रति विशेषोऽस्ति। किं पुनः प्राग्भादसिद्धमाहोस्वित्सह तेन। कुतः पुनरयं सन्देहः। आङयं निर्देशः क्रियते आङ् च पुनः सन्देहं जनयति। तद्यथा। आपाटलिपुत्राद् वृष्टो देव इति सन्देहः। किं प्राक् पाटलिपुत्रात्सह तेनेति। एवमिहापि सन्देहः प्राग्भात्सह तेनेति। कश्चात्र विशेषः। प्राग्भादिति चेच्छुनामघोनाभूगुणेषूपसंख्यानम् *। प्राग्भादिति चेच्छुनामघोनाभूगुणेषूपसंख्यानं कर्तव्यम्। शुनः पश्य। शुना। शुने। सम्प्रसारणे कृतेऽल्लोपोऽन इति प्राप्नोति। यस्य पुनः सह तेनासिद्धत्वम्। असिद्धत्वात्तस्य न संयोगाद्वमन्तादिति प्रतिषेधो भविष्यति। यस्यापि प्राग्भादसिद्धत्वं तस्याप्येष न दोषः। कथम्। नास्त्यत्र विशेषः। अल्लोपेन वा निवृत्तौ सत्यां पूर्वत्वेन वा निवृत्तौ सत्याम्। अयमस्ति विशेषः। अल्लोपेन निवृत्तौ सत्यामुदात्तनिवृत्तिस्वरः प्रसज्येत। नात्रोदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोति। किङ्कारणम्। नगोश्वन्साववर्णेति प्रतिषेधात्। नैष उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य प्रतिषेधः। कस्य तर्हि। तृतीयादिस्वरस्य।

ति। अचोऽञ्णितीत्यत्रेक इत्यनुपस्थानादिग्लक्षणत्वाभावः। ओरित्यत्रावर्णमिति। अकारोकारयोराद्गुणे कृते ऽऽसङ्गसोऽश्वेति पूर्वैकादेशेन निर्देशात्। इहापीति। ओः सुपीत्यत्रावर्णस्यापि निर्देशाद् यण्प्रसङ्गः। लोपोऽत्रेति। परत्वादिति भावः। आतो धातोरिति लोपस्यावकाशः संयोगपूर्वाकारान्तो धातुः। अकारप्रश्लेषस्योत्त्वरत्रावकाशः। बभूव बभूविथेति। कीलालप इत्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वादाकारलोपः। विप्रतिषिद्धे चासिद्धत्वं न भवतीति ज्ञापयिष्यते। कीलालपाविति। असर्वनामस्थान इत्यनुवर्तनाद्भसंज्ञाया अभावादाकारलोपाप्रसङ्गात्। एवं तर्हि य्वोरिति। यदेव योरिति प्रकृतं तदेवैवर्णक्रमव्यत्ययेन य्वोरित्युक्तम्। तत्राकारोकारसमुदायनिर्देशेऽपि य्वोरित्यनेन विशेषणादुकारस्यैव यण् भवति न त्ववर्णस्येति। इहेति। भुवो वुग्लुङ्लिटोरूदुपधाया इत्यत्र। न व्यञ्जनपरस्येति। व्यञ्जनात्परस्येति सुप्सुपेति समासः। श्रुतिभेदपक्षेऽपि यणो मय इति द्विर्वचनविधानाद्धलो यमां यमि लोप इति पक्षे लोपविधानात्पक्षे यकारद्वयं भवत्येवेति नार्थो युटेति तद्विधानसामर्थ्याद्यण् न भवति। शुन इति। श्वन् शस् इति स्थिते सम्प्रसारणं वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वात् पूर्वैकादेशं बाधित्वाऽल्लोपः प्राप्नोति। उपसंख्यानवादी विशेषं प्रतिपादयितुमाह अयमस्तीति। अनुदात्तनिमित्तत्वादुदात्तलोपस्य। एकादेशे तु सत्येकादेश उदात्तेनोदात्त इत्याद्युदात्तं पदं भवति। इवशब्दाकारस्य प्रत्ययस्वरेणान्तो-

तत्र तर्हि तृतीयादिस्वरो नास्ति । शुनः पश्येति । एवं तर्हि न वयं लक्षणस्य प्रतिषेधं शिष्मः । किं तर्हि येन केन चिल्लक्षणेन प्राप्तस्य विभक्तिस्वरस्यायं प्रतिषेधः । यत्र तर्हि विभक्तिस्वरो नास्ति बहुशुनीति । यदि पुनरयमुदात्तनिवृत्तिस्वरस्यापि प्रतिषेधो विज्ञायेत । नैवं शक्यम् । इहापि प्रसज्येत । कुमारीति । एवं तर्हि आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नोदात्तनिवृत्तिस्वरः शुन्यवतरतीति । यदयं श्वन्शब्दं गौरादिषु पठति । अन्तोदात्तार्थं यत्नं करोति । सिद्धं हि स्याद् ङीपैव । मघोनः पश्य । मघोना । मघोने । सम्प्रसारणे कृते यस्येति लोपः प्राप्नोति । यस्य पुनः सह तेनासिद्धत्वमसिद्धत्वात्तस्य न भविष्यति । यस्यापि हि प्राग्भादसिद्धत्वं तस्याप्येष न दोषः । कथम् । वक्ष्यत्येतत् । मघवन्शब्दो ऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिति । भूगुणः । भूयान् । भूभावे कृते ओर्गुणः प्राप्नोति । यस्य पुनः सह तेनासिद्धत्वमसिद्धत्वात्तस्य न भविष्यति । यस्यापि प्राग्भादसिद्धत्वं तस्याप्येष न दोषः । कथम् । दीर्घोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यति । अस्मिन्यदी-

---

दात्तत्वात् । प्रत्याख्यानवाद्याह नास्तीति उपसंख्यानवाद्याह नैषेति । तृतीयादिस्वरस्येति । सावेकाच इति प्राप्तस्य । तत्र प्रतिषिद्धेपि तृतीयादिस्वरे लोपे सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरप्रसङ्ग इति विशेषोस्ति न गोश्वन्नित्यस्य तु निषेधस्य फलं श्वभ्यां श्वभिरिति हलादौ विभक्तावस्ति । स एवाह यत्र तर्हीति । चार्थे तर्हिशब्दः । न केवलं शुना शुने इत्यत्र तृतीयादिस्वरे प्रतिषिद्धेऽस्त्युदात्तनिवृत्तिप्रसङ्गः, अपि तु यत्र तृतीयाद्यभावः शुनः पश्येति तत्राप्युदात्तनिवृत्तिस्वरप्रसङ्ग इत्यर्थः । नहि अत्रेतदपि शक्यते वक्तुं येन केन चिदपि लक्षणेन प्राप्तस्य तृतीयादिस्वरस्य प्रतिषेध इति । प्रत्याख्यानवाद्याह एवं तर्हीति । न सावेकाच इत्यस्यैव लक्षणस्यायं निषेधः किं तर्हि विभक्तेः प्राप्तस्योदात्तमात्रस्येत्यर्थः । विभक्तिस्वरस्येति वचनाद्विभक्तिग्रहणानुवृत्तिरनेनाभ्युपगतेति । अत्रोपसंख्यानवाद्याह यत्र तर्हीति । बहवः श्वानो यस्यामिति बहुव्रीहिः । तत्राल्लोपवादिमतेनान उपधालोपिन इति ङीप् । बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नीत्यन्तोदात्तत्वादुदात्तनिवृत्तिस्वरप्रसङ्गः । प्रत्याख्यानवाद्याह यदि पुनरिति । विभक्तिग्रहणं नानुवर्तत इति भावः । उपसंख्यानवाद्याह नैवं शक्यमिति । प्रत्याख्यानवाद्याह एवं तर्हीति । न गोश्वन्नित्यनेनानिषिध्यमानोप्युदात्तनिवृत्तिस्वरः शुनिज्ञापकान्नावतरतीत्यर्थः । एवं प्रत्याख्यानवादिना विशेषाभावः प्रतिपादितः । विद्यते तु विशेषः । अल्लोपे सत्युपधालोपित्वाद् ङीपा भाव्यं बहुशुनीति । तदभावे तु बहुश्वेति भवति । गौरादिङीषोप्यनुपसर्जनाधिकारादत्राप्रसङ्गः । सह तेनासिद्धमित्येतच्चान्ते स्थापयिष्यते । तत्र सुपर्वाविवद्बहुश्वेत्येव भाव्यम् । स्वरविशेषनिराकरणपरत्वात्तु ग्रन्थस्य नैतदत्र भाष्ये सुष्टु निरूपितम् । डाबुभाभ्यामित्यत्र तु बहुश्वेत्येव भवितव्यमिति व्यवस्थापितम् । क्वचित्तु पाठः नैष उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य प्रतिषेधः । कस्य तर्हि । तृतीयादिस्वरस्य । एवं तर्हि येन केन चित्प्राप्तस्य तृतीयादिस्वरस्य । यत्र तर्हि तृतीयादिर्नास्ति शुनः

र्घोच्चारणस्य प्रयोजनम् । किम् । भूमेति । निपातनादेतत्सिद्धम् । किं निपातनम् । बह्वोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नीति । अथ वा पुनरस्तु सह तेनेति । आभादिति चेद्वसुसंप्रसारणयलोपप्रस्थादीनां प्रतिषेधः * । आभादिति चेद्वसुसम्प्रसारणयलोपप्रस्थादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । पपुषः पश्य । तस्थुषः । निन्युषः । लुलुवुषः । युयुवुष इति । वसुसम्प्रसारणे कृते तस्यासिद्धत्वादचीत्याकारलोपादीनि न सिद्ध्यन्ति । नैष दोषः । उक्तमेतत् । समानाश्रयवचनात्सिद्धमिति । कथम् । वस्वाकारलोपादीनि वस्वन्तस्य विभक्तौ सम्प्रसारणमिति । यलोपः । सौरी बलाका । योऽसावण्यकारो लुप्यते तस्यासिद्धत्वात् इति यकारलोपो न प्राप्नोति । अत्राप्येष परिहारः । समानाश्रयवचनात्सिद्धमिति । कथम् । अणि अकारलोपः । अणन्तस्येति यलोपः । प्रस्थादिषु । प्रेयान् । स्थेयान् । प्रस्थादीनामसिद्धत्वात् प्रकृत्यैकाजिति प्रकृतिभावो न प्राप्नोति । नैष दोषः । यथैव प्रस्थादीनामसिद्धत्वात्प्रकृतिभावो न प्राप्नोति । एवं टिलोपोपि न भविष्यति ॥

श्नान्नलोपः ॥ २३ ॥ अथ किमर्थं श्नमः शकारस्य ग्रहणं क्रियते नान्नलोप इत्येवोच्येत । नान्नलोप इतीयत्युच्यमाने नन्दिता नन्दक इत्यत्रापि प्रसज्येत । एवं तर्हि एवं वक्ष्यामि नान्नलोपोऽनिदिताम् । ततो हल उपधायाः क्ङि-

---

पश्येति । अत्र पाठे तर्हिशब्दश्चार्थे व्याख्यातव्यो भिन्नकर्तृकत्वात् । यस्य पुनरिति । ननु च भूभावस्यासिद्धत्वाद्बहुशब्द एवायमिति स्यादेव गुणः । नैष दोषः । गुणे कर्तव्ये भूभावस्यासिद्धत्वात् पूर्वं गुणे कृते भूभावः । न च गुणभूभावयोश्चक्रकापत्तिर्दोषश्चक्रके इष्टतो व्यवस्थाश्रयणात् । भूमेति । भत्वाभावादत्र गुणाभावः । निपातनादिति । ह्रस्वान्तेत्यादेशे क्रियमाणे भूमन्त्यत्र निपातनाद्दीर्घो भविष्यतीत्यर्थः । आभादिति चेदिति । प्राग्भादित्यस्य पक्षस्य प्रतिपक्षभावेनोपादीयमानादाभिविधावाकारो बोद्धव्यः । पपुष इत्यादीनां परिहृतानामपि पुनरुपादानमस्मिन् पक्षे दोषः प्रागुद्भावित इति प्रदर्शनार्थम् । सौरीति । सूर्येणैकदिगित्यण् । यस्येति लोपस्ततो ङीप् पुनर्यस्येति लोपः । तत्र द्वयोरल्लोपयोरसिद्धत्वाद्यकार उपधा न भवतीति यलोपाप्रसङ्गः । ननु च प्राग्भादसिद्धत्वे लोपद्वयस्य सिद्धत्वादुपधायकारो न भवतीति लोपस्याप्रसङ्ग एव । स्थानिवद्भावोपि यलोपविधौ प्रतिषिद्धः । भूतपूर्वगत्योपधाश्रयणाददोषः । वचनसामर्थ्याद्वा पूर्वं यलोपः पश्चादकारलोप इति क्रम आश्रयिष्यते नित्यत्वेप्यकारलोपस्य । टिलोपोपीति । नन्वादेशलक्षणः प्रकृतिभावोसिद्धत्वान्न भवतीति वक्तुं युक्तम् । टिलोपः पुनरुत्सर्गलक्षणः प्राप्नोति । नैष दोषः । आदेशेन निरवकाशत्वात्प्रवृत्तेन स्थानिनो निवर्तितत्वादसतः कुतष्टिलोपः । तत्र यद्यपि प्रादीनामसिद्धत्वात् प्राक् टिलोपः क्रियते तथाप्यादेशेषु कृतेषु तेषामसिद्धत्वान्न तल्लक्षणष्टिलोपो नाप्युत्सर्गलक्षणः । उत्सर्गेषु प्रागेव प्रवृत्तत्वात् । अनवकाशत्वाच्च प्रादीनां चक्रकदोषोपि नास्ति ॥ २२ ॥

तीति । अनिदितामिति । नैवं शक्यम् । इह हि न स्यात् हिनस्ति । तस्मान्नैवं शक्यम् । न चेदेवं नन्दिता नन्दक इत्यत्रापि प्रसज्येत । एवं तर्हि क्ङितीति वर्तते । एवमपि हिनस्तीत्यत्र न प्राप्नोति । नैषा परसप्तमी । का तर्हि । सत्सप्तमी क्ङिति सति । एवमपि नन्दमान इत्यत्रापि प्राप्नोति । एवं तर्हि नशब्द एवात्र क्ङित्त्वेन विशेष्यते क्ङिच्चेन्नशब्दो भवतीति । एवमपि यज्ञानां यत्नानामित्यत्र प्राप्नोति । दीर्घत्वमत्र बाधकं भविष्यति । इदमत्र सम्प्रधार्यं दीर्घत्वं क्रियतां नलोप इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वान्नलोपः । तस्मात् शकारस्य ग्रहणं कर्त्तव्यम् । अथ क्रियमाणे ऽपि शकारग्रहणे इह कस्मान्न भवति विश्नानां प्रश्नानामिति । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेवं न भविष्यति ॥

अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति ॥ २४ ॥ अनिदितां नलोपे लङ्गिकम्प्योरुपतापशरीरविकारयोरुपसंख्यानम् * । अनिदितां नलोपे लङ्गिकम्प्योरुपतापशरीरविकारयोरुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । विलगितः । विकपितः । उपतापशरीरविकारयोरिति किमर्थम् । विलङ्गितः । विकम्पितः । बृंहेरच्यनि-

---

श्नान्नलोपः ॥ किमर्थमिति । यद्यन्तरेण मकारनिर्देशं श्नादिति श्नमेव गृह्यते अन्यस्यासम्भवात्तथापि विनापि शित्निर्देशेन श्नमेव ग्राहिष्यते इति भावः । नन्दितेति । इदित्त्वमस्य किमर्थं स्यादिति चेद् उपदेशावस्थायां नुमि सत्यप्रत्ययादित्यकारार्थं तथा ननन्दतुरित्यादौ कृते ऽपि नलोपे तस्यासिद्धत्वादेत्वाभ्यासलोपाप्रवृत्त्यर्थं स्यात् । क्ङिति सतीति । श्नमेव ङिदस्ति इति हिनस्तीत्यादौ नलोपः सिद्धः । कथं पुनः सम्भवन्त्यां परसप्तम्यां सत्सप्तमी शक्या विज्ञातुम् । यथेष्टं वाक्यशेषाध्याहाराददोषः । क्ङिति सतीत्येव हि विज्ञायमाने पौर्वापर्यानाश्रयणान्नास्ति तस्मिन्निनितीत्यस्याः परिभाषाया उपस्थानम् । यदा त्वौपश्लेषिके ऽधिकरणे सप्तमी तदा किं पूर्वस्य कार्यमथ परस्येति अनियमप्रसङ्गे नियमाय परिभाषोपस्थानम् । नन्दमान इति । ताच्छील्यादिषु चानशि कृते शपि च चानशो व्यवहितस्यापि ङित्त्वाभावान्नलोपप्रसङ्गः । क्व चिन्नन्द्यमान इति पाठः । तत्र यगाश्रयो नलोपप्रसङ्गः । अर्थवत्परिभाषा तु विकरणानामानर्थक्यान्नोपन्यस्ता । नशब्द एवेति । अर्थवशाद्विभक्तिविपरिणामो भवतीति सप्तमीपरित्यागेन पञ्चम्याश्रयणात् । प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्यये सम्प्रत्यय इत्यत्र परिहारः सम्भवति । यज्ञानामिति । पूर्वत्रासिद्धमिति श्चुत्वस्यासिद्धत्वान्नशब्दादुत्तरो नकारः । परत्वान्नलोप इति । अग्नीनामित्यादौ नामीति दीर्घत्वं सावकाशं नलोपो हिनस्तीत्यादौ सावकाशो यज्ञानामित्यादावुभयप्रसङ्गे परत्वान्नलोपप्रसङ्गः । यत्तु सुपि चेति दीर्घत्वं तत्सन्निपातलक्षणपरिभाषाबलान्न भवति । लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति । लाक्षणिकस्यानुमेयरूपत्वादितरस्य तु प्रत्यक्षत्वात् । यदा तु विकरणानामपि स्वार्थेनार्थवत्ताश्रीयते तदार्थवद्ग्रहणपरिभाषया विश्नानां प्रश्नानामिति नलोपव्यावृत्तिसिद्धिः ॥ २३ ॥

टि *। बृंहेरच्यनिटि उपसंख्यानं कर्तव्यम्। निबर्हयति। निबर्हकः। अचीति किमर्थम्। निबृंह्यते। अनिटीति किमर्थम्। निबृंहिता। निबृंहितुम्। तत्तर्हि उपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। न कर्त्तव्यम्। बृहिः प्रकृत्यन्तरम्। कथं ज्ञायते। अचीति लोप उच्यते अनजादावपि दृश्यते। निबृह्यते। अनिटीत्युच्यते। इडादावपि दृश्यते। निबर्हिता। निबृर्हितुम्। अजादावपि न दृश्यते। निबृंहयति। निबृंहकः। रञ्जेर्णौ मृगरमणे * रञ्जेर्णौ मृगरमणे उपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। रजयति मृगान्। मृगरमणइति किमर्थम्। रञ्जयति वस्त्राणि। घिनुणि च *। घिनुणि चोपसंख्यानं कर्तव्यम्। रागी। घिनुणि निपातनात्सिद्धम् *। किं निपातनम्। त्यजरजेति। अशक्यं धातुनिर्देशे निपातनत्वमाश्रयितुम्। इह हि दोषः स्यात्। दशनहः करणे। दंष्ट्रा। नैतद्धातुनिपातनम्। किं तर्हि प्रत्ययान्तस्यैतद्रूपम्। तस्मिंश्च प्रत्यये लोपो भवति। दंशसञ्जस्वञ्जां शपीति। रजकरजनरजःसूपसंख्यानम् *। रजकरजनरजःसूपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। रजकः। रजनम्। रजइति। रजकरजनरजःसु कित्वात्सिद्धम् *। कित एवैते औणादिकाः। तद्यथा। रजकः। भुवनं शिर इति॥

शास इदङ्हलोः॥ ३४॥ शास इत्वे आशासः क्वावुपसंख्यानम् *। शास इत्वे आशासः क्वावुपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। आशीरिति। किं पुनरिदं नियमार्थम् आहोस्विद्विध्यर्थम्। कथं नियमार्थं स्यात्कथं वा विध्यर्थम्। यदि

———————

अनिदितां हल॥ विलगितइति। गत्यर्थत्वात्कर्त्तरि क्तः। कृच्छ्रप्राप्तिरत्रोपतापो गृह्यते न तु रोगो द्वन्द्वोपतापगर्ह्यादिति यथा। अन्यथा शरीरविकारग्रहणं केवलं कुर्यात्। विकम्पित इति। गत्यर्थाकर्मकेति गत्यर्थत्वात्कर्त्तरि क्तः। शरीरविकारोऽत्र व्याधिरुच्यते न तु स्थौल्यादिः कम्पेरतद्विषयत्वात्। बृंहेरिति। बृहि वृद्धावित्यस्य। बृहिः प्रकृत्यन्तरमिति। बृहबृहिवृद्धाविति पाठात्। अजादावपि न दृश्यतइति। ततश्च दोषायैवोपसंख्यानं स्याद् न धातुलोपइति गुणनिषेधनिवारणाय यत्नश्च कर्त्तव्यः स्यादित्यनारम्भणीयमेवोपसंख्यानम्। रजयतीति। नलोपे वृद्धौ च जनीजॄष्क्नसुरञ्जोऽमन्ताश्चेति मित्वाद् ह्रस्वः। प्रत्ययान्तस्येति। शबन्तस्येत्यर्थः। यङ्लुङ्र्थानवृ-त्त्यर्थश्च तत्र शब्निर्देशः। घिनुण् तु ताच्छील्ये विधीयते रूढिशब्दप्रकाराश्च ताच्छीलिका इति यङ्लुगन्ताद्रञ्जेर्न भवति। औणादिका इति। रजक इत्यत्र क्वुन् प्रत्ययः। रजकीति पुंयोगादाख्यायामिति ङीष्। अपुंयोगे तु ङीषा न भाव्यमिति भाष्यकाराभिप्रायः। रजनमित्यत्र रञ्जेः क्युन्प्रत्ययः। स च बाहुलकात् टित् प्रत्ययः। तेन रजनीति ङीप् भवति रज इत्यत्र भूरञ्जिभ्यां किदित्यसुन्प्रत्ययः किद्भवति॥ २४॥

शास इदङ्हलोः॥ शासिमात्रस्येति। शासु अनुशिष्टावित्यस्य आङः शासु इच्छायामित्यस्य चेत्यर्थः। नियमार्थमिति। क्वावेव शास इत्वं यथा स्यादाशास्त

तावच्छासिमात्रस्य ग्रहणं ततो नियमार्थम् । अथ हि यस्माच्छासेरङ्विहितस्तस्य ग्रहणं ततो विध्यर्थम् । यद्यपि शासिमात्रग्रहणमेवमपि विध्यर्थमेव । कथम्। अङ्हलोरित्युच्यते । न चात्र हलादिं पश्यामः । ननु च क्विबेव हलादिः। क्विपो लोपे कृते हलाद्यभावान्न प्राप्नोति । इदमिह सम्प्रधार्यम् । क्विपो लोपः क्रियतामङ्हलोरित्वमिति । किमत्र कर्त्तव्यम् । परत्वादङ्हलोरित्वम् । नित्यः क्विब्लोपः । कृतेप्यङ्हलोरित्वे प्राप्नोत्यकृतेपि । नित्यत्वात् क्विपो लोपे कृते हलाद्यभावान्न प्राप्नोति । एवं तर्हि प्रत्ययलक्षणेन भविष्यति । वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम् । यदि वा कानि चिद्वर्णाश्रयाण्यपि प्रत्ययलक्षणेन भवन्ति तथा चेदमपि भविष्यति । अथवैवं वक्ष्यामि । शास इदङ्हलोः । ततः क्वौ । क्वौ च शास इद्भवति । आर्यशीः । मित्रशीः । तत आङः । आङ्पूर्वाच्च क्वौ शास इद्भवति । आशीरिति । इदमिदानीं किमर्थम् । नियमार्थम् । आङ्पूर्वाच्छासेः क्वावेव । क्व मा भूत् । आशास्ते आशास्यते आशास्यमानइति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । अविशेषेण शास इद्भवतीत्युक्त्वा ततो ऽङीति वक्ष्यामि । तन्नियमार्थं भविष्यति । अङ्येवाजादौ नान्यस्मिन्नजादौ । इहापि तर्हि नियमादित्वं प्राप्नोति । आशास्तेआशास्यते आशास्यमानइति । यस्माच्छासेरङ्विहितस्तस्य ग्रह-

---

स्यादौ मा भूदित्यर्थः । यस्माच्छासेरिति । शासु अनुशिष्टावित्यस्मादङ्विहितः सत्तिशास्त्यर्तिभ्यश्चेत्यत्र परस्मैपदाधिकारात्तत्राङः संसर्गाद्विशिष्टस्य शासो ग्रहणं संसर्गस्य विशिष्टस्मृतिहेतुत्वात् । यथा सकिशोरा धेनुरानीयतां सवत्सा सकरभेति विशिष्टा धेनुः प्रतीयते । यद्येवं शासिमात्रग्रहणं कथमाशङ्कितम्। अथ हलोप्युपादानात्तस्य च शासिमात्रेण संबन्धसंभवादित्युच्यते । तन्न । साधारणासाधारणसन्निपातेपि असाधारणसंबन्धिग्रहणं दृश्यते । यथा वृद्धानां किशोरीणां च मध्ये धेनवो बध्यन्तामित्युक्ते वडवा एव बध्यन्ते न तु गवादयः । एवं तर्ह्येकदेशाद्याश्रयणाच्छासिमात्रग्रहणपक्षसंभवः । यद्यपीति । आचार्यदेशीयस्येदं वचनम् । विध्यर्थे चाशास्ते इत्यादावित्वमनिवारितं स्यात् । आर्यशीरित्यत्र च न प्राप्नोति । यदि वेति । यथैवेत्यर्थः । तथा चेति । तथैवेत्यर्थः । यत्र कार्ये वर्णरूपमेव निमित्तत्वेनोपादीयते तत्प्रत्ययलक्षणेन न भवति यथा रायः कुलं रैकुलमित्यायादेशः । यत्तु वर्णविशिष्टप्रत्ययनिमित्तं तद्भवत्येव । यथा ऽतृणेडिति हलादौ पिति सार्वधातुके विधानात् प्रत्ययनिमित्तत्वादिमागमः । इत्वमपि हलादौ प्रत्यये क्ङिति विधीयमानं प्रत्ययनिमित्तत्वात् प्रत्ययलोपेपि भवति । अथ वेति । वर्णाश्रयत्वात्प्रत्ययलक्षणेन प्राप्तमित्वं क्वावित्यनेन विधीयते । अविशेषेणेति । प्रत्ययमात्रे क्ङितीत्यर्थः । अङ्येवाजादाविति । तेन शासति शशासुरित्यादावित्वाभावः । हलादौ क्ङिति क्वौ च नियमाभावादित्वं भवत्येव । तुल्यजातीयापेक्षत्वान्नियमस्याजादिरेव व्यावर्त्यते। इहापीति । शासिमात्रस्य ग्रहणं मत्वा चोदयति यस्माच्छासेरिति । वाक्यान्तरे

णम् । न चैतस्माच्छासेरङ्विहितः । कथमाशीरिति । निपातनात्सिद्धम् । किं निपातनम् । क्षियाशीःप्रैषेषु तिङाकाङ्क्षमिति ॥

अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङिति ॥ ३७ ॥ अनुदात्तोपदेशेऽनुनासिकलोपो ल्यपि च * । अनुदात्तोपदेशेऽनुनासिकलोपो ल्यपि चेति वक्तव्यम् । प्रमत्य । प्रतत्य । ततो वामः * । वा अम इति वक्तव्यम् । प्रगत्य । प्रगम्य । प्रयत्य । प्रयम्य । प्ररत्य । प्ररम्य । प्रणत्य । प्रणम्य ॥

गमः क्वौ ॥ ४० ॥ गमादीनामिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । परीतत्सह कुण्डिकया । संयत् । सुनदिति । ऊङ् च * । ऊङ् च गमादीनामिति वक्तव्यम् । लोपश्च । अग्रेगूः । अग्रेभ्रूः ॥

जनसनखनां सञ्झलोः ॥ ४२ ॥ अथ किमयं समुच्चयः सनि च झलादौ चेति आहोस्वित् सन्विशेषणं झल्ग्रहणं सनि झलादाविति । किं चातः । यदि समुच्चयः सन्यझलादावपि प्राप्नोति । सिसनिषति । जिजनिषते । चिखनिषति । अथ सन्विशेषणं झल्ग्रहणम् । जातः जातवानित्यत्र न प्राप्नोति । यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावत्समुच्चयः । ननु चोक्तं सन्यझलादावपि प्राप्नोति । नैष दोषः । प्रकृतं झल्ग्रहणमनुवर्तते तेन सनं विशेषयिष्यामः सनि झलादाविति । अथ वा पुनरस्तु सन्विशेषणम् । कथं जातो जातवानिति । प्रकृते झलि क्ङितीत्यनुवर्त्तते । यद्येवं नार्थो झल्ग्रहणेन । योगविभागः करिष्यते । जनसनखनामनु-

---

ऽपि श्रुतः संसर्गो विशेषावगतिहेतुर्भवति । यथा धनवो मुक्यन्तां किशोरा बध्यन्तामिति वडबा एव प्रतीयन्ते । निपातनादिति । यथान्यासे तु पूर्वोक्तेन न्यायेन प्रत्ययलक्षणसद्भावादार्यशीरित्यत्रेत्वं भवति । आशीरित्यत्र तु निपातनादेव ॥ ३४ ॥

अनुदात्तो ॥ वाल्यपीति सूत्रन्यासे ऽविशेषेण विकल्पः प्राप्नोतीति वार्त्तिकारम्भः । तेनामन्तानां गमियमिरमिनमीनां ल्यपि विकल्पोऽन्येषां तु अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनां लोपः ॥ ३७ ॥

गमः क्वौ ॥ परीतदिति । परीतदिति तनोतेः क्विपि नलोपे कृते तुकि नहिवृतीति पूर्वपदस्य दीर्घः । संयदिति । यमेः क्विप् । ऊङ् चेति । अनुनासिकलोपोऽकारस्याङ् च विनापि ङित्वेनान्त्यस्य सिध्यत्यूकार इति नार्थो ङिद्ग्रहणेन । अग्रेगूरिति । ओः सुपीति यणादेशो धातुत्वाद्भवत्यग्रेग्वाविति । भ्रूरिति । अचिश्नुधातुभ्रुवामित्यत्र भ्रूग्रहणं न कर्तव्यं धातुत्वादुवङः सिद्धत्वात् ॥ ४० ॥

जन ॥ अथ किमयमिति । यदि द्वन्द्वनिर्देशस्ततः समुच्चयः । अथ सौत्रनिर्देशस्ततः समुच्चयः । अथ सौत्रनिर्देशस्ततो विशेषणविशेष्यभाव इति पक्षद्वयसम्भवः । सिसनिषतीति । सनीवन्तर्धेति पक्षे इडागमः । ततः सनि चेति । अक्ङि-

नासिकस्याकारो भवति झलि क्ङिति । ततः सनि च । सनि च जनसनखनामनुनासिकस्याकारो भवति झलि,इति । तस्मान्नार्थो झल्ग्रहणेन । सनोतेरनुनासिकलोपादात्वं विप्रतिषेधेन * । सनोतेरनुनासिकलोपादात्वं भवति विप्रतिषेधेन । सनोतेरनुनासिकलोपस्यावकाशः । अन्ये तनोत्यादयः । आत्वस्यावकाशः । अन्ये तनोत्यादयः । आत्वस्यावकाशः । अन्ये जनादयः । सनोतेरनुनासिकस्योभयं प्राप्नोति सातः सातवानिति । आत्वं भवति विप्रतिषेधेन । नैष युक्तो विप्रतिषेधः । नहि सनोतेरनुनासिकलोपस्यान्ये तनोत्यादयोऽवकाशः । सनोतेर्यस्तनोत्यादिषु पाठः सोऽनवकाशः । न खल्वप्यात्वस्यान्ये जनादयोऽवकाशः । सनोतेर्यदात्वे ग्रहणं तदनवकाशम् । तस्यानवकाशत्वादयुक्तो विप्रतिषेधः । एवं तर्हि तनोत्यादिषु पाठः सावकाशः । कोऽवकाशः । अन्यानि तनोत्यादिकार्याणि । तनादिभ्यस्तथासोरिति । आत्वेऽपि ग्रहणं सावकाशम् । कोऽवकाशः । सनि च । ये विभाषा च । उभयोः सावकाशयोर्युक्तो विप्रतिषेधः । एवमप्ययुक्तो विप्रतिषेधः । पठिष्यति ह्याचार्यः पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्येति । एकस्य हि नामाभावेऽपि विप्रतिषेधो न स्यात् । किं पुनर्यत्रोभयं नास्ति । नैष दोषः । भवति इह विप्रतिषेधः । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवतीह विप्रतिषेध इति । यदयं घुमास्थागापाजहातिसां हलीति हल्ग्रहणं करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । हल्ग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं हलादावीत्वं यथा स्यात् । इह मा भूत् गोदः कम्बलद इति । यदि चात्र विप्रतिषेधो न स्यादिह हल्ग्रहणमनर्थकं स्यात् । अस्त्वत्र ईत्वम् । ईत्वस्यासिद्धत्वाल्लोपो भविष्यति । पश्यति त्वाचार्यो भवतीह विप्रतिषेधः । ततो हल्ग्रहणं करोति । नैत-

---

दर्थमेतत् । जन्तुरित्यादावात्वाप्रसङ्गार्था हि पूर्वत्र क्ङिद्ग्रहणानुवृत्तिः । सनोतेरनुनासिकलोपस्येति । सनोतेरनुनासिकलोपः प्राप्नोति तनोत्यादित्वात्तस्यान्ये तनोत्यादयोऽवकाशा इत्यर्थः । सनोतेस्तु तनोत्यादिषु पाठः तनादिकृञ्भ्य उस्तथासोरित्येवमर्थः । अन्ये जनादय इति । समुदायस्य कार्यं विधीयमानमवयवानां प्रवर्तते तत्र कस्य चिदवयवस्य कृतं समुदायस्य कृतं भवतीति भावः । जनादय इति बहुवचननिर्देशः प्रयोगभेदादारोपितबहुत्वजनखनापेक्षः । आत्वं भवतीति । सातः सातवानित्यादौ । सन्ग्रहणं तु सनोत्यर्थमेव सिषासतीति । जनखनाभ्यां तु सनः सुट्त्वाद् झलादित्वाभावः । भवतीह विप्रतिषेध इति । विप्रतिषेधेन व्यवस्थायां क्रियमाणायामसिद्धत्वं न भवतीत्यर्थः । गोद इत्यादावसति हल्ग्रहणे परत्वादीत्वं स्यादिति हल्ग्रहणं क्रियते । असति हि विप्रतिषेधे द्वयोः परस्परास्मिन्नासिद्धत्वात् कृतेऽपीत्वे आल्लोपेन गोदादेः सिद्धत्वादनर्थकं हल्ग्रहणं स्यात् । नैतदस्तीति । हल्ग्रहणस्य ज्ञापकत्वं विघटयति । असत्यपि विप्रतिषेधे गोद इत्यादि न

दस्ति ज्ञापकम् । व्यवस्थार्थमेतत्स्यात् । हलादावीत्वं यथा स्यादजादौ मा-भूदिति । किञ्च स्यात् । यद्यजादावपीत्वं स्याद् इयङादेशः प्रसज्येत । ननु चासिद्धत्वादेवेयङादेशो न भविष्यति । न शक्यमीत्वमियङादेशेऽसिद्धं विज्ञा-तुम् । इह हि दोषः स्यात् । धियौ धियः । पियौ पिय इति । नैतदीत्वम् । किं तर्हि ध्याप्योः सम्प्रसारणमेतत् । समानाश्रयं खल्वप्यसिद्धं भवति । व्याश्रयं चैतत् । कथम् । क्वावीत्वम् । क्विबन्तस्य विभक्तावियङादेशः । व्यवस्थार्थमेव तर्हि हल्ग्रहणं कर्त्तव्यम् । कुतो ह्येतत् । ईत्वस्यासिद्धत्वाल्लोपः । न पुनर्लोपस्यासि-द्धत्वादीत्वमिति । लोपे तु चक्रकमव्यवस्था प्रसज्येत । नास्ति चक्रकप्रसङ्गः । नह्यव्यवस्थाकारिणा शास्त्रेण भवितव्यम् । शास्त्रतो नाम व्यवस्था । तत्र ईत्व-स्यासिद्धत्वाल्लोपः । लोपेनावस्थानं भविष्यति । न खल्वपि तस्मिंस्तदेवासिद्धं भवति । व्यवस्थार्थमेव तर्हि हल्ग्रहणं कर्त्तव्यम् । हलादावीत्वं यथा स्याद् अ-जादौ मा भूदिति । कुतो ह्येतत् । ईत्वस्यासिद्धत्वाल्लोपः लोपेनावस्थानं भवि-ष्यति । न पुनर्लोपस्यासिद्धत्वादीत्वमीत्वेनाव्यवस्थानं स्यात् । तदेव खल्वपि तस्मिन्नसिद्धं भवति । कथम् । पठिष्यति ह्याचार्यः चिणो लुकि तग्रहणानर्थक्यं सङ्घातस्याप्रत्ययत्वात् तलोपस्य चासिद्धत्वादिति । चिणोलुक् चिणो लुक्येवासि-द्धो भवति । एवं तर्हि यदि व्यवस्थार्थमेतत्स्यात् । नैवायं हल्ग्रहणं कुर्यात् ।

सिध्यति कृते ईत्वे इयङादेशप्रसङ्गादिति तन्निवारणार्थं हल्ग्रहणं न ज्ञापकमित्यर्थः। ज्ञापकवादी चाह ननु चासिद्धत्वादिति । ज्ञापकभङ्गवाद्याह न शक्यमिति । धियाविति । दधाते पिबतेश्च क्विपि लुमपि प्रत्ययलक्षणेनेत्वं भवति । तस्यासिद्ध-त्वे आश्रीयमाणे इयङ् न प्राप्नोतीतीयङि अवश्याश्रयितव्यमीत्वस्य सिद्धत्वमित्य-र्थः । ज्ञापकवाद्याह नैतदीत्वमिति । अभ्युपगम्यापीत्वमाह समानाश्रयमिति । धियावित्यादावीत्वं व्याश्रयं गोद इत्यादौ तु समानाश्रयत्वादियङ्यसिद्धमेवेति ज्ञापकमेव हल्ग्रहणं स्थितम् । पुनर्ज्ञापकभङ्गवाद्याह व्यवस्थार्थमिति । ज्ञापकवा-द्याह नास्ति चक्रकप्रसङ्ग इति । द्वयोरपि शास्त्रयोः प्रवृत्तौ सत्यां पुनः प्रवृत्तिका-रणाभावादित्यर्थः । लोपेनावस्थानमिति । अथ विपरीतक्रमः कस्मान्न भवति पूर्व-माल्लोपस्तस्यासिद्धत्वादीत्वमिति । उच्यते । अस्मिन्नपि क्रमे ईत्वस्यासिद्धत्वात् पुनरालोपो भविष्यति लक्ष्यसंस्कारार्थत्वाच्छास्त्रप्रवृत्तेः । न खल्वपीति । आल्लोपे कर्त्तव्ये ईत्वस्यासिद्धत्वं न त्वीत्वे कर्त्तव्ये । अस्मिन्निदमसिद्धमिति भेदनिबन्धन-त्वाद्विषयविषयिभावस्य । ततश्चाल्लोपो भविष्यति न पुनः पुनरीत्वमिति ज्ञापकमेव हल्ग्रहणमित्यर्थः । पुनर्ज्ञापकभङ्गवाद्याह व्यवस्थार्थमिति । नहि शास्त्रचक्षुरन्त-न्तरेण वचनमिदमिष्टमिदमनिष्टमिति मन्यते । तदेवेति । व्यक्तिपदार्थपक्षे प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदाद्विषयविषयिविभागोपपत्तावीत्वशास्त्रमीत्वशास्त्रे एवासिद्धमिति पुनः पुनरीत्वप्रवर्त्तनादपि चक्रकप्रसङ्ग इत्यर्थः । ज्ञापकवाद्याह एवं तर्हीति । इह

अविशेषेणायमीत्वमुक्त्वा तस्याजादौ ग्वाल्लोपमपवादं विदधीत । तदेतत्कथम् । इदमस्ति । आतो लोप इटि चेति । ततः, घुमास्थागापाजहातिसां लोपो भवति । इटि च अजादौ क्ङितीति । किमर्थं पुनरिदम् । ईत्वं वक्ष्यामि तद्बाधनार्थम् । तत ईत् । ईच्च भवति । घ्वादीनाम् । तत एर्लिङि । वान्यस्य संयोगादेः । न ल्यपि । मयतेरिदन्यतरस्याम् । ततः, यति । यति च ईद्भवति । सोऽयमेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे सति यद्गुरुग्रहणं करोति गरीयांसं यत्नमारभते तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवतीह विप्रतिषेध इति ॥

सनः क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्याम् ॥ ४५ ॥ इहान्यतरस्यांग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथम् । सनः क्तिचि लोपश्च आत्वं च विभाषेति । अपर आह । सर्व एवायं योगः शक्यो वक्तुम् । कथम् । इह लोपोऽपि प्रकृतः । आत्वमपि प्रकृतम् । विभाषाग्रहणमपि प्रकृतम् । तत्र केवलमभिसम्बन्धमात्रं कर्त्तव्यम् । सनः क्तिचि लोपश्च आत्वं च विभाषेति ॥

आर्धधातुके ॥ ४६ ॥ कानि पुनरार्धधातुकाधिकारस्य प्रयोजनानि । अतो लोपो यलोपश्च णिलोपश्च प्रयोजनम् ॥ आल्लोप ईत्वमेत्वं च चिण्वद्भावश्च सीयुटि॥१॥ अतो लोपः । चिकीर्षिता । चिकीर्षितुम् । आर्द्धधातुकइति किमर्थम् । चिकीर्षति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । अस्त्वत्र सनोकारलोपः । शपो ऽकारस्य श्रवणं भविष्यति । शप एव तर्हि मा भूदिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानेन शबकारलोपो भवतीति । यदयमदिप्रभृतिभ्यः शपो लुकं शास्ति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । कार्यार्थमेतत्स्यात् । विचो मृष्ट इति ।

भवतीति अत्र क्ङितीत्यपेक्षते ॥ ४२ ॥

सनः क्तिचि ॥ इह रूपत्रयं साध्यं सातिः सतिः सन्तिरिति । तच्च सनः क्तिचि लोपश्चेत्येतावती सूत्रे ये विभाषेत्यतो विभाषाग्रहणानुवृत्त्या सिद्ध्यतीति मत्वाह इहेति । सर्व एवायमिति । सनः क्तिचीत्यत्र लोपस्य प्रकरणात्सिद्धत्वात् लोपश्चेत्यपि न वक्तव्यमित्यर्थः । बहूनां पदानां प्रत्याख्यानाच्च सर्व एवायं योग इत्युच्यते ॥ ४५ ॥

आर्धधातुके ॥ अथ द्वितीयाध्यायविहिता आर्धधातुकनिमित्ता आदेशा इहैव कस्मान्नोक्ता एवं हि द्विरार्धधातुकग्रहणं न कर्तव्यं भवति । नैव शक्यम् । आभाच्छास्त्रीये कार्ये कर्तव्ये तेषामासिद्धत्वप्रसङ्गात् । ततश्चास्त्यादेशस्य भुवो वुग् न स्यादनादेशस्यैव तु स्यात् । तथा चक्षतुरित्यादौ ख्याञोऽसिद्धत्वादाल्लोपाप्रसङ्गः । कानि पुनरिति । कानि चिदन्यथापि सिध्यन्तीति प्रश्नः । चिकीर्षतीति । अकारोच्चारणं तु सनः प्रतीषिषतीति इत्यादौ द्विर्वचनार्थं स्यात् । शप एव तर्हीति । शब्विधानं तु प्रत्ययलक्षणेन गुणाद्यर्थं स्यात् भतो दीर्घो यञीति अस्य सर्वत्राकार-

यत्तर्हि आकारान्तेभ्यो लुकं शास्ति । याति । वाति । अस्तेश्च । अस्तेश्च शपो लुकं शास्ति । अस्ति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । वृक्षस्य । अतो लोपः प्राप्नोति । यलोपोपि प्रयोजनम् । बेभिदिता । चेच्छिदिता । आर्द्धधातुकइति किमर्थम् । बेभिद्यते । चेच्छिद्यते । णिलोपः प्रयोजनम् । पाच्यते । याज्यते । कारणा । हारणा । आर्द्धधातुकइति किमर्थम् । याचयति याजयति कारयति हारयति । आल्लोपः । पपतुः पपुः ववतुः ववुः । आर्धधातुक इति किमर्थम् । यान्ति वान्ति । ईत्वम् । धीयते । दीयते । आर्द्धधातुकइति किम् । अदाताम् । अधाताम् । एत्वम् । ग्लेयात् । म्लेयात् । आर्द्धधातुकइति किमर्थम् । स्नायात् । स्नायाताम् । चिण्वद्भावश्च सीयुटि । चिण्वद्भावे सीयुटि किमुदाहरणम् । कारिषीष्ट हारिषीष्ट । आर्द्धधातुकइति किम् । क्रियेत । ह्रियेत । नैतदुदाहरणम् । यका व्यवहितत्वान्न भविष्यति । इदं तर्ह्युदाहरणम् । प्रस्तुवीत । इदं चाप्युदाहरणम् । क्रियेत । ह्रि-

---

लोपे कोवकाश इति चेत् वचनादतोलोपं बाधित्वा पचाव इत्यादौ प्रवर्तेत तत्र च कृतार्थमनुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तत्वमज्ञापकं सार्वधातुके अतोलोपाभावस्य । कार्यार्थमेव तत्स्यादिति । प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधार्थमित्यर्थः । यत्तर्हीति । यदि शपोतो लोपः स्याद् यावाप्रभृतय आकारान्ता भूवादिष्वेव पठ्येरन् न त्वदादिषु । लुग्लोपयोस्तत्र विशेषाभावात् । ननु शिंशपा चोद्यमिदं पाठस्यावश्यकर्त्तव्यत्वात् । नैष दोषः । विशेषकार्यार्थत्वाद्विशिष्टगणपाठस्य न तु याती ब्राह्मणी यान्ती ब्राह्मणीत्यादौ शप्श्यनोर्नित्यमिति प्रत्ययलक्षणेन नित्यो नुम् मा भूदित्येवमर्थं लुग्विधानं स्यात् । नैतदस्ति । लुमता लुप्ते यदङ्गं तस्य कार्ये प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधो न च नुमागमस्तस्याङ्गस्य कार्यमिति लुक्यपि क्रियमाणे प्रत्ययलक्षणप्रसङ्गः । सर्वत्र च शपोतो लोपे विज्ञायमाने शप्श्यनोर्नित्यमित्यत्र प्रत्ययलक्षणं भूतपूर्वविज्ञानं वाश्रयणीयमिति नास्त्येव लुग्लोपयोर्विशेष इति ज्ञापक एवाकारान्तानामन्येषां चागुणवृद्धिभाजामदहनासादीनामदादिषु पाठः सार्वधातुके अतोलोपाभावस्य । कथं तर्हि याती कुले इत्यादौ प्रत्ययलक्षणेन नुम् भवति । शपाकारस्य विशेषणात् । शपो योकारस्तदन्तादङ्गादुत्तरस्य शतुर्नुम् भवतीति । न च शपि लुप्ते शपोकारः सम्भवति । वृक्षस्येति । प्रागेव च स्यादतो लोपः । भूतपूर्वगत्या तु स्यादेशः । ननु परत्वात् स्यादेशो भविष्यति इति तत्र कृते सन्निपातपरिभाषयातो लोपो न भविष्यति । उच्यते । कष्टायेति निर्देशेनानित्यत्वज्ञापनादनुपस्थानादस्याः परिभाषायाः स्यादेशाल्लोपः । पाचयतीति । णिज्विधानं तु प्रत्ययलक्षणार्थं स्यादिडाद्यर्थं च पाचयिषेति । यान्तीति । ननु श्नाभ्यस्तयोरेवातः सार्वधातुके नान्यस्येति एवं नियमादत्र न भविष्यति । विपरीतोपि नियमः किं न स्यात् सार्वधातुक एव श्नाभ्यस्तयोरिति । ययतुरित्यादौ न स्यात् श्नाग्रहणमुत्तरार्थं स्यात् । अदातामिति । लुङ् ताम् गातिस्थेति सिचो लुक् । प्रस्तुवीतेति । कर्मकर्तरीदमुदाहरणम् । तत्र यकः प्रतिषेधात् । कर्मणि तु प्रस्तूयेतेति भाष्यम् । ननु चिणोपि प्रतिषेधात्कथं चिण्वद्भावः ।

येत। ननु चोक्तं यका व्यवहितत्वान्न भविष्यतीति। यक एव तर्हि मा भूदिति।
किञ्च स्यात्। वृद्धिः, वृद्धौ कृतायां युक् प्रसज्येत॥

भ्रस्जो रोपधयोरमन्यतरस्याम् ॥ ४७ ॥ अयं रम् रेफस्य स्थाने
कस्मान्न भवति। मिदचोन्त्यात्पर इत्यनेनाचामन्त्यात्परः क्रियते। रेफस्य तर्हि
श्रवणं कस्मान्न भवति। षष्ठ्युच्चारणसामर्थ्यात्। भारद्वाजीयाः पठन्ति। भ्र-
स्जो रोपधयोर्लोप आगमो रम् विधीयतइति। भ्रस्जादेशात्सम्प्रसारणं विप्रतिषे-
धेन *। भ्रस्जादेशात्सम्प्रसारणं विप्रतिषेधेन भवति। भ्रस्जादेशस्यावकाशः,
भर्ष्टा भर्ष्टुम्। सम्प्रसारणस्यावकाशः, भृज्जति। इहोभयं प्राप्नोति। भृष्टः भृष्ट-
वानिति। सम्प्रसारणं भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः।
न वक्तव्यः। रसोर्वेवचनात्सिद्धम्। रसोर्वा ऋ भवतीति वक्ष्यामि। रसोर्वेवचने

———

एवं तर्हि भावकर्मणोश्चिण्दर्शनादत्र चिण्वद्भावप्रसङ्ग इत्याशयः। असमाश्वस्यो-
दाहरणान्तरमाह इदं चापीति। येभ्यो धातुभ्यः कर्मकर्तरि चिण् प्रतिषिध्यते
तेषां चिण्वद्भावस्यापि निषेधः। वृद्धिरिति। एतच्च ण्यल्लोपावित्याद्यनपेक्ष्योक्तम्।
अत्र हि चिण्वद्भावादतो लोपोपि प्राप्तो वृद्धिश्च। यावादिभ्यो हि शपो लुग्विधा-
नेन सार्वधातुके अतो लोपाभावोपि ज्ञापित इति स्वाश्रयोऽतो लोपो मा भूत्। चि-
ण्वद्भावाच्चिण्णि तस्य दर्शनात् स्यादेव भाष्यकारेण तु प्राप्तिमात्रं वृद्धेराश्रित्योक्तम्।
अथ वा दोषोपलक्षणं वृद्धिरतो लोपेपि रूपासिद्धिप्रसङ्गात्। वृद्धौ कृतायामा-
दुगुणश्च प्राप्नोति युक्च। तत्र वार्णादाङ्गं बलीय इति युक्प्रसङ्गः। इट्प्रसङ्गस्तु
विशेषाभावान्नोक्तः॥ ४६॥

भ्रस्जो रो॥ आदेशान्तराणां स्थानितुल्यदेशानां दर्शनात् पृच्छति अयं रमि-
ति। रेफग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वादुपधाया अपीति बोद्धव्यम्। रेफस्य तर्हीति।
स्थानान्तरे प्रवृत्तेन रमाऽनिवर्तितत्वात्। षष्ठ्युच्चारणसामर्थ्यादिति। रोपधयोरिति
स्थानषष्ठ्या तयोरत्र विषये ऽप्रयोगः प्रतिपाद्यते। रोपधयोः प्रसङ्गे रम् प्रयुज्यते
रोपधे न प्रयुज्येत इत्यर्थः। रम्प्रयुज्यमानो मित्वादचोन्त्यात्परो भवतीति वाक्या-
र्थः सम्पद्यते। यस्य तु देशान्तरे नास्ति विधानं स स्थानिदेश एव भवति। तत्प्रसङ्गे
तस्य विधानाद्विशिष्टदेशश्च स्थानिनः प्रसङ्ग इति तद्देशेनैवादेशेन भाव्यम्। भार-
द्वाजीया इति। तर्हि सनः क्तिचि लोप इत्यतो लोपग्रहणमनुवर्त्य रोपधयोर्लोपं
रमागमं चान्यतरस्यां विदधाति। भृज्जतीति। आर्द्धधातुकाधिकारादत्र रमोप्रसङ्गः।
रसोरिति। साच्कस्य रेफस्य सकारस्य च ऋशब्दो वा आदेशः। तत्र कृते क्ङि-
ति गुणः प्रवर्तते। भर्ष्टेति। ऋकाराभावपक्षे तु भ्रष्टेति। क्ङिति तु ऋशब्दे भृष्टमिति
भवति। तदभावपक्षेपि सम्प्रसारणे सति भृष्टमिति नार्थः पूर्वविप्रतिषेधेनेति। इत-
रोत्रापि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्य इति तुल्यतां प्रतिपादयन्नाह रसोरिति। भ्रस्जः
सिचि ऋभावं विकल्पितं बाधित्वा परत्वान्नित्यं हलन्तलक्षणा वृद्धिः प्राप्नोतीति
ऋभावार्थः पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्य एव। तेन रूपद्वयं सिद्ध्यति अभ्राक्षीदभार्क्षी-

सिचि वृद्धेर्भ्रस्जादेशः * । रसोर्वचने सिचि वृद्धेर्भ्रस्जादेशो वक्तव्यः । वृद्धौ कृतायामिदमेव रूपं स्यात् । अभ्राक्षीत् । इदं न स्यात् । अभार्क्षीत् इति । सर्वथा वयं पूर्वविप्रतिषेधान्न मुच्यामहे । सूत्रं च भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं भ्रस्जादेशात्सम्प्रसारणं पूर्वविप्रतिषेधेनेति । इदमिह सम्प्रधार्यम् । भ्रस्जादेशः क्रियतां सम्प्रसारणमिति । किमत्र कर्त्तव्यम् । परत्वात् भ्रस्जादेशः । नित्यत्वात्सम्प्रसारणम् । कृतेपि भ्रस्जादेशे प्राप्नोत्यकृतेपि । भ्रस्जादेशोपि नित्यः। कृतेपि सम्प्रसारणे प्राप्नोति अकृतेपि । कथम् । यो सावृकारे रेफस्तस्य चोपधायाश्च कृतेति प्राप्नोति । अनित्यो भ्रस्जादेशः । नहि कृते सम्प्रसारणे प्राप्नोति। किङ्कारणम् । नहि वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन गृह्यन्ते । अथापि कथं चिद् गृह्यन्ते । एवमप्यनित्यः । कथम् । उपदेश इति वर्तते । तच्चावश्यमुपदेशग्रहणमनुवर्त्त्यं बरीभृज्यतइत्येवमर्थम् ॥

अतो लोपः ॥ ४८ ॥ ण्यल्लोपावियङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषिद्धम् * । ण्यल्लोपावियङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेन भवतः । णिलोपस्यावकाशः, कार्यते । हार्यते । इयङादेशस्यावकाशः, श्रियौ श्रियः । इहोभयं प्राप्नोति । आटिटत् । आशिशत् । ननु चात्र यणादेशेन भवितव्यम् । इदं तर्हि । अततक्षत् । अररक्षत् । यणादेशस्यावकाशः, निन्यतुः निन्युः । णिलोपस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति । आटिटत् । आशिशत् । वृद्धेरवकाशः, सखायौ । सखायः । णिलोपस्यावकाशः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । कारयतेः

———————

दिति । ननु ऋभावो नित्यः कृतायामपि वृद्धावेकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् प्रसङ्गात्। वृद्धिस्तु शब्दान्तरस्य प्रसङ्गादनित्या । अजाकृतेरेकत्वान्नास्ति वृद्धेः शब्दान्तरस्य प्राप्त्यानित्यत्वमिति द्वयोर्नित्ययोः परत्वाद्वृद्धिप्रसङ्गः । अन्तरङ्ग ऋभाव इति चेत् न सिच्यन्तरङ्गमस्तीति ज्ञापयिष्यते । रमभावे तु क्रियमाणे परत्वाद् वृद्धौ कृतायां पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद् रमि सति सिद्धमभार्क्षीदिति । यासावृकारे रेफ इति । ननु च ऋकारावयवस्य रेफस्य रम् क्रियमाणः कथमन्त्यादचः परः स्यात् । मा भूदन्त्यादचः परः । तत्र विषये आदेशो भविष्यति । मित्वन्तु भर्ष्टेत्यादौ सावकाशम् । उपदेश इति वर्तते इति । भ्रस्जेरुपदेशे यो रेफस्तत्स्थाने रम् भवति । न च ऋकारावयव उपदेशे भ्रस्जेरेफो भवति । बरीभृज्यत इति । तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यत इति रीकौ रेफो भ्रस्जेर्भवतीति रम्प्रसङ्गः । भ्रस्जेरुपदेशे तु नासौ रेफ इति रमभावः । अनन्त्यविकारे इत्येतत्तु प्रयोजनाभावान्नाश्रितम् ॥ ४७ ॥

अतो लोपः ॥ यणादेशेनेति । एरनेकाच इत्यनेन । ततश्च । यणा बाधनादियङः संप्रसारणगोचरत्वाभावः । सखायाविति । सख्युरसंबुद्धाविति शास्त्रातिदेशपक्षे वृद्धेरयमवकाशो न तु कार्यातिदेशपक्षे इत्यवसेयम् । णिलोपस्यावकाश आटिटद्

कारकः। हार्यतेः हारकः। गुणस्यावकाशः, चेता। स्तोता। णिलोपस्यावकाशः, आटिटत्। आशिशत्। इहोभयं प्राप्नोति। कारणा हारणा। दीर्घत्वस्यावकाशः, चीयते। स्तूयते। णिलोपस्य स एव। इहोभयं प्राप्नोति। कार्यते। हार्यते। णिलोपो भवति विप्रतिषेधेन। स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। सन्त्वत्रैते विधयः। एतेषु विधिषु कृतेषु स्थानिवद्भावाण्णिग्रहणाल्लोपो भविष्यति। नैवं शक्यम्। इयङादेशे हि दोषः स्यात्। किम्। अन्त्यलोपः प्रसज्येत। अल्लोपस्येयङ्गुणयोश्च नास्ति सम्प्रधारणा। वृद्धेरवकाशः, प्रियमाचष्टे प्रापयति। अल्लोपस्यावकाशः, चिकीर्षिता। चिकीर्षितुम्। इहोभयं प्राप्नोति। चिकीर्षको जिहीर्षकः। गुणस्याल्लोपस्य च नास्ति सम्प्रधारणा। दीर्घत्वस्यावकाशः, अपि काकः श्येनायते। अल्लोपस्य स एव। इहोभयं प्राप्नोति। चिकीर्ष्यते। अल्लोपो भवति विप्रतिषेधेन। स तर्हि विप्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। इष्टवाची परशब्दः। विप्रतिषेधे यत्परमिष्टं तद्भवति॥

यस्य हलः॥ ४९॥ किमिदं यलोपे वर्णग्रहणमाहो स्वित्सङ्घातग्रहणम्। कश्चात्र विशेषः। यलोपे वर्णग्रहणं चेद्धात्वन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। शुचियता। भव्यिता। अस्तु तर्हि सङ्घातग्रहणम्। यदि सङ्घातग्रहणमन्त्यस्य लोपः प्राप्नोति। सिद्धोन्त्यस्य पूर्वेणैव। तत्रारम्भसामर्थ्यात्सर्वस्य भविष्यति। एवमपि तेनातिप्रसक्तमिति कृत्वा नियमो विज्ञास्यते यस्य हल एव नान्यतः। क्व मा भूत्। लोलूयिता। योयूयिता। कैमर्थक्यान्नियमो भवति। विधेयं नास्तीति कृत्वा। इह चास्ति विधेयम्। किम्। अन्त्यस्य लोपः प्राप्तः सर्वस्य विधेयः। तत्रापूर्वो विधिरस्तु नियमो वेति। अपूर्व एव विधिर्भविष्यति न नियमः। एवमप्यन्त्यस्य

———————

इति यणो णिलोपेन बाधितत्वादिति भावः। कारणेति। ननु चाऽत्रापि इयङोपवाद् एरनेकाच इति यण् प्राप्नोति परत्वात्तस्य गुणेन बाधनात् गुणस्यापि पूर्वविप्रतिषेधाण्णिलोपेनेत्यदोषः। एकैकेन सह णिलोपस्य विचारादियङादीनामन्यतमविषयेपि णिलोपस्यावकाश उपन्यस्यते। सन्त्वत्रैत इति। ननु कारणाकारक इत्यत्र गुणवृद्ध्योः कृतयोरन्तरङ्गत्वादयायोः कृतयोरन्त्यस्य णिलोपः प्राप्नोति वार्णादाङ्गं बलीय इत्ययायौ बाधित्वा णिलोपो भविष्यतीत्यदोषः। प्रापयतीति प्रियस्य प्रादेशे वृद्धौ च पुगागमः। अन ध्वंधातुकत्वाण्णर्धातोरविधानादतोलोपस्यात्राप्रसङ्गः॥४८॥

यस्य हलः॥ किमिदमिति। यद्यागन्तुनाकारेण निर्देशस्ततो वर्णमात्रग्रहणमन्यथा तु संघातग्रहणमिति पक्षद्वयसम्भवः। अन्त्यस्येति। अलोन्त्यस्येति वचनात्। कैमर्थक्यादिति। कोऽर्थो यस्य तत्किमर्थकं तस्य भावः कैमर्थक्यम्। प्रश्नविषययोः सम्बन्धोत्र भावप्रत्ययवाच्यः। अपूर्व एव विधिरिति। नियमे हि श्रुताया अन्यनिवृत्तेः सामर्थ्यात्परिकल्पनमुक्तानुवाददोषश्च प्राप्नोति। एवमप्यन्त्यस्येति। अलोन्त्यपरि-

प्राप्नोति । किङ्कारणम् । नहि लोपः सर्वापहारी । ननु च सङ्घातग्रहणसामर्थ्यात्सर्वस्य भविष्यति । सङ्घातग्रहणं चेत् क्यस्य विभाषायां दोषः * । सङ्घातग्रहणं चेत् क्यस्यविभाषायां दोषो भवति । समिधिता । समिध्यिता । यदा लोपस्तदा सर्वस्य लोपः । यदा ऽलोपस्तदा सर्वस्यालोपः प्राप्नोति । आदेः परवचनात्सिद्धम् । हल इति पञ्चमी तस्मादित्युत्तरस्यादेः परस्येति यकारस्यैव भविष्यति । अथ वा पुनरस्तु वर्णग्रहणम् । ननु चोक्तं यलोपे वर्णग्रहणं चेत् धात्वन्तस्य प्रतिषेध इति । नैष दोषः । अङ्गादिति हि वर्तते । न वै अङ्गादिति पञ्चम्यस्ति । एवं तर्ह्यङ्गस्येति सम्बन्धषष्ठी विज्ञास्यते । अङ्गस्य यो यकारः । किञ्चाङ्गस्य यकारः । यस्मिन्नङ्गमित्येतद्भवति । कस्मिंश्चैतद्भवति । प्रत्यये ॥

णेरनिटि ॥ ५१ ॥ अनिटीति किमर्थम् । कारयिता । कारयितुम् । अनिटीति शक्यमवक्तुम् । कस्मान्न भवति कारयिता कारयितुम् । निष्ठायां सेटीत्येतन्नियमार्थं भविष्यति । निष्ठायामेव सेटि णेर्लोपो भवति नान्यत्रेति । क्व मा

भाषोपस्थानादपूर्वस्य विधेरसम्भवाद्विधिनियमसम्भवे च विधिरेव ज्यायानिति अस्य न्यायस्यायमविषय इत्यर्थः । संघातग्रहणसामर्थ्यादिति । किं यस्य हल इत्यस्य विधिरूपत्वं बाध्यतामुतालोन्त्यस्येति परिभाषेति । पारार्थ्यादप्रधानायाः परिभाषायाः परित्यागो युक्तो न तु प्रधानस्य विधिरूपत्वं बाधनम् । समिधितेति । समिधमिच्छत्यात्मन इति क्यच् । ततस्तृच् इट् । इह वर्णग्रहणे क्यस्यविभाषेत्यत्र क्येन यकारो विशेष्यते । क्यस्य यो यकारो हलः परस्तस्य विभाषा लोपो भवत्येकारस्य त्वतो लोप इति नित्यो लोप इति यथेष्टं रूपद्वयं सिध्यति । सङ्घातग्रहणे तु यस्य हल इत्यनेन येन नाप्राप्तिन्यायेनातो लोपो बाध्यो यलोपोपि क्यस्य विभाषेति विकल्पेन बाध्यस्ततश्च पक्षे सङ्घातस्यैव श्रवणं प्राप्नोति । नित्ययलोपवदल्लोपस्यापि विकल्पेन बाधनात् । एतच्च न धातुलोप इत्यस्य प्रत्याख्यानाय यस्येति योगविभागो व्याख्यातस्तमनाश्रित्योक्तम् । तदाश्रयेऽल्लोपस्य सिद्धत्वात् । क्यस्येति कण्ड्वादियकोपि ग्रहणं केचिदिच्छन्ति । कितो यशब्दस्य ग्रहणे तात्पर्यात् ककारस्यानुबन्धस्यादित्वमविवक्षितमिति वदन्तः । एतदपरे नेच्छन्ति । आदिभूतककारानुबन्धनिर्देशे सत्यादित्वाविवक्षायां प्रमाणाभावाल्लक्ष्यस्य च तथा शिष्टैरप्रदर्शनात् । आदेरिति । ततश्च क्यस्य विभाषेति यकारस्यैव लोपे विकल्पेनाकारस्य तु नित्यमिति सिद्धमिष्टम् । अङ्गादिति वर्तत इति । अङ्गस्येति निमित्तनिमित्तिभावसम्बन्धाश्रयणे पञ्चम्यर्थलाभात् फलाभेदात्पञ्चमीनिर्देशः कृतः । इतरो यथोक्तमभिप्रायमप्रतिपद्याह नैव अङ्गादिति । सम्बन्धषष्ठीति । अनेकसम्बन्धसम्भवेप्यन्तरङ्गत्वान्निमित्तनिमित्तिभावलक्षणसम्बन्धः परिगृह्यते । प्रत्यय इति । प्रत्ययहेतुकत्वादङ्गव्यपदेशस्य । ननु च समुदायः प्रत्ययोऽङ्गस्य निमित्तं न तु यकारमात्रमकारे लुप्ते यकारमात्रस्य प्रत्ययत्वाददोषः ॥ ४९ ॥

णेरनिटि ॥ निष्ठायामेव सेटीति । सेट्येव निष्ठायामिति नियमो न भवति अ-

भूत्। कारयिता कारयितुम्। अथ वा उपरिष्टाद्योगविभागः करिष्यते। इदमस्ति। निष्ठायां सेटि जनितामन्त्रे शमिता यज्ञे। ततः अय्। अयादेशो भवति णेः सेटि। तत आमन्ताल्वाय्येत्निष्णुषु। अय् भवतीत्येव।

निष्ठायां सेटि ॥ ५२ ॥ अथ सेड्ग्रहणं किमर्थम्। निष्ठायां सेड्ग्रहणमनिटि प्रतिषेधार्थम् *। निष्ठायां सेड्ग्रहणं क्रियते अनिटीति प्रतिषेधो यथा स्यादिति। संज्ञपितः पशुरिति। निष्ठायां सेड्ग्रहणमनिटि प्रतिषेधार्थमिति चेत्तत्सिद्धम् *। निष्ठायां सेड्ग्रहणमनिटि प्रतिषेधार्थमिति चेदन्तरेणापि सेड्ग्रहणं तत्सिद्धम्। कथम्। अनिडभावात्। ननु च यस्य विभाषेति ज्ञपेरिट्प्रतिषेधः। एकाचो हि प्रतिषेधः *। एकाचो हि स प्रतिषेधः। ज्ञपिश्चानेकाच्। इड्भावार्थं तु तन्निमित्तत्वाल्लोपस्य। इड्भावार्थं तर्हि सेड्ग्रहणं क्रियते। कथं पुनः सेटीत्यनेनेट् शक्यो भावयितुम्। तन्निमित्तत्वाल्लोपस्य। नात्र कृते इटि णिलोपेन भवितव्यम्। किं कारणम्। सेटीत्युच्यते। अवचने हि णिलोपइट्प्रतिषेधप्रसङ्गः। अक्रियमाणे हि सेड्ग्रहणे णिलोपे कृते एकाच इतीट्प्रतिषेधः प्रसज्येत। कारितं हारितम्। एवं तर्हि नार्थः सेड्ग्रहणेन नापि सूत्रेण। कथम्। सप्तमे योगविभागः करिष्यते। इदमस्ति। निष्ठाया नेड् भवति। ततः णेः। ण्यन्तस्य निष्ठायां नेड् भवति। कारितम्। हारितम्। ततो वृत्तम्। वृत्तमिति च निपात्यते। किं निपात्यते। णेर्निष्ठायां लोपो निपात्यते। किं प्रयोजनम्। नियमार्थम्। अत्रैव निष्ठायां णेर्लोपो भवति नान्यत्र। क्व मा भूत्। कारितम्। हारितम्। इहापि तर्हि प्राप्नोति। वर्तितमन्नं वर्तिता भिक्षेति। ततः। अध्ययने। अध्ययने चेद् वृत्तिर्वर्तते। वृधिरमिश्रृधीनामुपसंख्यानं सार्वधातुकत्वात् *। वृ-

---

निटो निष्ठाया अभावात्। अयादेशो भवतीति। लोपापवाद इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

निष्ठायाम् ॥ संज्ञपित इति सनीवन्तर्धेति सनि विकल्पविधानाद्यस्यविभाषेतीट्प्रतिषेधः। सेड्ग्रहणसामर्थ्यात् च पूर्वेणापि न भवति। वा दान्तशान्तेत्यत्र ज्ञपेर्निपातनमाश्रीयते ज्ञप्तो ज्ञपित इति। एकाचो हीति। यस्यविभाषेत्यत्र एकाजित्यधिकारात्। इड्भावार्थं त्विति। इटि कृते णिलोपो यथा स्यादकृते मा भूदिति कालावधारणार्थं सेड्ग्रहणमित्यर्थः। अक्रियमाणे सेड्ग्रहणे कारित इति स्थिते णिलोपश्च प्राप्नोति इट् च। नित्यत्वाण्णिलोपः प्राप्नोति। तत्र कृते एकाजितीट्प्रतिषेधः प्राप्नोति। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्स एव करोतिर्भवतीति। यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यमित्येतच्च कार्यगतभावाभावापेक्षायां नाश्रीयतइत्यनित्य एवेडागमः। इटि तु णिलोपे क्रियमाणे न प्रवर्त्तते इट्प्रतिषेधः निर्वृत्तस्य प्रतिषेद्धुमशक्यत्वात्। एतच्च प्रयोजनं पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवत्त्वामित्यनाश्रित्योक्तम्। सप्तमे योगविभाग इति। णेरध्ययने वृत्तमिति योगं विभज्य

धिरमिश्रृधीनामुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । किङ्कारणम् । सार्वधातुकत्वात् । वर्द्धन्तु त्वा सुष्टुतयो गिरो मे । वर्द्धयन्त्विति प्राप्ते । बृहस्पतिष्ट्वा सुम्नेरम्णातु । रमयत्विति प्राप्ते । अग्नेशर्धमहते सौभगाय । शर्द्धयेति प्राप्ते । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वृधिरमिश्रृधीनामार्धधातुकत्वात्सिद्धम् । कथमार्द्धधातुकत्वम् । अन्येपि हि धातुप्रत्ययाः उभयथा छन्दसि दृश्यन्ते ॥

अयामन्ताल्वाय्येत्न्विष्णुषु ॥ ५५ ॥ किं पुनरयं क्त्नुः आहो स्विदित्नुः । कश्चात्र विशेषः । क्त्नाविटि णेर्गुणवचनम् * । क्त्नौ सति इटि णेर्गुणो वक्तव्यः । गदयित्नुः । स्तनयित्नुः । अस्तु तर्हि इत्नुः । इत्नौ प्रत्ययान्तरकरणम् * । यदि इत्नुः प्रत्ययान्तरं कर्त्तव्यम् । अयादेशे चोपसंख्यानम् * । अयादेशे चोपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । उभयं क्रियते न्यासे एव ॥

ल्यपि लघुपूर्वात् ॥ ५६ ॥ ल्यपि लघुपूर्वस्येति चेद् व्यञ्जनान्तेषूपसंख्यानम् * । ल्यपि लघुपूर्वस्येति चेद् व्यञ्जनान्तेषूपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । प्रशमय्य

———————

योगत्रयं क्रियते क्रमविपर्ययश्चाश्रीयते । णेरित्येको योगः । तत्र निष्ठायां नेटीति वर्तते । ततो वृत्तमिति द्वितीयो योगो णिलोपनियमार्थो गुणप्रतिषेधार्थश्चानेकप्रयोजनत्वान्निपातनानाम् । अथ वा वृत्तमित्येकशेषाश्रयणादेकस्य नियमार्थत्वपरस्य गुणनिषेधार्थत्वं भविष्यति । ततोध्ययन इति तृतीयो योगो वृत्तशब्दस्यार्थविशेषनियमार्थः । रम्णात्विति । व्यत्ययेन श्नाप्रत्ययः ॥ ५२ ॥

अया ॥ किं पुनरिति । यद्यपि क्त्नावयामन्ताल्वाय्येत्न्विष्णुषु इति निर्देशानुपपत्तिः तथापि युक्तायुक्तत्वापेक्षया विचारः कः प्रत्यय आश्रयितुं युक्तः को न युक्त इति । अथ वा किं कृतेडागमः क्त्नुरिह निर्दिष्टो ऽथ प्रत्यय एवेत्नुरिति विचारः । क्त्नाविटीति । स्तनिहृषीत्यत्र यदि क्त्नुर्विधीयते तदा तस्येटि कृते अनिटीति वचनाण्णिलोपो नास्ति । किं तर्हि कित्वात्तु गुणप्रतिषेधे प्राप्ते गुणो विधेयः । इत्नाविति । स्तनिहृषीत्यत्र इत्नुर्विधेयः । कृहनिभ्यां क्त्नुर्विधेयः । यदा तु स्तनादिभ्यः क्त्नुर्विधीयते स एवोत्तरत्रानुवर्तते तदा प्रत्ययान्तरं न विधेयम् । स्वरेपि भेदो नास्ति उभयथा अन्तोदात्तत्वात् । अयादेशे चेति । णिलोपस्य प्रसङ्गादुपसंख्यानशब्देनात्र सूत्रे पाठ उच्यते नत्वपूर्वं वचनम् । भाष्यकारो गुरुलाघवमनादृत्य यथान्यासं समर्थयितुमाह उभयमिति । यद्यत्र क्त्नुग्रहणमयादेशार्थं क्रियते स्तन्यादिभ्यश्च क्त्नुर्विधीयते तदा स्यादेव लाघवम् ॥ ५५ ॥

ल्यपि लघु ॥ केचिदाचार्येण ल्यपि लघुपूर्वस्येति षष्ठ्यन्तमध्यापिताः । अन्ये तु लघुपूर्वादिति पञ्चम्यन्तम् । तत्र षष्ठीमाश्रित्याह ल्यपीति । प्रशमय्येति । शमेर्णिचि वृद्धौ मितां ह्रस्वस्तत्र णेः पूर्वं व्यञ्जनं लघ्विति अयादेशो न प्राप्नोति । न चात्र व्यवहितेपि पूर्वशब्दो वर्तते इति शक्यमाश्रयितुम् । चकास्दरिद्रादीनामपि ण्यन्तानामयादेशप्रसङ्गात् प्रचकास्य गत इति । नचाव्यवहिते सम्भवति व्यवहितपूर्वमाश्रयितुं शक्यम् । ततश्च प्रगणय्यप्रस्तनय्येत्यादावेव स्यादत्र ह्यल्लोपे

गतः । प्रतमय्य गतः । अल्लोपे गुरुपूर्वात्प्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रतिचिकीर्ष्य गतः ल्यपि लघुपूर्वादिति वचनात् सिद्धम् * । ल्यपि लघुपूर्वादिति वक्तव्यम् । एवमपि ह्रस्वयलोपाल्लोपानामसिद्धत्वात् ल्यपि लघुपूर्वादित्ययादेशो न प्राप्नोति । प्रशमय्य गतः । प्रतमय्य गतः । प्रचेच्छिदय्य गतः । प्रबेभिदय्य गतः । प्रगदय्य गतः । प्रस्तनय्य गतः । ह्रस्वादिषु चोक्तम् * । किमुक्तम् । समानाश्रयवचनात्सिद्धम् । कथम् । णावेते विधयः । णेर्ल्यप्ययादेशः ॥

विभाषापः ॥ ५७ ॥ इङादेशस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । अध्याप्य गतः । आपः सानुबन्धकनिर्देशादिङि सिद्धम् * । आपः सानुबन्धकनिर्देशः करिष्यते आप्लृ इति तेन इङादेशस्य न भविष्यति । स तर्हि सानुबन्धकनिर्देशः कर्त्तव्यः। न कर्त्तव्यः । कथमध्याप्य गतः । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेत्येवं न भविष्यति । इति श्रीपतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

स्यसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽज्झनग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च ॥ ६२ ॥ कथमिदं विज्ञायते भावकर्मणोर्ये स्यादय इति आहोस्विद्भावकर्मवाचिनि परतो ये स्यादय इति । किं चातः । यदि विज्ञायते भावकर्मणोर्ये स्यादय इति सीयुड्विशेषितः, स्यसिच्तासयो ऽविशेषिताः । अथ वि-

---

स्यासिद्धत्वाद् लघुपूर्वो णिर्भवति । अथापि व्याश्रयत्वादल्लोपस्यासिद्धत्वं न स्यात् एवमपि भूतपूर्वगत्या लघुपूर्वाश्रयोऽयादेशः स्यात् । अल्लोपे चेति । अल्लोपे कृते यो गुरुपूर्वः तस्मात्परस्य णेर्भूतपूर्वो लघुपूर्वतामाश्रित्यायादेशः प्राप्नोति । लघुपूर्वादिति वचनादिति । लघुपूर्वादिति पञ्चम्यन्तं पठितव्यमित्यर्थः । लघुः पूर्वो यस्मादिति लघुपूर्वः तस्मात्परस्य णेरयादेशः । एवमपीति । क तर्हि स्यात् । मृदमाचष्ट इति णिच् प्रकृत्यैकाजिति प्रकृतिभावाट्टिलोपप्रतिषेधः प्रमृदय्यगत इत्यादौ स्यात् ॥ ५६ ॥

विभाषापः ॥ अध्याप्येति । क्रीङ्जीनां णावित्यात्वमर्तिह्रीत्यादीना पुगागमः । सानुबन्धकनिर्देशादिति । आप्लिति पठितव्यमित्यर्थः । आप्लृशब्दात्पञ्चम्येकवचने ऋलृकारयोः सवर्णविधिरिति ऋत उदित्युत्वम् । उरण्रपर इत्यत्र प्रत्याहारग्रहणाल्लपरत्वम् । भाष्यकारस्त्वसन्देहार्थमविभक्तिकमाश्रित्याह आप्लृ इति । लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति । लाक्षणिकस्यानुमेयरूपत्वाद्विलम्बप्रतीतिगोचरत्वात् प्रतिपदोक्तस्य तु प्रत्यक्षत्वादविलम्बितप्रतीतिविषयत्वादाकृतौ च पदार्थे इयं परिभाषा न व्यक्तौ । तत्र हि सर्वस्यां व्यक्तौ लक्षणेन प्रवर्तितव्यम् ॥ ५७ ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे षष्ठाध्यायस्य चतुर्थे पादे द्वितीयमाह्निकम् ।

स्यसिच्सीयुट् ॥ कथमिति । किं भावकर्मणोरित्यभिधेयनिर्देशो भावकर्म-

ज्ञायते भावकर्मवाचिनि परतो ये स्यादय इति स्यसिच्तासयो विशेषिताः, सीयुडविशेषितः । उभयथा च चिण्वद्भावो ऽविशेषितः । यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तर्हि भावकर्मणोर्ये स्यादय इति । ननु चोक्तं सीयुड् विशेषितः स्यसिच्ता-सयो ऽविशेषिता इति । स्यसिच्तासयश्च विशेषिताः । कथम् । भावकर्मणोर्य-ग्भवतीत्यत्र स्यादयोऽप्यनुवर्त्तिष्यन्ते । अथ वा पुनरस्तु भावकर्मवाचिनि परतो ये स्यादय इति । ननु चोक्तं स्यसिच्तासयो विशेषिताः सीयुडविशेषित इति । सीयुट् च विशेषितः । कथम् । भावकर्मवाचिनि परतः सीयुड् नास्तीति कृत्वा भावकर्मवाचिनि सीयुटि कार्यं विज्ञास्यते । अथ इट् चेत्युच्यते कस्यायमिड् भवति । अङ्गस्येति वर्त्तते । यद्येव, मङ्गस्यादित इट् प्राप्नोति । अडाड्वत् । तद्य-था । अडाटौ टित्त्वादादितो भवतः । एवं तर्हि स्यादीनां भविष्यति । एवमपि

णोर्वर्तन्ते ये स्यादय इति । अथ भावकर्माभिधायी प्रत्ययो भावकर्मभ्यामभिधी-यते भावकर्मवाचिनि प्रत्यये परतो ये स्यादय इति । तत्राद्यपक्षे भावकर्मशब्दस्य मुख्यार्थवृत्तित्वं द्वितीये गौणार्थता । युगपत्तु गौणमुख्यार्थवृत्तित्वासम्भव इति प्रश्नः । यदि विज्ञायत इति । यदि प्रसिद्ध्यनुरोधेन मुख्यार्थपरिग्रहः । सीयुड्विशे-षित इति । आर्द्धधातुक इति वर्तते । न च सीयुट आगममात्रस्यार्द्धधातुकसंज्ञा-स्तीति सामर्थ्यात्सीयुडाद्यार्द्धधातुकं गृह्यते । तस्य च सम्भवति भावकर्माभिधा-यित्वमित्यर्थः । स्यसिच्तासय इति भावकर्तृकर्मणां लादेशार्थत्वेन शास्त्रेऽव्यव-स्थापितत्वाद् विकरणानामतदर्थत्वाद् । अथेति । भूयसामनुग्रहाय यदि गौणार्थसं-श्रयणमिति भावः । सीयुडविशेषित इति । तत्र सीयुटः प्रत्ययैकदेशत्वात्समुदा-यावयवयोः पौर्वापर्याभावादागमे ह्युपजाते सागमकस्य प्रत्ययादयः संज्ञा अर्था-भिसम्बन्धश्च न तदवयवस्येति सीयुटो भावकर्मवाचिप्रत्ययपरत्वासम्भवः सत्य-प्यवयवयोः पौर्वापर्ये । अतोऽनन्तरं कश्चित्पाठः । उभयथापि चिण्वद्भावो विशेषित इति तत्र न दोषान्तरोपन्यासः । किं तर्हि पक्षद्वये दोषोपसंहारः । अन्यतरपक्षप-रिग्रहे सर्वविषयाव्याप्तनादविशेषितश्चिण्वद्भाव इत्यर्थः । स्यादयोऽपीति । स्याद्य-नुवृत्तेरिदमेव प्रयोजनं भावकर्मणी स्यादीनामप्यभिधेये यथा स्यातामिति । यथा च द्वन्द्वपदानि प्रत्येकं समुदायार्थवाचीनि तथा स्यादयो लादेशाश्च भावकर्मणी अभिदधतीति न कश्चिद्दोषः । भावकर्मवाचिनि सीयुटीति । तन्त्रादिन्यायाश्रयणा-देकं भावकर्मग्रहणं भिन्नेन रूपेण यथासम्भवं स्यादिभिः सम्बध्यते । अथ वा वि-षयसप्तम्येषाश्रीयते । भावकर्मविषयेषु स्यादिषु चिण्वत्कार्यं भवतीति नास्ति दोषावकाशः । कस्यायमिति । स्यादीनामागमसम्बन्धे षष्ठ्यनिर्देशात् प्रश्नः । स एवाह अङ्गस्येति वर्तते इति । प्रकरणस्य नियोजकत्वं चेदाश्रीयते तदानिष्टप्रसङ्ग इत्यर्थः । अथ वा अङ्गस्येति वर्तते इति सिद्धान्तवादिवचनम् । अङ्गस्य निमित्तं यत्तस्येडागम इत्यर्थः । इतरस्त्वङ्गमेवानेनागमित्वेनोक्तमिति । षष्ठ्यभावादिति । इच्छामात्रेण स्यादीनामागमित्वमलक्ष्यमित्यर्थः । ननु च भावकर्मणोरित्येषा षष्ठी-

षष्ठ्यभावान्न प्राप्नोति। ननु च भावकर्मणोरित्येषा षष्ठी। नैषा षष्ठी। किं तर्हि। अर्थनिर्देश एषा सप्तमी। भावे चार्थे कर्मणि चेति। एवं तर्हि भावकर्मणोरित्येषा सप्तमी स्यादिष्विति सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति। एवमपि न सिध्यति। किङ्कारणम्। नह्यर्थेन पौर्वापर्यमस्ति। अर्थे ऽसम्भवाद्भावकर्मवाचिनि शब्दे कार्यं विज्ञास्यते। एवमपि सीयुटो न प्राप्नोति। एवं तर्हि सप्तमे योगविभागः करिष्यते। आर्धधातुकस्येट्। यावानिण् नाम स सर्व आर्धधातुकस्य भवतीति विज्ञेयम्। ततो वलादेः। वलादेरार्धधातुकस्येड् भवतीति। यद्येवं स्यसिच्सीयुट्तासिष्विड् भवति। चिण्वद्भावश्चाविशेषितो भवति। तत्र को दोषः। स्यसिच्सीयुट्तासिष्विड् भवति। अज्झनग्रहदृशां वा चिण्वदिति क्व चिदेव चिण्वद्भावः स्यात्। एवं तर्हि स्यादीनेवात्रापेक्षिष्यामहे। स्यसिच्सीयुट्तासिष्विड् भवति अज्झनग्रहदृशां वा चिण्वत्स्यादिष्विति। के पुनरिममिटं प्रयोजयन्ति। येऽनुदात्ताः। अथ ये उदात्तास्तेषां कथम्। सिद्धं तेनैव परत्वात्।

ति। षष्ठीनिमित्तत्वात् षष्ठीत्युच्यते। यथा नड्वलोदकं पादरोगः। इह भावकर्मवाचिनि परतो ये स्यादय इति शब्देन शब्दस्य पौर्वापर्यसम्भवात्तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति परिभाषोपतिष्ठत इत्यस्ति भावकर्मणोरित्यस्य षष्ठीप्रकल्पतौ निमित्तभावः। इतरस्तु भावकर्मणोरित्यभिधेयसप्तमीं मत्वाह नैषा षष्ठीति। इतरस्तु स्वाभिप्रायं प्रकाशयितुमाह एवं तर्हीति। भावकर्मवाची प्रत्यय उपचाराद् भावकर्मशब्दवाच्यः परत्वेन सप्तम्या प्रतिपादित इति सप्तमी स्यसिच्सीयुट्तासिष्विति सप्तम्याः कार्यातिदेशे चरितार्थायाः षष्ठीं प्रकल्पयति। चोदको यथोक्तमभिप्रायमप्रतिपद्याह न सिध्यतीति। तत्र हि निःशब्दस्य प्रयोजनं शब्दे सप्तमीनिर्दिष्टे परिभाषोपस्थानं यथा स्यादर्थे मा भूत्। शब्दश्च शब्दाद् बहिर्भूतोऽर्थस्त्वबहिर्भूतः। निश्शब्दो बहिर्भाववाची। पूर्वोक्तेनाभिप्रायेणाह अर्थे ऽसम्भवादिति। एवमपीति। नहि सीयुटो भावकर्मवाचिना प्रत्ययेन पौर्वापर्यमस्ति सीयुटस्तदवयवत्वात्। आर्धधातुकस्येडिति। परिभाषेयं क्रियते। यत्रेड् विधीयते तत्रार्धधातुकस्येत्युपतिष्ठते। तेन स्यादीनामेवासत्यामपि षष्ठीप्रकल्प्तावीड् भविष्यति। रुदादिभ्यः सार्वधातुक इत्यत्र विरोधादार्धधातुकस्येति नोपतिष्ठते। यद्येवमिति। स्यादीनामागमविधावुपयोगात् पुनः श्रुत्यभावादविशेषितश्चिण्वद्भावः। आर्धधातुकग्रहणे ह्युपतिष्ठमाने तेन स्यादीनां विशेषणादागमसम्बन्धयोग्यषष्ठ्युपादानादयमर्थः स्यात्। अज्झनग्रहदृशां वा चिण्वद्भवति यत्र क्वचि,द्यत्र तु स्यादयः सन्ति तेषामिडिति। यथा कर्तुः क्यङ् सलोपश्चेत्यत्रेति भावः। स्यादीनेवेति। तेषामेव श्रुतत्वात्तत्परित्यागेनाश्रुतकल्पनाया अयुक्तत्वात् प्रत्ययापेक्षत्वादङ्गस्येति। सप्तमीनिर्देशसामर्थ्याद्धि चिण्वद्भावे पूर्वमुपयुक्तानां स्यादीनामार्धधातुकोपस्थानसामर्थ्यात्पश्चादिटा सम्बन्धः। के पुनरिति। सर्वेभ्य इष्यते न च प्राप्नोतीति मत्वा प्रश्नः। स एव पराभिप्रायमाशङ्कते। ये अनुदात्ता अथ ये उदात्तास्तेषां कथं

उदात्तेभ्योपि अनेनैवेडेषितव्यः। किं प्रयोजनम्। कारयतेः कारिष्यते। हारिष्यते। इटोसिद्धत्वाण्णेरनिटीति णिलोपो यथा स्यात्। कथं पुनरिच्छता भवता उदात्तेभ्योननैवेड लभ्यः। न पुनरनेनास्तु तेन वेति। तेनैव स्याद्विप्रतिषेधेन। नित्योयम्। कृतेपि तस्मिन् प्राप्नोत्यकृतेपि। न ऽस्वस्मिन् कृते स प्राप्नोति। किङ्कारणम्। अवलादित्वात्। तस्मादनेनैवेडेषितव्यः। कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि। वृद्धिश्चिण्वद्युक्च हन्तेश्च घत्वं दीर्घश्चोक्तो यो मितां वा चिणीति॥ वृद्धिः प्रयोजनम्। चेष्यते चायिष्यते। युक् प्रयोजनम्। ग्लास्यते। ग्लायिष्यते। हन्तेश्च घत्वं प्रयोजनम्। हनिष्यते। घानिष्यते। दीर्घश्चोक्तो यो मितां वा चिणीति। स च प्रयोजनम्। शमिष्यते। शामिष्यते। तमिष्यते। तामिष्यते। इट् चासिद्धस्तेन मे लुप्यते णिर्निसश्चायं वलिनिमित्तो विघाती॥ इटोसिद्धत्वाण्णेरनिटीति णिलोपो यथा स्यात्। कथमयं नित्यः। कृताकृतप्रसङ्गित्वात्। कृताकृतप्रसङ्गो ह्ययम्। कृतेपि तस्मिन्निटि साप्तमिके आर्धधातुकस्येड्वलादेरिति पुनरनेनायं भवति। अस्मिंस्तु विहिते वलादित्वस्य निमित्तस्य विहतत्वात्साप्तमिको न भवति। निमित्तं विहतं भवति अयं तस्य निमित्तं विहन्ति। तस्मादयं नित्यः। स त्वस्य निमित्तं न विहन्ति। अथोपदेशग्रहणं किमर्थम्। चिण्वद्भावउपदेशवचनमृकारगुणबलीयस्त्वात् *। चिण्वद्भावे उपदेशवचनं क्रियते ऋकारगुणस्य बलीयस्त्वात्। कारिष्यते। परत्वाद् गुणे रपरत्वे चानजन्तत्वात् चिण्वद्भावो न प्राप्नोति। उपदेशग्रहणाद्भवति। बधिभावात्सीयुटि चिण्वद्भावो विप्रतिषेधेन*।

सिद्धं तेनैव परत्वादिति। किमेवं भवान् मन्यते इत्यर्थः। ततः सिद्धान्तवाद्याह उदात्तेभ्योपीति। अथ वा शिष्याचार्यदेशीययोः के पुनरित्यादिके प्रश्नप्रतिवचने परत्वादित्यन्ते आचार्य आह उदात्तेभ्योपीति। उदात्तग्रहणं चोपलक्षणम्। ऋद्धनोः स्येइत्यनुदात्तेभ्योपि इड्विधानात्तुल्यत्वान्न्यायस्य तेभ्योप्यनेनेड्विधिः। इटोसिद्धत्वादिति। ततश्चानिटीति प्रतिषेधाभावात् सिध्यति णिलोपः। अपि चेट्संनियोगेन विधीयमानश्चिण्वद्भावोपि भवति। अन्यथैतदभावे चिण्वद्भावो न स्यात् संनियोगशिष्टानामन्यतराभावे द्वितीयाभावात्। अन्वाचये तु विज्ञायमाने स्याच्चिण्वद्भावः। यथा कर्तुः क्यङ् सलोपाभावेपि। नित्योयमिति। वलादित्वानपेक्षणात्। आकृतिपक्षे च शब्दान्तरप्राप्त्यापि नास्त्यनित्यत्वम्। कर्मार्थापेक्षणादस्य बहिरङ्गत्वमिति चेत्तस्यापि वलादित्वापेक्षत्वान्नास्त्यन्तरङ्गत्वमित्यदोषः। कानि पुनरिति। प्रकरणाद्व्यवस्थाश्रयणादाङ्गान्येव कार्याणि प्रयोजनान्यथाविशेषेणेति प्रश्नः। इतर आङ्गान्येवोदाहरति वृद्धिरिति। विघातीति। अस्मिन्निटि सति वलादिलक्षणस्येटो वलादित्वाभावादप्रवृत्तिलक्षणो विघातस्तस्यानित्यत्वमित्यर्थः। अथ वा वल्निमित्त इड्विघाती अस्येटोप्रतिबन्धक इत्यर्थः। ऋकारगुणस्येति।

वधिभावात्सीयुटि चिण्वद्भावो भवति विप्रतिषेधेन । वधिभावस्यावकाशः, वध्यात् । वध्यास्ताम् । वध्यासुः । चिण्वद्भावस्यावकाशः, घानिष्यते । अघानिष्यत । इहोभयं प्राप्नोति । घानिषीष्ट । घानिषीयास्ताम् । चिण्वद्भावो भवति विप्रतिषेधेन । अथेदानीं चिण्वद्भावे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद्वधिभावः कस्मान्न भवति । सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति कृत्वा । हनि णिङादेशप्रतिषेधश्च * । हनि णिङादेशानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । हनिष्यते । घानिष्यते। एष्यते । आयिष्यते । अध्येष्यते । अध्यायिष्यते । लुङीति हनि णिङादेशाः प्राप्नुवन्ति । अङ्गस्येति तु प्रकरणादाङ्गशास्त्रातिदेशात्सिद्धम् । अङ्गस्येति यत्कार्यं तत्प्रतिनिर्दिश्यते । न च हनिणिङादेशा आङ्गा भवन्ति ॥

आतो लोप इटि च ॥ ६४ ॥ इड्ग्रहणं किमर्थम् । इड्ग्रहणमक्ङिदर्थम् * । इड्ग्रहणं क्रियते अक्ङिति लोपो यथा स्यात् । पपिथ । तस्थिथेति । सार्वधातुके चादीसार्धधातुकाधिकारादुपसंख्यानम् * । सार्वधातुके चादीसार्ध-

---

अन्येषां तु गुणोजन्तत्वं न विहन्तीति नित्यत्वाच्चिण्वद्भावः सिध्यति । घायिष्यते। लाविष्यत इति भावः । परत्वादिति । द्वयोरप्यनित्यत्वात् । वधिभावादिति । ननु चार्धधातुके इति विषयसप्तम्याश्रयणादन्तरङ्गो वधिभावः । नैतदस्ति । लिङीति विशेषनिर्देशात्परसप्तमी तद्विशेषणत्वादार्धधातुकइत्यपि परसप्तमी । यत्र विशेषनिर्देशाभावो ऽस्तेर्भूरित्यादौ तत्रैव विषयसप्तमीविज्ञानं भव्यादिसिद्ध्यर्थम् । एकाच उपदेशेनुदात्तादित्यत्र तु वक्ष्यति भाष्यकारः । वधिषीष्टेत्यत्र निपातनस्वरं प्रत्ययस्वरो बाधिष्यते आर्धधातुकीयाः सामान्येन भवन्तीत्येव ब्रुवता लिङीति विषयसप्तम्येवाभ्युपगता ततश्चान्तरङ्गत्वाद्वधिभावः प्राप्नोति । प्रतिपदविधेर्बलीयस्त्वाच्चिण्वद्भावो भवति । हनिणिङादेशप्रतिषेधश्चेति । लुङ्परे आर्धधातुके विधीयमाना हनिणिङादेशाश्चिण्निमित्ता भवन्तीति चिण्वद्भावात् प्राप्नुवन्ति । इह यस्य चिणा साक्षान्निमित्तं निर्दिष्टं तदप्यतिदिश्यते यथा युगागमः । यस्यापि प्रकारान्तरेणापि चिण्निमित्तं तदपि यथा वृद्धिरिति हनि णिङादेशप्रसङ्गः । अङ्गस्येति तु प्रकरणादिति । अङ्गस्येति तु प्रकृत्य यत्कार्यं विहितं तदतिदिश्यते तस्यैव प्राकरणिकत्वात् । न च हनिणिङादेशा अङ्गस्येति प्रकृत्य विहिता इति तेषामप्रसङ्गः ॥ ६२ ॥

आतो ॥ इड्ग्रहणं किमर्थमिति । इहाचि क्ङित्यार्धधातुक इति त्रयाणां प्रकृतत्वाद्विशेषणविशेष्यभावे च कामचारात् तेषामन्यतमेनानुभूतविशेषणेन वा इटः समुच्चयसंभवादनेकपक्षसम्भवः । तत्र यदि तावद्विशेषणसम्बन्धात् प्रागेवेट् समुच्चीयते अङ्गाधिकाराक्षिप्तप्रत्ययविशेषणाच्चाजादौ प्रत्यय इति विज्ञायते । तत्रेड्ग्रहणमनजाद्यर्थं विज्ञायते। अजादेरिटोऽजादिना प्रत्ययेन समुच्चयाभावात् । तदा क्ङिदार्द्धधातुके अजादेरेव विशेषणे व्यवतिष्ठेते नेटः । हलादेरिटः क्ङित्त्वासम्भवादार्धधातुकत्वव्यभिचाराभावाच्च । ततश्च दासीयेत्यादावाल्लोपप्रसङ्गः ।

धातुकाधिकारादुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । इषमूर्जमहमित आदीति । ननु च यथैव क्ङितीति वर्तमान इड्ग्रहणमक्ङिदर्थमेवमार्धधातुकइत्यपि वर्तमाने इड्ग्रहणं सार्वधातुकार्थं भविष्यति । न सिध्यति । किङ्कारणम् । नहि क्ङिता अज् विशेष्यते अचि भवति कतरस्मिन् क्ङितीति । किं तर्हि । अचा क्ङिद्विशेष्यते क्ङिति भवति कतरस्मिन्नचीति । किं पुनः कारणम् । अचा क्ङिद्विशेष्यते । यथा इडप्यज्ग्रहणेन विशेष्यते । अस्ति चेदानीं क्व चिदिडनजादिः यदर्थो विधिः स्यात् । अस्तीत्याह । दासीय धासीयेत्यपि । तत्तर्हि उपसंख्यानं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । आर्द्धधातुकत्वात् सिद्धम् । कथमार्धधातुकत्वम् । उभयथा छन्दसीति वचनात् । अन्येपि हि धातुप्रत्यया उभयथा छन्दसि दृश्यन्ते ॥

घुमास्थागापाजहातिसां हलि ॥ ६६ ॥ ईत्वे वकारप्रतिषेधो घृतं घृतपावान इति दर्शनात् * । ईत्वे वकारप्रतिषेधो वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् । घृतं घृतपावान इति दर्शनात् । इह मा भूत् । घृतं घृतपावानः पिबत वसां वसपावानः पिबतेति । यदि तर्हि वकारप्रतिषेध उच्यते । कथं धीवरी पीवरी ।

अथाजादेः प्रत्ययस्य क्ङिदार्धधातुकाभ्यां विशेषणाभ्यां प्राक्सम्बन्धः पश्चादिटा समुच्चयस्तदायमर्थः । अजादौ क्ङित्यार्धधातुके इटि चाकारलोप इति तदेड्ग्रहणमनजाद्यर्थमक्ङिदर्थमनार्द्धधातुकार्थं च भवतीति दासीय पपिथ व्यत्यर इति सर्वत्रेट्यल्लोपः प्राप्नोति । अथ क्ङितानुभूतविशेषणेनेट् समुच्चीयते तदाप्यार्धधातुक इति विशेषणद्वयमविशेषादुद्भवत्यपि क्ङिदिटावुपनिपततीति अक्ङिदर्थमेवेड्ग्रहणं विज्ञायते । तेन पपिथेत्यादावाल्लोपो भवति दासीय व्यत्यरइत्यनजादौ सार्वधातुके च न भवति । अनुभूतविशेषणद्वयसम्बन्धतु क्ङितेटः समुच्चये पूर्ववत्सर्वत्रेट्याल्लोपप्रसङ्गः । अथ त्वार्धधातुकेनानुभूतविशेषणेटः समुच्चयः आर्धधातुके चेति । तदा सार्वधातुकार्थमिड्ग्रहणं विज्ञायते इति व्यत्पर इत्यादावाल्लोपप्रसङ्गः । तदापि क्ङितीति विशेषणद्वयमार्धधातुकस्यैव स्यात् न त्विटः । सार्वधातुकस्येटो ञित्वाजादित्वाव्यभिचारात् । अनुभूतविशेषणेमार्धधातुकेनेटः समुच्चये सर्वत्रेट्याल्लोपप्रसङ्गः । तदेवमनेकपक्षसम्भवात् प्रश्नः । इतरः क्ङितानुभूतविशेषणेनेटः समुच्चयं पश्चाद् द्वयोरपि विशेषणद्वयसम्बन्धमाश्रित्याह इड्ग्रहणमक्ङिदर्थमिति । आदीति । दाञः केवलादाङ्पूर्वाद्वा छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति लुङ्लङोरन्यतरः । केचिदत्र पदकारा आअदीत्यवगृह्णन्ति । केचिच्चैकपदं मन्यन्ते तेषामाडागम इति पक्षः । तत्र लुङि च्लेर्मन्त्रे घसेति लुक् । लङि तु छान्दसत्वाच्छपो लुक् । श्लावसति द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि चेति वक्तव्यमिति द्विवचनाभावः । सिद्धान्ते त्वार्धधातुकत्वाच्छबभावः । दासीयेति । इटः सीयुटि तस्य तद्भक्तत्वादजादित्वाभावः ॥ ६४ ॥

घुमा ॥ इत्व इति । वकारस्य निमित्तभावेन प्रतिषेधो वकारप्रतिषेधः । वका-

धीवरीति चोक्तम् * । किमुक्तम् । नैतदीत्वम् । किं तर्हि । ध्याप्योरेतत्सम्प्रसारणमिति । स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । वनिबेष भविष्यति न क्वनिबिति ॥

न माङ्योगे ॥ ७४ ॥ कस्यायं प्रतिषेधः । आटः प्राप्नोति । अटोपि त्विष्यते । तत्तर्ह्यटो ग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्त इति । यदि तदनुवर्तते । आडजादीनामट् चेत्सडापि प्राप्नोति । अस्त्वटि कृते पुनराड् भविष्यति । इहाप्यटि कृते पुनराट् प्राप्नोति । अकार्षीत् । अहार्षीत् । अड्वचनान्न भविष्यति । इहापि तर्हि अड्वचनान्न स्यात् । ऐहिष्ट । ऐक्षिष्ट । आड्वचनाद्भविष्यति । इहापि तर्हि आड्वचनात् प्राप्नोति । अकार्षीत् । अहार्षीत् । अकृते ऽटि यो ऽजादिरित्येवमेतद्विज्ञास्यते ।

———————

रादावीत्वं न भवतीत्यर्थः । घृतपावान इति । आतो मनिन्निति क्वनिप् । वसपावान इति । ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलमिति वसाशब्दस्य ह्रस्वः । धीवरीति चोक्तमिति । जनसनखनां सञ्झलोरित्यत्रोक्तम् । वनिबेष इति । क्वनिप्तु छन्दसि दृष्टानुविधानान्न भविष्यति । भाषायामपि अन्येभ्योपि दृश्यन्त इति दृशिग्रहणात् प्रयोगानुसरणार्थात् प्रयोगाभावात्पादिभ्यो नास्ति क्वनिबिति भाष्यकारस्याभिप्रायः । तत्र वार्तिकारम्भो ज्यायानित्याहुः । स्थः क चेति चात् क्विपि संस्था इत्यत्रेत्वस्यादर्शनात् । भाष्यकारमतेन त्वीत्वं प्राप्नोति प्रत्ययलक्षणेन यथातृणेडित्यत्रेडागमः ॥ ६६ ॥

न माङ् ॥ कस्यायमिति । यदि द्वयोरडाटोरिहानुवृत्त्या प्रतिषेधस्ततोजादीनामडपि प्राप्नोति । अथानन्तर्यादाटः प्रतिषेधस्तथा सति माङ्योगेऽनिष्यमाणोपि अट् प्राप्नोतीति मत्वा प्रश्नः । स एवानन्तर्यमाश्रित्याह आटः प्राप्नोतीति । इतरः समुदायापेक्षायां दोषाभावेपि स्वरितत्वादधिकारेपि दोषप्रतिविधानसम्भवादाह न कर्तव्यमिति । अडपि प्राप्नोतीति । अडाटोर्युगपदेकागमस्यपेक्षायामादित्वं न सम्भवतीति पर्यायप्रसङ्गो यथा लेटोडाटोः । ततः पक्षेऽटि सति ऐक्षिष्टेत्यादि न सिध्यति । ऐक्षिष्टेत्याद्यनिष्टं प्राप्नोति । इतरस्तु विकल्पेनाप्यडाटोः प्रवृत्तौ द्रव्ये पदार्थे कृतेप्यटिशब्दान्तरत्वान्निमित्तसद्भावाच्चाटा भवितव्यमिति मत्वाहास्त्विति । इतरो यद्येकस्मिन्नागमे कृते परस्य प्रवृत्तिस्ततो हलादीनामप्यटि कृते आट्प्रसङ्ग इति मत्वाह इहापीति । ननु चाटि कर्तव्येऽटोसिद्धत्वादजादित्वाभावः । यद्यपि शास्त्रापेक्षयाऽसिद्धत्वं तथाहि प्रयोगरूपमाश्रित्य चोद्यते । यथोक्तं मार्थादीदाद्यर्थानामिति । परिहारान्तरसद्भावाद्वाऽसिद्धत्वं नोक्तम् । अड्वचनादिति । यदि हलादीनामप्यटि कृते आट् स्यात्तदा लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वपि आडागमं विदध्यात् । इहापि तर्हीति । यद्यटि कृते आड् न भवति ततोत्रापि न स्यात् । आड्वचनादिति । यद्याण्न स्यात्तद्विधानमनर्थकं स्यादित्यर्थः । ननु विकल्पितत्वादडाटोः अडभावे आट् कर्तव्य इति अटि सति न प्राप्नोति । नैष दोषः । उत्तरार्थेन नान्तरीयकोपस्थानेन प्रवृत्तेनाप्यटा बाधितुमाटो ऽशक्यत्वात् । अथ वा सन्दिग्धप्रवृत्तिरडाग-

किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । अड्वचनसामर्थ्यात् । यदि हि कृते ऽटि योजादिस्तत्र स्यादु अड्वचनमनर्थकं स्यात् । अथ वोपदेश इति वर्तते । अथ वा आर्धधातुक इति वर्तते । अथ वा लुङ्लङ्ङिति द्विलकारको निर्देशः । लुङादिषु लकारादिषु योऽजादिरिति । सर्वथा ऐज्यत औप्यत इति न सिध्यति । एवं तर्हि अजादीनामटा सिद्धमिति । अजादीनामटा सिद्धं नार्थ आटा । एवं तर्हि वृद्ध्यर्थमाड् वक्तव्यः । वृद्ध्यर्थमिति चेदटः * । अटो वृद्धिर्वक्ष्यते । यदि तर्ह्यटो वृद्धिरित्युच्यते । अस्वपो हसतीत्यत्र वृद्धिः प्राप्नोति रोरुत्वे कृते । धातौ वृद्धिमटः स्मरेत् । धातावटो वृद्धिं वक्ष्यामि । तत्तर्हि धातुग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । योगविभागः करिष्यते । अटः । अचि वृद्धिर्भवति । तत उपसर्गादृति वृद्धिर्भवति । ततो धातावित्युभयोः शेषः । एवं तर्हि । आटीत् । आशीत् । अतो गुण इति पररूपं प्राप्नोति । पररूपं गुणेनाटः । आटो नेति वक्ष्यामि । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । ओमाङोरुसि तत्समम् । यद्यप्येतदुच्यते । अथ वैतर्हि उस्योमाङ्क्ष्वाटः प्रतिषेधश्चोदितः स न वक्तव्यो भवति । छन्दोर्थं तर्ह्याड् वक्तव्यः । आरैगु कृष्णा । त्रित एनमायुनक् । ब्रह्मजज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्विसीमतः सुरुचो वेन आवः । छन्दोर्थं बहुलं दीर्घः । छन्दसि दीर्घो बहुलं दृश्यते । तद्यथा । पूरुषो नारक इति । एवं तर्हि । आयन् । आसन् । इणस्सोर्यण्लोपयोः कृतयोरनजादित्वाद् वृद्धिर्न प्राप्नोति । इणस्सोरन्तरङ्गतः । अन्तर-

---

मांऽसन्निभक्तप्रवृत्तिना ऽऽटा बाध्यते इत्येष वाक्यार्थः । यथा ऽन्यत्रोक्तम् । अन्यव। चना ऽच्चकाराकरणात् प्रकृतस्याप्यपवादो यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्येति । इतरस्त्वगृहीताभिप्रायो विशेषाभावं मत्वाह इहापि तर्हीति । अकृते ऽटीति । अजादिग्रहणसामर्थ्यात् कृते ह्यटि सर्वस्याजादित्वाद्डाटोश्च भेदेन विधानसामर्थ्याद्विषयविभागात्प्रसायो हलादीनामडेवाजादीनां कृते ऽकृते वा ऽटि आडिति । अथ वेति । उपदेशे यान्यजादीनि तेषामाड् भवति । न च करोतिरुपदेशे ऽजादिरिति आडभावः । अथ वा आर्द्धधातुक इति वर्तत इति । तेनार्धधातुकसंज्ञकलकारोत्पत्तिकाले योजादिस्तस्याड् भवति । सर्वथेति । करोतीत्यादिवदजादीनामटि सत्याडभावादित्यर्थः । असिद्धवदत्राभादित्यत्रासिद्धत्वप्रत्याख्यानाय सर्वपवामी प्रकारा उक्ता इह तु स्थित एवासिद्धत्व एषामुपन्यासः । अस्वप इति । स्वपेर्लङ् सिप् । अड्गार्ग्यगालवयोरित्यट् । शप् । लुक् । सकारस्य रुत्वं हशि चेत्युत्वं तत्राद्गुणं बाधित्वा वृद्धिः प्राप्नोति । आटीदिति । नेटीति वृद्धौ प्रतिषिद्धायां परत्वाद् वृद्धिं बाधित्वा पररूपं प्राप्नोति । पररूपं गुणेनाट इति । अट उत्तरे गुणे पररूपं नेति वक्तव्यमित्यर्थः । ओमाङोरुसितत्सममिति । औकारीयदौढीयदौस्रीयदित्यत्र वृद्धिं बाधित्वा परत्वादोमाङोश्चेत्यपदान्तादिति पररूपं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्युक्तम् । यदा तु पररूपविधौ नाट इत्युच्यते तदोस्योमाङ्क्ष्वाटः पररूप-

ङ्त्वाद् वृद्धिर्भविष्यति । तस्मान्नार्थ आड्ग्रहणेन । अजादीनामटा सिद्धं वृद्ध्यर्थमिति चेदटः । अस्वपो हसतीरत्र धातौ वृद्धिमटः स्मरेत ॥ १ ॥ पररूपं गुणेनाट ओमाङोरुसि तत्समम् । छन्दोर्थं बहुलं दीर्घ इणस्तोरन्तरङ्गतः ॥२॥

अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ ॥ ७६ ॥ इयङादिप्रकरणे तन्वादीनां छन्दसि बहुलम् * । इयङादिप्रकरणे तन्वादीनां छन्दसि बहुलमुपसंख्यानं कर्तव्यम् । तन्वं पुषेम । तनुवं पुषेम । विष्वं पश्य । विषुवं पश्य । स्वर्गं लोकम् । सुवर्गं लोकम् । त्र्यम्बकं यजामहे । त्रियम्बकं यजामहे ॥

एरनेकाचो ऽसंयोगपूर्वस्य ॥८२॥ इह कस्मान्न भवति ब्राह्मणस्य नियौ ब्राह्मणस्य निय इति । अङ्गाधिकारादङ्गस्येति वर्तते । एवमपि परमनियौ परमनिय इत्यत्रापि प्राप्नोति । गतिकारकपूर्वस्येष्यते । यणादेशः स्वरपदपूर्वोपधस्य च * । यणादेशः स्वरपूर्वोपधस्य पदपूर्वोपधस्येति वक्तव्यम् । स्वरपूर्वा च यस्योपधा पदपूर्वा च । स्वरपूर्वा । निन्यतुः । पदपूर्वा । उन्न्यौ । उन्न्यः । उद्ध्यौ । उद्ध्यः । उभयपूर्वा । ग्रामण्यौ । ग्रामण्यः । सेनान्यौ । सेनान्य इति । असंयोगपूर्वे ह्यनिष्टप्रसङ्गः * । असंयोगपूर्वस्येत्युच्यमाने अनिष्टं प्रसज्येत । उन्न्यौ । उन्न्यः । उद्ध्यौ । उद्ध्यः । असंयोगपूर्वस्येति प्रतिषेधः प्रसज्येत । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । धातोरिति वर्तते । धातुना संयोगं विशेषयिष्यामः । धातोर्यः संयोगस्तत्पूर्वस्य नेति । उपसर्जनं वै संयोगः । न चोपसर्जनस्य

प्रतिषेधो न वक्तव्य इति तुल्यमेतद्भवति ननु गौरवप्रसङ्गः । अन्तरङ्गत्वादिति । यण्लोपौ बहिरङ्गौ । वृद्धौ कृतायामिणो यण् । परिनि योगविभागाश्रयणाद् यणोभावः । रूपाश्रयणादन्तादिवद्भावो नास्ति । ताद्रूप्यानतिदेशात् । इनसोरल्लोप इति तपरकरणाल्लोपाभावः । एतच्च वार्णादाङ्गं बलीय इत्यनाश्रित्योक्तम् । तदाश्रये वृद्धिं बाधित्वा यण्लोपौ स्याताम् अटा सिद्धे आड्वचनमेव ज्ञापकमन्ये वर्णयन्ति भवत्येषा परिभाषा वार्णादाङ्गं बलीय इति । तस्यां सत्यां यण्लोपयोर्वृद्धिं बाधित्वा प्रवृत्तयोरायन्नासन्निति न स्यादित्याड् विधीयते ॥ ७४ ॥

अचिश्नु ॥ तन्वमिति । वा छन्दसीत्यधिकारादमि पूर्वत्वाभावाद् यणादेशः । तनुवमिति । अधातुत्वादप्राप्त उवङ् विधीयते । विषुवमिति । विसूते इति सत्सूद्विषेति क्विप् । अत्र नित्यमोः सुपीति यणि प्राप्ते पक्षे उवङ् विधीयते । सुवर्गमिति । अधातुत्वादनङ्गत्वाच्चाप्राप्त उवङ् विधीयते ॥ ७६ ॥

एरनेकाचः ॥ ब्राह्मणस्य नियाविति । अन्येभ्योपि दृश्यतइति ताच्छील्यादिषु निरुपपदाद् नियः क्विप् । ततः कर्मणा सम्बन्धः सत्यपि वा पूर्वकर्मणा संबन्धे परत्वात्सोपपदं सत्सूद्विषेति क्विपं बाधित्वा ताच्छीलिकः क्विब्भवति । गतिकारकपूर्वस्येति । परमशब्दोऽत्र न गतिर्न च कारकम् । किन्तर्हि । उत्तरपदार्थस्य समाना-